

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Ústav řeckých a latinských studií

Klasická filologie

Julie Černá

Valerius Maximus a *exemplum*

Valerius Maximus and *exemplum*

Disertační práce

Vedoucí práce: doc. PhDr. Eva Kuťáková, CSc.

2014

Ráda bych vyjádřila upřímný dík všem, bez jejichž podpory by tato práce nemohla vzniknout. V první řadě své školitelce, doc. Evě Kutákové, a to nejen za cenné připomínky k obsahu mé práce, ale stejnou měrou i za laskavost a důvěru, již ke mně chovala. Její zásluhou jsem ze společných konzultací vždy odcházela optimisticky naladěna a povzbuzena do další práce. Poděkování náleží také prof. Bohumile Mouchové, která pro mne objevila téma Valeria Maxima a jeho díla, a stála tak u samého zrodu této práce. Velký dík patří PhDr. Zuzaně Silagiové a celému kolektivu Oddělení středověké lexikografie Kabinetu pro klasická studia AV ČR, u nichž jsem našla ideální pracovní zázemí a neutuchající podporu. V neposlední řadě děkuji také celé své rodině, bez jejíž pomoci a trpělivosti by tato práce nikdy nebyla dokončena, zejména pak svému muži Janovi, synkovi Jonatanovi i dítěti, jež laskavě počkalo s příchodem na svět až do chvíle, než byla tato práce hotova.

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 28.3.2014

ABSTRAKT

Sbírka exemplů Valeria Maxima, nazvaná *Facta et dicta memorabilia*, stála po dosti dlouhou dobu stranou zájmu moderního literárněvědného bádání. Chápána jakožto praktická příručka pro řečníky vysloužila si kritiku pro údajně nízkou literární a jazykovou úroveň zejména v první polovině 20. století. Byť byl tento pohled později do jisté míry revidován a Valeriovi byly přiznány literární ambice až do té míry, že dílo bylo označeno za svébytný literární počín autora, jenž ve své sbírce předkládá přehled morálních hodnot a měřítek své doby, zůstává zájem o jeho práci dosti roztříštěn, když badatelé preferují rozbor specifických aspektů díla (etika, náboženství, historická reflexe apod.). Tato práce usiluje o komplexní pohled na celek Valeriovy sbírky na pozadí analýzy teoretického výkladu o exemplu, jak byl dochován v rámci římských teoretických rétorických spisů. Výklad je veden od rozboru celku, při němž je zkoumán způsob uspořádání celé sbírky, přes popis struktury jednotlivých kapitol a jejich členění až po úroveň základní stavební jednotky, exempla. Značný důraz je přitom kladen na informace týkající se zaměření díla či zařazení konkrétních témat, jež v rámci předmluv a dalších komentářů vkomponovaných v díle předkládá sám Valerius. Intertextuální optika, jež byla pro zkoumání Valeriova exempla zvolena, umožňuje srovnáním s dalšími dochovanými zpracováními příslušné tematiky odhalit jeho zvláštnosti a specifika. Hlavním cílem práce je na základě uvedené komplexní analýzy přispět k diskusi o charakteru Valeriovy sbírky a nalézt přesvědčivé argumenty umožňující zodpovězení otázky, zda a do jaké míry v ní máme spatřovat utilitární příručku určenou řečníkům na straně jedné či učebnici morálky pro vzdělané Římany na straně druhé.

KLÍČOVÁ SLOVA: Valerius Maximus, exemplum

ABSTRACT

Valerius Maximus' *exempla* collection, *Facta et dicta memorabilia*, has for a long time stayed out of focus of modern literary science. Viewed rather as a practical handbook for orators, it had earned criticism for its allegedly low stylistic and literary value, especially in the first half of the 20th century. Although this view was later revised at least to some extent, and Valerius was admitted to have literary ambitions in so far that his work was characterized as an original literary achievement of an author who in his collection presented a summary of moral values and standards of his time, the interest in his work has stayed rather fragmented, with researchers preferring to analyze only its specific aspects (such as ethics, religion, historical reflection, etc.). This thesis aims for a comprehensive view of Valerius' collection as a whole against the analysis of theoretical interpretation of *exemplum* as preserved within the Roman theoretical rhetorical writings. The interpretation is performed by the analysis of the whole, examining the way the entire collection is arranged, through the description of the structure and division of individual chapters, down to the level of the core structural unit, the *exemplum*. It emphasizes information related to the work's focus or to the inclusion of specific topics that Valerius himself presents in the introductory sections and other incorporated comments. Intertextual method, chosen to scrutinize Valerius' *exemplum*, allows revealing its special and specific features through comparison with variant versions of identical themes or stories. The main objective of this thesis is to contribute to the debate on the nature of Valerius' collection on the basis of the above mentioned complex analysis, and to find convincing arguments to answer the question of whether and to what extent we should

consider it just a utilitarian handbook for orators on one side, or a textbook of morality for the educated Romans on the other.

KEY WORDS: Valerius Maximus, exemplum

OBSAH

Úvod	9
I. Stručný přehled dosavadního bádání a pohledů na dílo Valeria Maxima	12
II. Teoretické východisko práce: intertextualita a její přínos pro zkoumání <i>exempla</i> u Valeria Maxima	16
1. Vznik a vývoj koncepce intertextuality	16
2. Intertextualita, paměť a <i>exemplum</i>	22
III. <i>Exemplum</i> : antická tradice a moderní přístupy	32
1. Sémantický úvod	32
2. Pojetí <i>exempla</i> v římských rétorických spisech	42
a) <i>Rhetorica ad Herennium</i>	42
b) Cicero, <i>De inventione</i>	50
c) Quintilianus, <i>Institutio oratoria</i>	55

3.	Moderní přístupy k definování a typologizaci <i>exempla</i>	65
IV.	<i>Facta et dicta memorabilia</i>	74
1.	Datování, vznik díla a otázka pramenů	74
2.	Struktura díla	82
V.	<i>Exemplum</i> u Valeria Maxima	114
1.	<i>Domestica</i>	118
a)	<i>Exempla virtutis</i>	118
b)	<i>Mos maiorum</i> a <i>exempla</i> první a druhé knihy	137
c)	<i>Felicitas</i> , <i>fortuna</i> a potlačení normativní funkce <i>exempla</i>	143
2.	<i>Externa</i>	148
VI.	Závěr	154
VII.	Tabulka: Poměr <i>exempla domestica</i> vs. <i>externa</i>	159
VIII.	Bibliografie	164

Úvod

Quae sunt tradita antiquitus dicta ac facta praeclare, et nosse et animo semper cogitare conveniet. quae profecto nusquam plura maioraque quam in nostrae civitatis monumentis reperientur. (...) quantum enim Graeci praeceptis valent, tantum Romani, quod est maius, exemplis.

Quint. inst. 12,2,29-30

Exemplum je zhmotněním jednoho ze základních rysů římského vztahu k vlastní minulosti. Je snad vskutku nemožné nalézt oblast lidského konání, v níž by se Římané nevztahovali k příkladům a vzorům z minulosti, ať již máme na mysli sféru společenského života (veřejného i soukromého) a obecné morálky nebo se náš zájem upírá k literární či jiné tvůrčí činnosti. Ve všech oborech lze vysledovat úsilí vzory napodobit (*imitatio*) a poměřovat se s nimi (*aemulatio*). I prospěšnost poznávání dějin spočívá podle Livia právě v možnosti vyhledat v nich jak dobré, tak špatné příklady a první z nich následně využít k napodobení, zatímco druhým se zdaleka vyhnout.¹ Ani skeptický Tacitus pak nepovažuje dobu vlády císaře Galby za natolik zkaženou, že by nemohla poskytnout dobré příklady.²

Valerius Maximus si vytyčil úkol představit tyto poučné střípky dějin v koncentrované podobě sbírky *exempel*; on sám viděl přínos svého počínu v ušetření námahy těm, kdo by se jejich vyhledáváním v rozsáhlých spisech jiných autorů příliš zdržovali.³ Svá *exempla* spojil do tematických skupin a dále do kapitol, jež uspořádal v rozsáhlém spisu o

¹ Srv. Liv. praef.: *hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in inlustri posita monumento intueri: inde tibi tuaeque rei publicae quod imitere capias, inde foedum inceptu foedum exitu quod vites.*

² Srv. Tac. hist. 1,3,1: *non tamen adio virtutum sterile saeculum ut non et bona exempla prodiderit.*

³ Srv. Val. Max. praef., níže sub II,2.

celkovém počtu devíti knih. Otázkou, jež zhruba od poloviny minulého století zaměstnává mysl značného množství valeriovských badatelů, nicméně zůstává, koho považovat za adresáty Valeriova díla, označené jím samotným jako *documenta sumere uolentes*: zda jsou to řečníci a deklamátoři, kteří ve sbírce naleznou praktickou příručku pro hledání *exempel* při komponování svých řečnických výstupů, či zda jde o vzdělané Římany, pro něž bude spis představovat svého druhu učebnici morálních hodnot, k nimž je třeba se vztahovat jakožto k pevným etickým pilířům obzvláště v proměnlivých dobách raného principátu.

Tato práce si klade za cíl přispět k diskusi na toto téma a zodpovědět ji na základě relevantní komplexní analýzy textu. Rozbor díla je koncipován na pozadí sémantického výkladu pojmu *exemplum* a zkoumání teoretického pojetí *exempla* v římských rétorických pojednáních (ve spisu *Rhetorica ad Herennium*, Ciceronově *De inventione*, a Quintilianově *Institutio oratoria*), k nimž je připojeno shrnutí moderních přístupů k definování a typologizaci *exempla*. Zkoumání Valeriových *Facta et dicta memorabilia* se pak počíná přehledem a zhodnocením relevantních podkladů vztahujících se k dataci a pramenům díla, po němž následuje výklad o makrostruktuře sbírky, tedy členění jednotlivých tematických skupin do knih, kapitol a jejich pododdílů. Značná váha je přitom přikládána Valeriovým *praefationes* a dalším komentářům, jež začleňuje do svého textu a jež mohou osvětlit jeho přístup k práci. V rámci tohoto výkladu jsou rovněž (v návaznosti na výše zmíněné moderní přístupy k definici a typologizaci *exempel*) nastíněny tři hlavní typologické tendence, jež lze ve Valeriových *exemplích* vysledovat. Závěrečná kapitola je věnována *exemplu* jakožto základní stavební jednotce Valeriova díla, když nejprve

jsou pojednána *exempla domestica* a následně *externa*; struktura první části reflektuje vymezení typologických tendencí, jak bylo formulováno v předchozím úseku práce. Jakožto vhodný nástroj k vyhodnocení Valeriova přístupu byla zvolena intertextuální optika, jež umožňuje srovnáním s dalšími dochovanými zpracováními příslušné tematiky odhalit zvláštnosti a specifika Valeriova *exempla*.

I. Stručný přehled dosavadního bádání a pohledů na dílo Valeria Maxima

Sbírka Valeria Maxima patřila ve středověku a v období renesance k nejčtenějším antickým textům; je dochována ve více než osmi stech rukopisech,¹ tedy ve větším počtu manuskriptů než kterékoli jiné antické prozaické dílo s výjimkou Bible.² Lze říci, že středověk své znalosti o antice získal velkou měrou právě z Valeriova díla. Jak podotýká P. von Moos, byl Valerius ve středověku oceňován jednak jakožto historik, jednak jakožto autor stručných zábavných příběhů – a v této roli ovlivnil formování pozdně středověké/raně novověké novely.³ Tento badatel, jehož práce se zabývá analýzou díla *Policraticus* Jana ze Salisbury, shledává, že Valeriova *Facta et dicta memorabilia* měla na podobu jmenovaného středověkého spisu věnovaného otázkám vládnutí značný vliv, neboť patřila k jeho hlavním vzorům a pramenům.⁴ Také v renesanci zaznamenávalo Valeriovo dílo značný ohlas, když byly na italských freskách ztvárňovány výjevy reprezentující jednotlivé ctnosti, jejichž zpodobení se zakládalo právě na obsahu *exempel* Valeriovy sbírky;⁵ také Petrarca jí byl inspirován při komponování svého díla *Rerum memorandarum*

¹ J. Briscoe, *Introduction*, str. VII; R. Combès, *Introduction*, str. 64-66.

² Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 2.

³ Srv. P. von Moos, *Geschichte als Topik. Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit und die historiae im Policraticus des Johann von Salisbury*, str. 125.

⁴ Srv. P. von Moos, *Geschichte als Topik*, str. 137.

⁵ Srv. R. Guerrini, *Studi su Valerio Massimo*, str. 101 nn.

libri, členěného v souladu se soustavou kardinálních ctností.⁶ Valerius byl vysoce ctěn i v období baroka, poté však jeho dílo upadlo v zapomnění.⁷

Zájem o *Facta et dicta memorabilia* v novodobé klasické filologii kolísal. Badatelé 19. a počátku 20. století věnovali péči téměř výhradně otázce Valeriových pramenů,⁸ na niž se do konce 40. let soustředili především Alfred Klotz a Clemens Bosch.⁹ Tito badatelé považovali za předlohu Valeriova díla některou z nedochovaných sbírek *exempel*, jejímž autorem mohl být Hyginus;¹⁰ Bosch hovoří také o nedochované sbírce *exempel* z období Ciceronova).¹¹ Tato teorie je již mnoho let považována za překonanou, otázka, zda Valerius z těchto sbírek skutečně čerpal, však zůstává nedořešena; R. Helm¹² (a s ním většina současných badatelů) soudil, že pro takové tvrzení nemáme žádné podklady; v dnešní době nicméně panuje mezi badateli většinou shoda v názoru, že s díly podobného typu – snad

⁶ Srv. N. Thurn, *Der Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 81.

⁷ Srv. A. Weileder, *Valerius Maximus. Spiegel kaiserlicher Selbstdarstellung*, str. 10.

⁸ Srv. např. M. Kranz, *Beiträge zur Quellenkritik des Valerius Maximus*, Posen 1876; S. Maire, *De Diodoro Siculo Valerii Maximi auctore*, Rostock 1899; W. Thormeyer, *De Valerio Maximo et Cicerone quaestiones criticae*, diss. Göttingen 1902.

⁹ Srv. A. Klotz, *Zur Litteratur der Exempla un zur Epitoma Livii*, in: *Hermes*, 44, 1909, str. 198-214; A. Klotz, *Studien zu Valerius Maximus und den Exempla*, München 1942; C. Bosch, *Die Quellen des Valerius Maximus*, Stuttgart 1929.

¹⁰ Srv. A. Klotz, *Zur Litteratur der Exempla un zur Epitoma Livii*, str. 213 n.; C. Bosch, *Die Quellen des Valerius Maximus*, str. 51 nn.

¹¹ Srv. C. Bosch, *Die Quellen des Valerius Maximus*, str. 57 nn.

¹² Srv. R. Helm, *Valerius Maximus, Seneca und die ‚Exempelasammlung‘*, str. 130.

staršími, o nichž nemáme zprávy - Valerius při excerpci pro účely svého díla pracoval.¹³

Jistá část badatelů 19. a raného 20. století se věnovala také otázce Valeriova stylu,¹⁴ jež ve svých pracech nejčastěji hodnotili jako nabubřelý a nepřirozený až k nesnesení.¹⁵ K negativnímu hodnocení Valeriovy tvůrčí osobnosti v tomto období přispěla bezpochyby i nespolehlivost, již jeho spis vykazoval jakožto historický pramen, když nezřídka manipulativně zkresloval dějinné skutečnosti a zaměňoval historické osobnosti. Snad i na základě takových odsudků (a vzhledem ke skutečnosti, že jde o sbírku *exempel*) bylo pak celé jeho dílo chápáno jakožto počín méněcenný, jenž nezasluhuje hlubší badatelské pozornosti.¹⁶ V této době rovněž zcela dominoval názor, že *Facta et dicta memorabilia* je třeba nahlížet výhradně jako praktickou příručku poskytující rétorický materiál pro řečníky a dílo prosté dalších ambic, ať již literárního či jiného druhu.¹⁷

¹³ Srv. např. C. J. Carter, *Valerius Maximus*, str. 38; M. Fleck, *Untersuchungen zu den Exempla des Valerius Maximus*, str. 60; G. Maslakov, *Valerius Maximus and Roman historiography. A study of the exempla tradition*, str. 460 n.

¹⁴ Srv. např. A. Gehrmann, *Incunabula incrementaque proprietatum sermonis Valerii Maximi*, Rösse 1887; E. Lundberg, *De elocutione Valerii Maximi comm. acad.*, Uppsala 1906; J. Ungewitter, *De Vellei Paterculi et Valerii Maximi genere dicendi*, München 1904.

¹⁵ Srv. E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, str. 303: „Valerius Maximus eröffnet die lange Reihe der durch ihre Unnatur bis zur Verzweiflung unerträglichen Schriftsteller.“ M. Schanz – C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, str. 589: „Seine Redeweise (wird) ungenießbar und dunkel; besonders in den Einleitungen (...) tritt seine Maniertheit stark hervor. Unerträglich und geschmacklos wird er, wenn er auf Tiberius zu sprechen kommt.“

¹⁶ Srv. např. H. Kornhardt, *Exemplum. Eine bedeutungsgeschichtliche Studie*, str. 86: „Die Exemplarliteratur war, abgesehen von der gelehrten, antiquarischen Leistung, die darin steckte, wohl von jeher etwas Minderwertiges. Die literarische Leistung lag auf Seiten der Benutzer, nicht der Verfasser solcher Sammlungen.“

¹⁷ Srv. např. K. Alewell, *Über das rhetorische ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ. Theorie, Beispielsammlungen, Verwendung in der römischen Literatur der*

Teprve v poslední čtvrtině minulého století začal být tento výklad systematicky zpochybňován a Valeriovi začaly být připisovány literární snahy; protipólem původního (a dodnes často uplatňovaného)¹⁸ badatelského pohledu se stal názor, že Valeriovo dílo je textem primárně určeným k souvislé četbě, jež má skýtat vzdělanému čtenáři morální ponaučení.¹⁹

Pro úplnost v závěru dodejme, že v posledních dvou desetiletích dílo Valeria Maxima vzbudilo novou vlnu zájmu badatelů, jež se je rozhodli uchopit z rozličných úhlů pohledu: zejména jde o zpracování tématu náboženství,²⁰ sociálních vztahů²¹ či o způsob zpodobnění římské nadvlády nad světem.²²

Kaiserzeit, str. 38: Den zweck seines werkes spricht Valerius klar aus (...) aber ihm einen anderen zweck oder nebenzweck unterzusuchen, ist willkür.“ Srv. tamt., pozn. 3: „der (...) zugegebene moralische oder pädagogische zweck ist freie erfindung.“ Srv. též K. Gries, *Valerius – Maximus an Minimus?*, str. 336, 339; H. W. Litchfield, *National Exempla Virtutis in Roman Literature*, str. 67.

¹⁸ Srv. např. C. J. Carter, *Valerius Maximus*, str. 36; W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the rhetoric of the new nobility*, str. 4 nn.

¹⁹ Srv. zejména R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur: zur Gattungsgeschichtlichen Sonderstellung von Valerius Maximus und Augustinus*, str. 12 n.; C. J. Skidmore, *Teaching by Examples: Valerius Maximus and the Exempla Tradition*, str. 3; R. Mayer, *Roman Historical Exempla in Seneca*, str. 146, pozn. 8; M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, II, str. 853.

²⁰ H.-F. Mueller, *Roman Religion in Valerius Maximus*, London – New York 2002.

²¹ U. Lucarelli, *Exemplarische Vergangenheit. Valerius Maxius und die Konstruktion des sozialen Raumes in der frühen Kaiserzeit*, Göttingen 2007.

²² A. Weileder, *Valerius Maximus. Spiegel kaiserlicher Selbstdarstellung*, München 1998.

II. Teoretické východisko práce: intertextualita a její přínos pro zkoumání *exempla* u Valeria Maxima¹

1. Vznik a vývoj koncepce intertextuality

Zrod konceptu intertextuality (či intertextovosti) spadá do druhé poloviny 60. let a prostředí francouzského časopisu *Tel Quel*; samotný pojem „intertextualita“ použila poprvé Julia Kristeva, jež rovněž patřila mezi teoretiky shromážděné kolem tohoto periodika.² Ve svém výkladu se inspirovala myšlenkami Michaila Bachtina a jeho konceptem „dialogičnosti“ zahrnujícím pojem „dvojhlasého slova“: slovo v literárním díle odkazuje jednak k předmětu, jež označuje, jednak zároveň k jinému slovu, vyslovenému někým jiným. Narozdíl od Bachtina, který tuto vlastnost přisuzoval jen některým slovům a spojoval ji s díly pouze některých autorů, ji Kristeva chápala šířeji, přenesla pojem dialogického slova na dialogický text a intertextualitu považovala za základní rys každého textu. Kromě toho značně rozšířila také definici textu, když odmítla rozlišení mezi textem literárním a neliterárním a jako bázi pro intertextualitu označila nejen text realizovaný v jazyce, ale také další na znakovém základě

¹ Pro shrnutí vzniku a obsahu pojmu intertextuality odkazují na tyto práce v češtině: J. Homoláč, *Intertextovost a utváření smyslu v textu*, Praha 1996; S. Schahadat, *Intertextovost: čtení – text – intertext*, in: M. Pechlivanos – S. Rieger – W. Struck – M. Weitz (vyd.), *Úvod do literární vědy*, přel. M. Petříček, Praha 1999, str. 357-367; R. Lachmann, *Intertextualita a dialogičnost*, in: M. Červinka (vyd.), *Čtenář jako výzva. Výbor z prací kostnické školy recepční estetiky*, Brno 2001, str. 243-270; M. Bažil, *Pozdněantické cento jako intertextuální literární forma, I: Teorie a možnosti její aplikace*, in: *Auriga – ZJKF*, 52, 2010, str. 18-32.

² Učinila tak ve své práci nazvané *Sémeiôtikè. Recherches pour une sémanalyse*, Paris, 1969.

fungující systémy (např. „společnost“, „kultura“, „dějiny“).³ Pro toto počáteční vymezení intertextuality, jež bývá nazýváno fází „poststrukturalistickou“ či „extenzivní“, je v návaznosti na uvolnění hranic textu a na chápání jazykového znaku jako podvojného (*double*) a ambivalentního charakteristická představa že „každý text implikuje jiné texty a že je jakožto text v sobě vždy již zdvojen“⁴ a že smysl textu není jednoznačný, vložený do díla autorem, nýbrž konstituuje se v procesu čtení a přímo závisí na aktivitě čtenáře. Z toho dále vyplývá, že text do dialogu s jinými texty vstupuje zcela nutně a pozice autora a jeho vlivu na dílo se tím (oproti teorii Bachtinově) oslabuje.

„Poststrukturalistická“ koncepce intertextuality, rozvíjená v rámci okruhu *Tel Quel*, byla kromě myšlenek Bachtinových výrazně ovlivněna také pracemi Jeana Starobinského vycházejících ze Saussurových analýz anagramů, filosofií (J. Derrida) a levicovým politickým zaměřením svých představitelů; jedním z důsledků přemýšlení o intertextualitě z těchto perspektiv byl odklon od literární vědy jako takové a značná rezignace na vytvoření pojmosloví a hlubších strategií zkoumání literárního textu (jejž zastánci tohoto přístupu ostatně od dalších typů textu odmítli rozlišovat). V reakci na tento vývoj proto badatelé v další fázi, nazývané „post-

³ Srv. M. Bažil, *Pozdněantické cento jako intertextuální literární forma, I: Teorie a možnosti její aplikace*, in: *Auriga - ZJKF*, 52, 2010, str. 25.

⁴ S. Schahadat, *Intertextovost: čtení - text - intertext*, str. 359. Srv. R. Barthes: „Každý text je intertext; na různých rovinách a ve více či méně poznatelné podobě jsou v něm přítomny jiné (předchozí nebo současné) texty kultury, která tomuto textu předchází nebo jej obklopuje.“ (R. Barthes, *Theory of the Text*, in: R. Young (vyd.), *Untying the Text: A Post-Structuralist reader*, Boston - London 1981, str. 39; cituji dle: J. Homoláč, *Intertextovost a utváření smyslu v textu*, str. 11.)

poststrukturalistická“ či „tradicionalistická“, znovu obraceli pozornost k dílům literárním a jejich snaha vyústila v několik teoretických konceptů popisujících formy intertextuality pomocí individuálně vytvořené terminologie. Mezi takové práce patří např. studie Laurenta Jennyho⁵ nebo Michaela Riffaterre⁶, nejvýznamnější posun v této fázi však představovalo vymezení intertextuálních vztahů, jak je přdestřel Gérard Genette,⁷ a podstatně se tím zasadil o ustavení intertextuality jako interpretačního nástroje pro konkrétní práci s textem. Genette na základě koncepce „transtextuality“ (či textové transcendence; je to „vše, co text uvádí do manifestního či skrytého vztahu k jiným textům“⁸) určil pět typů mezitextových vztahů: 1. „intertextualita“ („vztah koprezenze mezi dvěma a více texty (...), faktická přítomnost jednoho textu v jiném

⁵ *La strategie de la forme*, In: *Poétique*, 27, 1976, str. 257-281. Jenny jako dva základní typy intertextuálních vztahů rozlišuje intertextualitu „implicitní“ a „explicitní“: „Implicitní intertextovost se rozumějí vztahy, které každý text spojuje s jinými texty z pohledu genetického (...). Za explicitní intertextovost jsou považovány ty případy, kdy intertextovost nejen podmiňuje užití kódu, ale je přítomna také explicitně, na rovině formálního obsahu díla.“ (Cituji dle: J. Homoláč, *Intertextovost a utváření smyslu v textu*, str. 14.)

⁶ Např. *Sémiotique intertextuelle: l'interprétant*, in: *Revue d'Esthétique*, 1-2, 1979, str. 128-150. Riffaterre se pokouší popsat intertextuální vztahy na základě teorie znaku Charlese Peirce, s využitím jeho termínu interpretant („znak zprostředkující mezi znakiem a jeho objektem“) a pojmu intertext (oproti běžnějšímu pojetí je jím míněn dřívější text, pretext), jehož vymezení je však v Riffaterrově koncepci nejasné a rozporné; problematickou se jeví také jeho teze, že „text a intertext jsou variantami jedné struktury“. Srv. J. Homoláč, *Intertextovost a utváření smyslu v textu*, str. 16 n.

⁷ Srv. G. Genette, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris, 1982.

⁸ Srv. G. Genette, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris, 1982, str. 7. (Cituji dle: S. Schahadat, *Intertextovost: čtení – text – intertext*, str. 361.)

textu"⁹); 2. „paratextualita“ (vztah mezi textem jako takovým a dalšími složkami tvořícími spolu s ním literární dílo, jako jsou titul, podtitul, předmluva, doslov apod.); 3. „metatextualita“ („vztah komentování, spojující text s jiným textem, o němž tento text mluví, aniž by jej nutně citoval“¹⁰); 4. „hypertextualita“ („každý vztah spojující text B /...hypertext/ s předchozím textem A /...hypotext/, na který je naroubován jinak, než je tomu v případě komentáře“;¹¹ jde tedy o vztah, jež Kristeva na počátku vymezila jakožto „intertextualitu“¹²); 5. „architextualita“ (přináležitost textu k určité generické skupině textů, např. žánru). Genettově typologii, která intertextuální perspektivu v přístupu k textu výrazně konkretizovala, se dostalo širokého přijetí a stala se inspiračním zdrojem, z něž vzešly další, týmž směrem vedené úvahy o intertextualitě, tentokrát v německém prostředí.

V německé oblasti se intertextualita stala předmětem zájmu především badatelů z okruhu tzv. kostnické školy recepční estetiky; jedna z nejvýznamnějších osobností této skupiny, slavistka Renate Lachmann, byla inspirována M. Bachtinem a jeho konceptem dialogičnosti a dále rozvíjela

⁹ Srv. G. Genette, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris, 1982, str. 8. (Cituji dle: J. Homoláč, *Intertextovost a utváření smyslu v textu*, str. 19.)

¹⁰ G. Genette, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris, 1982, str. 10. (Cituji dle: J. Homoláč, *Intertextovost a utváření smyslu v textu*, str. 20.)

¹¹ G. Genette, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris, 1982, str. 11 n. (Cituji dle: J. Homoláč, *Intertextovost a utváření smyslu v textu*, str. 20.)

¹² Srv. S. Schahadat, *Intertextovost: čtení - text - intertext*, str. 361. Z téhož důvodu M. Głowiński, jenž ve své práci o intertekstualności (in: *Pamiętnik Literacki*, 77/4, 1986, str. 75-100) revidoval Genettovu teorii, zahrnul jeho „hypertextualitu“ do „intertextuality“ (srv. J. Homoláč, *Intertextovost a utváření smyslu v textu*, str. 20).

myšlení o intertextualitě především francouzských teoretiků (J. Kristeva ad.).¹³ Tato badatelka z terminologického hlediska preferuje pro původní text pojem „pre-text“ či „referenční text“ a pro pozdější text pojem „post-text“ či „manifestovaný text“; vztahy mezi nimi pak čtenář vnímá na základě „referenčních signálů“. Samotnou intertextualitu Renate Lachmann definuje jako „onu novou textovou kvalitu, která vyplývá z implikativního vztahu mezi manifestovaným a referenčním textem a která je zaručena referenčním signálem“.¹⁴ Pro účely popisu mezitextových vztahů její koncepce dále rozlišuje tři modely intertextuality, jimiž jsou: 1. participace, definovaná jako „dialogická účast na textech kultury prostřednictvím psaní“, jež „v opakování a vzpomínání na minulé texty zahrnuje koncept jejich napodobování“;¹⁵ 2. tropika, chápána „jako odvrácení předchůdcova textu, jako boj, tragický boj proti cizímu textu, nutně obsaženému v textu vlastním, jako pokus překonat a zahladit stopy předchozího textu“;¹⁶ 3. „transformace“ neboli „osvojení cizího textu prostřednictvím odstupu, suverenity a zároveň usurpujících gest, osvojení, které text skrývá, zatajuje, hraje si s ním, složitými postupy jej mění k nepoznání, neuctivě jej proměňuje“.¹⁷ Tyto tři modely, realizované v konkrétních

¹³ Stěžejní prací této badatelky je kniha *Gedächtnis und Literatur. Intertextualität in der russischen Moderne*, Frankfurt am Main, 1990. V češtině byly vydány výňatky z teoretických kapitol této publikace: R. Lachmann, *Paměť a literatura*, in: *Česká literatura*, 42/1, 1994, str. 3-22; R. Lachmann, *Intertextualita a dialogičnost*, in: M. Červinka (vyd.), *Čtenář jako výzva. Výbor z prací kostnické školy recepční estetiky*, Brno 2001, str. 243-270. Další studie lze nalézt v českém výboru textů R. Lachmann pod názvem *Memoria fantastika*, přel. T. Glanc, Praha 2002.

¹⁴ Srv. R. Lachmann, *Intertextualita a dialogičnost*, str. 250.

¹⁵ Srv. R. Lachmann, *Paměť a literatura*, str. 7.

¹⁶ Srv. R. Lachmann, *Paměť a literatura*, ibid.

¹⁷ Srv. R. Lachmann, *Paměť a literatura*, ibid.

textech, nejsou navzájem striktně ohraničeny, naopak se prostupují a všechny v jisté míře projevují v každém textu, přičemž platí, že „jako soubor intertextů je sám text místem paměti“.¹⁸ Dále lze při posuzování vztahu manifestovaného textu k prvkům cizích textů rozlišit dva jeho typy: „metonymický“ (neboli vztah soumeznosti, kontiguity) a „metaforický“ (neboli vztah podobnosti);¹⁹ v rámci tohoto rozdělení Renate Lachmann pozoruje u modelu participace tendenci k metonymičnosti (a spíše k zachování pre-textu), zatímco u metaforičnosti dochází k určitému převrstvení a posunutí smyslu: „podobnost vyvolává originál, ale zároveň ho zastírá a zkresluje“.²⁰

Na závěr shrnutí koncepce intertextuality u Renate Lachmann považujeme za přínosné vrátit se poněkud podrobněji k jednomu jejímu aspektu, a sice již naznačenému pojetí literatury jako „aktu paměti“ a intertextuality jako „paměti textu“, v jehož rámci autor „zaznamenává (vědomě či nevědomě) stopy kulturní paměti do textu“ a čtenář pak „na základě určitého kulturního pozadí, stavu vědění či intence aplikuje vlastní čtenářské strategie“.²¹ Podstatným rysem této kulturotvorné či „kreativní“²² paměti je její trvalost; byť může být uchovávána nebo naopak podléhat změnám či dokonce zapomnění, nikdy není zcela vymazána. Její části, které již zdánlivě zmizely, mohou být vždy

¹⁸ Srv. R. Lachmann, *Paměť a literatura*, ibid.

¹⁹ Srv. R. Lachmann, *Paměť a literatura*, str. 7 n. Srv. též R. Lachmann, *Intertextualita jako konstituce smyslu. Petrohrad Andreje Bělého a „cizí“ texty*, str. 82 n.

²⁰ Srv. R. Lachmann, *Paměť a literatura*, str. 7.

²¹ S. Schahadat, *Intertextovost: čtení - text - intertext*, str. 362.

²² Srv. R. Lachmann, *Paměť a literatura*, str. 12: „Kulturní sémiotika rozlišuje informativní paměť, která funguje lineárně a má časovou dimenzi, od kreativní paměti, jež je myšlena panchronně a kontinuálně v prostoru a v níž celý masív textů kultury je potenciálně aktivní.“

znovu probuzeny (a přetvořeny) k novému životu.²³ V rámci širšího uvažování o intertextualitě jako prostředku a projevu utváření kulturní paměti zavedla Renate Lachmann (inspirována myšlenkami V. Vološina a J. Kristevy) pojem „implicitního textu“, představujícího „místo protnutí přítomného a nepřítomného textu, místo interference textů, které kulturní zkušenosti zprostředkovaly a zakódovaly jako zkušenosti komunikativní.“²⁴ Společné kulturní zkušenosti a společenské prostředí tedy představují ne-textový znakový kontext, do nějž se „vplétá“ a z něhož vyrůstá nový text.

2. Intertextualita, paměť a *exemplum*

Pro posouzení, zda intertextualita představuje vhodný metodický nástroj pro práci s *exemplum*, resp. s *exemplum* u Valeria Maxima, se nejprve obraťme ke slovům samotného autora, a sice k první větě celého jeho díla:

*Vrbis Romae exterarumque gentium facta simul ac dicta memoratu digna, quae apud alios latius diffusa sunt quam ut breuiter cognosci possint, ab inlustribus electa auctoribus digerere constitui, ut documenta sumere uolentibus longae inquisitionis labor absit.*²⁵

Jak trefně podotkl W. Martin Bloomer, moderní badatelé často nedopřáli Valeriovým slovům důvěry, zejména jednalo-li se o vytýčení smyslu a účelu, jež sám svému dílu připisuje.²⁶ Jeho počáteční tvrzení je však nepochybnitelné: vybral a uspořádal materiál vyhledaný u

²³ Srv. R. Lachmann, *Paměť a literatura*, str. 12.

²⁴ Srv. R. Lachmann, *Intertextualita a dialogičnost*, str. 252.

²⁵ Val. Max., 1, praef.

²⁶ Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 15: „Indeed, the proem is most often cited so as to be dismissed.“

jiných autorů.²⁷ „Vyňatost“ *exempla* (a jeho následné zasazení do patřičného kontextu) je ostatně jednou z charakteristických vlastností tohoto rétorického prostředku, jak je zaznamenáno rovněž v římské rétorické teorii: Quintilianus je zařazuje mezi argumentační formy, jež jsou přibírány zvnějšku, *quae extrinsecus adducuntur in causam*.²⁸ Valerius nicméně doslova neříká, co je zřejmé: že příslušnou látku nejen vybral a uspořádal, ale také (někdy více, někdy méně) přetvořil či upravil do podoby sevřeného *exempla*. Při této práci mohlo docházet k upozadění některých aspektů či motivů jednání ústředních postav, k zamlčení některých okolností či naopak zdůraznění jiných.²⁹ Dochází tak bezpochyby k manipulaci se zdrojem vyprávění či obecněji s historickou vzpomínkou na příslušnou událost tak, jak byla v pramenech či paměti lidí uchovávána.³⁰ Víme ovšem, že taková práce se zdroji byla v řečnictví zcela běžná, ba dokonce žádoucí; jak píše Cicero: *concessum est rhetoribus ementiri in historiis, ut aliquid dicere possint argutius*.³¹ Předpokládáme-li u

²⁷ Srv. 1,8,7: *quia non noua dicuntur, sed tradita repetuntur, fidem auctores vindicent: nostrum sit inclutis litterarum monumentis consecrata perinde ac uana non refugisse*. Ani v tomto tvrzení mu však někteří badatelé (A. Klotz, C. Bosch) nedůvěřovali, když se domnívali, že předlohou jeho díla byla jiná, nedochovaná sbírka *exempel*.

²⁸ Srv. Quint. *Inst.* 5,11,1 n. a níže (sub III,2,c) kapitulu věnovanou Quintilianovu pojetí *exempla*. Srv. též Quint. *Inst.* 5,11,36 (pasáž věnovaná *auctoritas*, o níž je rovněž pojednáno níže v téže kapitole); H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, I, str. 228.

²⁹ Např. W. M. Bloomer poukazuje na to, že Valerius potlačoval politické motivy na úkor motivů morálních a abstraktních (srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 11 n.).

³⁰ Tímto konstatováním se dotýkáme také nejčastější výtky historiků vůči Valeriovi, a sice vůči historické nevěrohodnosti mnohých jeho líčení; tato kritika se však ve světle našeho pohledu na povahu *exempla* zdá od základu špatně mířená. Srv. A. Weileder, *Valerius Maximus. Spiegel kaiserlicher Selbstdarstellung*, str. 13.

³¹ Cic., *Brut.* 42. Srv. též Quint. *Inst.* 5,11,6: *Intuendum igitur est, totum simile sit an ex parte, ut aut omnia ex eo sumamus aut quae utilia erunt*. (Obsáhlejší citát pasáže a výklad k ní srv. níže /sub III,2,c/).

Valeria Maxima naznačený způsob práce, jeví se nám intertextualita jako vhodný nástroj k postihu mechanismů, kterým text pod autorovým působením podléhá. Přínosnou se zdá být především koncepce intertextuality, jak ji formulovala německá badatelka Renate Lachmann, v níž je zdůrazněno sepětí s pamětí a skutečnost, že „kontinuum textů tvoří prostor paměti, v němž jsou jednotlivé texty opěrnými body paměti, to jest té kultury, kterou lze připomínat.“³² Rovněž se nám jeví přínosnější uvažovat spíše v souvislostech „implicitního textu“ a určité kolektivní paměti (s níž souvisí i kolektivní zapomnění, či dokonce vytěšňování z paměti)³³ než soustředit se striktně na zkoumání jednosměrného pohybu od „pramene“ k pozdějšímu dílu.³⁴

Takové širší pojetí intertextuality do jisté míry „prorůstá“ s koncepcí kolektivní a kulturní paměti,³⁵ jak ji popisují Jan a Aleida Assmannovi.³⁶ Je dobře známo, že

³² Srv. S. Schahadat, *Intertextovost: čtení - text - intertext*, str. 362.

³³ Srv. J. Assmann, *Kultura a paměť*, str. 37: „Paměť žije a uchovává se v komunikaci; pokud se komunikace přeruší, resp. pokud zmizí anebo se změni referenční rámce komunikované skutečnosti, vede to k zapomnění.“ Srv. též R. Lachmann, *Paměť a ztráta světa. Borgesovo Memorios - s narážkami na Lurijovy Mnemonisty*, str. 157.

³⁴ V podobném smyslu se vyjádřil historik J. Marincola: „While allusion is certainly at work in the historians, intertextuality might be a more useful way of thinking about historiographical texts, because the intertext might not necessarily arise from a specific author, but rather from a more general knowledge of historical events.“ (Srv. J. Marincola, *Intertextuality and Exempla*, str. 5.)

³⁵ Autorem pojmu „kolektivní paměť“ je francouzský sociolog Maurice Halbwachs; Jan Assmann jeho koncepci revidoval a vyčlenil dva její typy: paměť „komunikativní“ a „kulturní“. Srv. J. Assmann, *Kultura a paměť*, str. 48 nn.

³⁶ Aplikování koncepce kolektivní a kulturní paměti na prostředí římské republiky je východiskem článku K.-J. Hölkeskampa, *Exemplum und mos maiorum. Überlegungen zum kollektiven Gedächtnis der Nobilität*. Srv. též U. Walter, *Memoria und res publica. Zur Geschichtskultur im republikanischen Rom*; J.-M. David, *Maiorum exempla sequi. L'exemplum historique dans les discours judiciaires de Cicéron* (autor užívá pojmu „le souvenir collectif“, aniž by však blíže specifikoval jeho původ).

Římané patřili k národům s velmi silným uvědoměním minulosti, jež svou všudypřítomností do vysoké míry určovala jejich současnost, stejně jako národní identitu.³⁷ Formami uchování a zpřítomňování minulosti, jak píše Assmann, jsou ve starověkých kulturách rituály, svátky či připomínka zesnulých.³⁸ V římském prostředí hrály významnou roli pohřební obřady (*pompa funebris*), náhrobky a nápisy na nich stejně jako nejrozumnější pomníky či památníky, malby a portréty na zdech veřejných budov či chrámů.³⁹ V atriích soukromých domů pak významné rody uchovávaly podobizny svých předků – *images*.⁴⁰ Zpřítomnění či „vizualizaci“ minulých událostí v literární podobě lze pak označit za jeden z úkolů a ctižádostí *exempla*, jak naznačuje i Valerius Maximus, když s odkazem na silný dojem, jež v divácích vyvolává výtvarné zobrazení určité scény, píše: *quod necesse est animo quoque euenire, aliquanto efficaciore pictura litterarum uetera pro recentibus admonito recordari*.⁴¹

³⁷ Srv. J. D. Chaplin, *Livy's Exemplary History*, str. 15 n.: „It is in fact difficult to imagine an area of Roman life that did not in some way incorporate respect for past practices.“ Srv. též např. A. M. Gowing, *Empire and Memory*, str. 2; U. Walter, *Memoria und res publica*, str. 14 nn.

³⁸ Srv. J. Assmann, *Kultura a paměť*, str. 53 nn.

³⁹ Srv. K.-J. Hölkesskamp, *Exemplum und mos maiorum. Überlegungen zum kollektiven Gedächtnis der Nobilität*, str. 305 nn.; A. M. Gowing, *Empire and Memory*, str. 13 n.; G. Maslakov, *Valerius Maximus and Roman Historiography. A Study of the exempla Tradition*, str. 440 n.

⁴⁰ Srv. K.-J. Hölkesskamp, *Exemplum und mos maiorum. Überlegungen zum kollektiven Gedächtnis der Nobilität*, str. 308; A. M. Gowing, *Empire and Memory*, str. 14; 56; U. Walter, *Memoria und res publica*, str. 108 nn. Srv. Val. Max. 5,8,3: *uidebat (sc. T. Manlius Torquatus) ... se in eo atrio consedissee in quo imperiosi illius Torquati seueritate conspicua imago posita erat, prudentissimoque uiro succurrebat effigies maiorum cum titulis suis idcirco in prima parte aedium poni solere ut eorum uirtutes posteris non solum legerent sed etiam imitarentur*.

⁴¹ Val. Max. 5,4,ext. 1. Srv. 9,11, praef.: *uitae humanae cum bona tum etiam mala substitutis exemplorum imaginibus persequimur*. K tématu „zpřítomnění“ v souvislosti s nahlížením historické paměti intertextuální optikou se obecněji vyjádřila E. O'Gorman: ...an

Je rovněž dobře známo, že pro dobu raného principátu, který sám sebe označoval jako *res publica restituta*, a to jak pro vládu Augustovu, tak Tiberiovu, během níž byla sepsána Valeriova *Facta et dicta memorabilia*, je typická snaha vládnoucího režimu zachovat zdání kontinuity s republikánským zřízením.⁴² Tato tendence je patrná i v dílech Valeria Maxima a Velleia Patercula, jediných dvou spisech zpracovávajících historickou látku, jež se dochovaly z doby Tiberiovy.⁴³ Je zřejmé, že v dějinných okamžicích, kdy dochází ke změnám zavedeného politického uspořádání, hraje nakládání s kolektivní pamětí, její formování k žádoucímu obrazu, manipulace s ní a kontrola nad ní ústřední roli jako jeden z mocenských prostředků vládnoucí vrstvy⁴⁴ – a tentýž význam jako paměť má za uvedených okolností i zapomnění, resp. „řízené“

intertextual understanding of historical memory brings to the foreground a more complex interaction between past and present. If we understand an intertextual moment as one in which verbal structures or phrases from past texts are repeated in a new text we can see this form of textual 'remembering' as a momentary re-living of the past in the present: what in the contemporary world we call a 'flashback'." (Srv. E. O'Gorman, *Intertextuality and Historiography*, str. 241.)

⁴² Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 3; 11; 148, pozn. 2; 205. Ze slov J. Assmanna je zřejmé, že podobná tendence je přirozená pro společnosti, jež jsou v pojmosloví Clauda Lévi-Strausse označovány jako „chladné“: „Společenská skupina, která se ustavuje jako společenství vzpomínky (...) si (...) vytváří ‚vědomí o své identitě v průběhu času‘, takže fakta uchovávaná ve vzpomínce se obvykle vybírají a perspektivizují s ohledem na vztahy korespondence, podobnosti a kontinuity. V okamžiku, kdy by si skupina uvědomila nějaký rozhodující zlom, by přestala existovat jakožto skupina a uvolnila by místo jiné. Jelikož ale každá skupina usiluje o vlastní trvání, má sklon podle možností zastíňovat proměny a vnímat dějiny jako nezměnné trvání.“ (Srv. J. Assmann, *Kultura a paměť*, str. 40.)

⁴³ Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 3.

⁴⁴ Avšak nejen v nich; i v dobách stability panovník využívá paměť k upevnění své vlády: genealogie mu slouží k legitimizaci moci, sám si pak buduje „pomník“ svými činy, o jejichž zaznamenání a zvěčnění se sám postará, aby na něj bylo v budoucnu pamatováno (srv. J. Assmann, *Kultura a paměť*, str. 65).

zapomnění.⁴⁵ Jak říká J. Assmann, minulost je „společenský konstrukt, jehož podoba se odvíjí z potřeb smyslu a z referenčního rámce příslušné přítomnosti.“⁴⁶ Minulost je tedy konstrukt tvárný, a to jak v rukou vládců, tak spisovatelů a lze pozorovat, že přístup Valeria Maxima, který (podobně jako Velleius Paterculus) vnímal vládu císaře Tiberia jako logické vyústění římských dějin v návaznosti na vládu Augustovu, k uchopení dějinných událostí a k jejich formování do podoby *exempel* souzní s oficiální snahou „tvarovat“ paměť Římanů již naznačeným směrem s důrazem na kontinuitu.⁴⁷

S touto tendencí souvisí další aspekt Valeriova způsobu práce, na nějž je vhodné poukázat v souvislosti s Assmanovým pojetím kolektivní paměti a jejím dělením na

⁴⁵ Srv. J. Assmann, *Kultura a paměť*, str. 66; J. Le Goff, *Paměť a dějiny*, str. 70. V římském prostředí se nabízí extrémní příklad *damnatio memoriae* (srv. A. M. Gowing, *Empire and Memory*, str. 2). Srv. též U. Walter, *Memoria und res publica*, str. 28 n.: „(...) *damnatio memoriae*, die nicht auf tatsächliches Vergessen abzielt, sondern einen Akt des negativen Erinnerns darstellt, der gleichsam ein Anti-exemplum ist.“

⁴⁶ Srv. J. Assmann, *Kultura a paměť*, str. 46. O tom, že paměť nelze považovat za nezávislou veličinu, nýbrž vždy záleží na úhlu pohledu té které přítomnosti a vzpomínající osoby, ostatně psal již sv. Augustin: *Tempora sunt tria; praesens de praeteritis, praesens de praesentibus, praesens de futuris. Sunt enim haec in anima tria quaedam, et alibi ea non video; praesens de praeteritis memoria, praesens de praesentibus contuitus, praesens de futuris expectatio* (Aug. Conf. 11,20). Srv. J. Le Goff, *Paměť a dějiny*, str. 22.

⁴⁷ Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 205 n.; J. Nováková, *Devět kapitol o tak zvaném stříbrném věku římské slovesnosti*, str. 52. Předmluva Valeriova spisu obsahuje věnování díla Tiberiovi, a to formulací, v níž je císař apostrofován jako bůh a jeho vzývání je rozšířeno v oslavnou chvalořeč: *te ... huic coepto, penes quem hominum deorumque consensus maris ac terrae regimen esse voluit, certissima salus patriae, Caesar, invoco* (Val. Max. 1, praef.). Srv. E. Herkommer, *Die Topoi in den Proömien der römischen Geschichtswerke*, str. 27; 32. Srv. též Val. Max. 2, praef.: *quam (sc. uitam) sub optimo principe felicem agimus; 2,1,10: caeli clarissima pars, diui ... Caesares; 8,13, praef.: tranquillitatem ... saeculi nostri, qua nulla unquam beatior fuit, subinde fiducia confirmet, salutaris principis incolumitatem ad longissimos humanae condicionis terminos prorogando*. V jednom z *exempel* se císař Tiberius stává ústřední postavou (srv. Val. Max. 5,5,3).

paměť kulturní a komunikativní.⁴⁸ Zatímco kulturní paměť se zaměřuje na fixní body v minulosti, vymyká se všednosti a ožívuje se pomocí svátků, rituálů apod., komunikativní paměť představují vzpomínky vztahující se k nedávné minulosti sdílené se současníky, jejichž prostor je „tvořený vylučně osobně zaručenou a sdělovanou zkušeností;“ tento typ paměti je časově omezen na trvání 3-4 generací (neboli období Římany označované jako *saeculum*), odpovídající zhruba 80-100 letům.⁴⁹ Jeví se nám jako signifikantní, že Valerius při vybírání ze zásobárny příběhů pro své dílo toto stoleté období vymezené pro komunikativní paměť téměř (až na jisté množství výjimek) dokonale překlenuje; naprostá většina událostí, jež zpracovává, spadá do doby před rokem 31 př. Kr.⁵⁰ Zčásti

⁴⁸ Srv. J. Assmann, *Kultura a paměť*, str. 48 nn.

⁴⁹ Rozdíl mezi různými „horizonty minulosti“ si uvědomovali i sami Římané, jak je patrné z následující definice, již formuloval *Auctor ad Herennium*: *Historia est gesta res, sed ab aetatis nostrae memoria remota*. (Rhet. Her. 3,4; srv. též U. Walter, *Memoria und res publica*, str. 35.)

⁵⁰ Srv. C. J. Carter, *Valerius Maximus*, str. 30; A. M. Gowing, *Empire and Memory*, str. 54. Jane D. Bellemore klade přelomový bod ještě poněkud dále do minulosti, a sice do r. 42 př. Kr.; srv. J. D. Bellemore, *When did Valerius Maximus write the Dicta et Facta Memorabilia?*, str. 68: „Few exempla can be dated to a time after 42 B. C., and this well-defined cut-off point suggests that Valerius deliberately chose not to include much material in his work from the period after 42 B. C.“ (Srv. výčet *exempel* bezpečně datovatelných po r. 42 tamt., pozn. 8; Jane D. Bellemore nachází ve Valeriově díle třiadvacet *exempel*, jež časově pokrývají období od r. 42 př. Kr. do r. 37 po Kr.). H. W. Litchfield shledává na základě rozsáhlejšího zkoumaného materiálu, že tento jev (časová ohraničenost historického období, z něhož jsou *exempla* čerpána) platí pro *exempla virtutis*, jimž se ve své práci věnuje, v rovině obecné (srv. H. W. Litchfield, *National Exempla Virtutis in Roman Literature*, str. 53 nn.): „To men of any but the first century of the Empire ... the Roman instances were, it appears, everything but modern, opening far back in the legendary period, and closing, as the series seems to have done, abruptly in full splendour with the fall of the Republic: Marius, Sulla, Pompey, Catiline, Cato, Julius Caesar – then a silence, where even the name of Augustus is almost unheard; so sharp is the line of demarcation.“ Srv. tamt., str. 55 n. Tato tendence ovšem neplatí beze zbytku; Seneca čerpá materiál pro svá *exempla* jak z nedávné minulosti (srv. např. *Tranq.* 14,4-10), tak z vlastní zkušenosti (srv. např. *Const.* 17,1; *Ep.* 47,9 aj.). Srv. R. G. Mayer, *Roman Historical Exempla in Seneca*, str. 149; 152.

lze jeho postup vysvětlit tím, že pracoval s díly autorů jako Cicero, Livius či Pompeius Trogus a z jejich stáří vyplývá i časové zařazení příslušných *exempel*.⁵¹ Zejména v něm však vidíme efektivní způsob, jak vzdálenou minulost prezentovat jako relevantní vzhledem k přítomnosti (jinak by *exemplum* ztrácelo svou sílu) a vytvořit iluzi neměnnosti a kontinuity dějin.⁵² Překlenutím stoletého období navíc Valerius zcela vyloučil působení komunikativní paměti, jejíž prostor je, jak již bylo řečeno, vymezen vzpomínkami na prožité a osobně sdílené zkušenosti. Díky tomu, jakou látku si vybral, Valerius vyloučil komunikativní paměť ze hry a nenápadně se vyhnul eventuelním sporným dějinným bodům a jejich konotacím, jejichž mnohoznačnost ve společnosti stále rezonovala a jež mohly být předmětem názorových neshod. Nehledě na riziko eventuelního nežádoucího politicko-historického výkladu ztrácela taková

U Valeriova díla vycházíme z obecně přijímané datace, dle níž je vznik díla kladen do let 28-32 po Kr. (srv. K. Kempf, *De Valerii Maximi vita et scriptis*, str. 7 n.; M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, II, str. 852 aj.); k datování viz též níže (sub IV,1).

⁵¹ Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 204.

⁵² Srv. M. Roller, *The Exemplary Past in Roman Historiography and Culture*, str. 215 *et passim*. G. Maslakov namítá, že některá *exempla* svou tematikou (dlouhodobé držení moci v rukou jednoho rodu /srv. 4,1,5/, úpadek charakterových kvalit v rámci vynikajících rodin /kapitola 3,5: *Qui a parentibus claris degenerauerunt*/ aj.) dojem kontinuity a legitimacy císařské moci naopak podřývají a jsou jakousi zpola skrytě vyslovenou výhradou (srv. G. Maslakov, *Valerius Maximus and Roman historiography. A study of the exempla tradition*, str. 447 nn.). Shodujeme se s W. M. Bloomerem v názoru, že takovou relativizaci z Valeriovy strany je třeba považovat za neúmyslnou a že chápat taková *exempla* jako jakési „ostrůvky skrytého odporu“ by bylo přehnané (srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 206 n.). Nelze souhlasit ani s dalším Maslakovovým tvrzením – jež se navíc zdá být v jistém rozporu s výše uvedeným názorem tohoto badatele – když říká: „In a vague way, Valerius still believes that the Roman state and society have not changed, that the institutions and practices of former times are still relevant.“ Valeriův přístup bychom v okamžicích, kdy se vyhýbá konfliktním aspektům a tématům *exempel*, mohli nazvat spíše intuitivním než promyšleným, jsme nicméně přesvědčeni, že rozdíly mezi republikánským zřízením a novými císařskými pořádky vnímal zřetelně a že jeho snaha směřovala k jejich překlenutí.

exempla jednu ze svých podstatných vlastností, a sice interpretační jednoznačnost.⁵³ A. M. Gowing k problematice času ve *Facta et dicta memorabilia* poznamenává, že Valerius je velmi zdrženlivý k bližšímu časovému zařazování jednotlivých *exempel* a v rámci jednotlivých kapitol často nerespektuje jejich chronologické pořadí (nýbrž jiná kritéria, jak bude vyloženo později); výsledkem tohoto postupu je dojem určitého „bezčasí“, v němž se *exempla* ve sbírce ocitají.⁵⁴ Nastolení takového prostředí, v němž čas nehraje relevantní roli, dále přispívá k představení *exempel* jako směřodatných pro současnost (stejně jako pro minulost a budoucnost) a potlačení náznaků změny.⁵⁵

⁵³ Srv. M. Stemmler, *Auctoritas Exempli. Zur Wechselwirkung von kanonisierten Vergangenheitsbildern und gesellschaftlicher Gegenwart in der spätrepublikanischen Rhetorik*, str. 182 n.; U. Walter, *Memoria und res publica*, str. 61.

⁵⁴ Srv. A. M. Gowing, *Empire and Memory*, str. 54 n. K porušování chronologického pořádku *exempel* v rámci jednotlivých kapitol srv. též W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 19; 29 n.

⁵⁵ Také R. Lachmann u některých autorů (Puškin, Achmatovová, Mandelštam) pozoruje „sklon k metonymičnosti, zvláště v postupech jako jsou anagram, sylepse, citát, skrytý citát, replika, opakování a hyperbola; ale také v pokusu identifikovat čas pre-textu s časem textu vlastního nebo jím tento původní čas zastřít.“ (Srv. R. Lachmann, *Paměť a literatura*, str. 8)

K.-J. Hölkesskamp (jehož článek je věnován období římské republiky) zastává názor, že „metahistoričnost“ a nepřetržitá relevantnost vzhledem k současnosti (a budoucnosti) je jednou ze základních vlastností *exempla*, a to vzhledem k nadčasovosti a neměnnosti morálních hodnot, pojmů a norem, jež jsou v něm vyzdvihovány (srv. níže sub III,3; K.-J. Hölkesskamp, *Exempla und mos maiorum. Überlegungen zum kollektiven Gedächtnis der Nobilität*, str. 314. U. Walter však namítá (a k jeho názoru se kloníme spíše), že Římané, kteří dobře vnímali rozdíl mezi blízkou a vzdálenou minulostí, rovněž pociťovali, že *exempla* z bližší minulosti jsou pro jejich současnost relevantnější, zatímco příklady z dávných věků mohly u nich vzbuzovat podezření, že již patří mezi báje a příběhy. Jak píše Cicero: *non me fugit (...) vetera exempla pro fictis fabulis iam audiri atque haberi* (Cic. Verr. II,3,182); srv. U. Walter, *Memoria und res publica*, str. 36. Srv. též R. Gest. div. Aug. 8: *Legibus novis me auctore latius multa exempla maiorum exolescentia iam ex nostro saeculo reduxi et ipse multarum rerum exempla imitanda posteris tradidi*. Quintilianus považuje za užitečné, aby řečník znal obojí (srv. Quint. inst. 12,4,1): *in primis uero abundare debet orator exemplorum copia cum ueterum tum etiam nouorum, adeo ut ... quae conscripta sunt historiis*

Snažíme-li se postihnout, jakým způsobem Valerius Maximus konstruuje svá *exempla*, ať už na základě srovnání s předpokládaným pramenem jednotlivých příběhů a epizod či obecněji s jejich podáním, přetrvávajícím v kolektivní paměti, je nutné reflektovat dvojí možný vliv na jejich konečnou podobu. Jednak jde o vliv, který si vyžaduje sama forma (sevržené podání příběhu, zjednodušení a důraz na jednu morální kvalitu či naopak její nedostatek u ústřední postavy *exempla* apod.); v prostoru jí vymezených hranic může pak Valerius realizovat svou literární představu, či kvůli jejímu realizování tyto hranice dokonce posouvat. Jednak jde o vliv, který přichází zvnějšku a vyplývá z právě diskutovaného úsilí autora o přihlazení ostrých hran a potlačení konfliktních témat, zamlčování změn a prezentování morálních hodnot jako nadčasových. A jestliže pak podle Bachtina „text žije, pouze když se dotýká jiných textů (kontextu)“, můžeme již nyní konstatovat, že v případě Valeriových *Facta et dicta memorabilia* tento výrok platí dvojnásob.⁵⁶

aut sermonibus uelut per manus tradita quaeque cotidie aguntur debeat nosse. Jak *exempla* z doby starší, tak z novější, mohla tedy být vnímána nekonfliktně – a označována jako *vetera/vetusta/antiqua* či *recentia/nova* (srv. Cic. *orat.* 169: *habet autem ut in aetatibus auctoritatem senectus, sic in exemplis antiquitas, quae quidem apud me valet plurimum*); byla-li jejich platnost chápána jako problematická, byla naproti tomu opatřena přívlastkem *exoleta*, resp. *nova* (srv. U. Walter, *Memoria und res publica*, str. 56, pozn. 69; H. Kornhardt, *Exemplum. Eine bedeutungsgeschichtliche Studie*, str. 69 n.). Zároveň ovšem jistě platí, že vynětím příběhu z historického kontextu a jeho přetvořením do podoby *exempla*, v němž je akcentována vlastnost či morální aspekt jednání ústřední postavy, pozbývá tento útvar do jisté míry své časové a historické podmíněnosti (srv. M. Stemmler, *Auctoritas Exempli*, str. 144; U. Walter, *Memoria und res publica*, str. 53; W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 19).

⁵⁶ Citováno dle R. Lachmann, *Intertextualita a dialogičnost*, str. 257.

III. *Exemplum*: antická tradice a moderní přístupy

1. Sémantický úvod

Exemplum se zrodilo v etymologickém příbuzenství výrazů *emo*, *eximo*, *eximius*. Všechna tato slova spojuje motiv vybírání, vyjímání něčeho z určitého množství, masy ostatních věcí. Kritéria tohoto výběru se mohla posouvat, jak je patrné například u výrazu *eximius*, u něhož se postupně prosadil aspekt výjimečnosti zakládající se na výtečnosti.¹ Podobnou tendenci naznačuje definice etymologického slovníku i u *exempla*:²

Exemplum est proprement l' objet distingué des autres et mis à part pour servir de modèle.

Týž slovník ovšem zároveň předložením francouzských ekvivalentů naznačuje, že *exemplum* je pojem mnohovrstevnatý, jehož vývoj se během staletí neubíral pouze jediným směrem, nýbrž který se naopak široce významově diferencoval. Ernout – Meillet tedy rozlišují tři základní významy: 1. *échantillon*; 2. *exemple, modèle*; 3. *copie, exemplaire*. Jak bude vyloženo později, naznačená mnohovrstevnatost může přecházet až v prorůstání a jednotlivé významové vrstvy se mohou stát v určitých kontextech do jisté míry prostupnými. Zajímavé ovlivnění jednotlivými významy lze přitom zaznamenat právě v případě rétorického *exempla* či šířeji *exempla* jako vyprávěcí „jednotky“, v jejímž rámci je pojednána určitá událost.

¹ Srv. A. Ernout – A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, s. v. *eximius*, str. 195: „mis à part, qui se détache des autres, et par suit ,excellent, hors de pair'." Srv. též H. Kornhardt, *Exemplum. Eine bedeutungsgeschichtliche Studie*, str. 2 n.

² Srv. A. Ernout – A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, s. v. *exemplum*, str. 205.

Právě toto sémantické rozrůznění pojmu *exemplum* se pokusila již v první polovině minulého století postihnout Hildegard Kornhardt ve své dodnes hojně citované studii výstižně nazvané *Exemplum. Eine Bedeutungsgeschichtliche Studie*. Kornhardt nejprve analyzuje etymologické pozadí *exempla*: tvoří je předpona *ex-*, slovesný kmen *em-* („nehmen“) a sufix *lo-*, který v tomto případě označuje „das Ergebnis der verbalen Handlung“.³ Základní vlastností *exempla* je tedy „das ‚Herausgenommenwerden‘“, „vyňatost“. Sama struktura slova naznačuje, že mezi vyňatou věcí a materií, z níž byla vyňata, existuje určitý vztah a že tato věc byla záměrně oddělena a izolována.⁴

Kornhardt vyčleňuje dva základní směry vývoje slova; snaží se přitom dopátrat se „Grundsituationen“ a „Grundbedeutungen“, tedy samotných významových kořenů, k jejichž identifikování však mnohdy nemá dostatek relevantních vodítek.⁵ Základní směry vývoje, jež určuje,

³ Srv. H. Kornhardt, *Exemplum*, str. 1.

⁴ Tamt. Srv. definici *exempla* v Georgesově slovníku: „Ein aus einer Menge gleichartiger Dinge Ausgewähltes, woran die ihnen gemeinschaftlichen Eigenschaften anschaulich werden.“

⁵ Obě základní „Grundbedeutungen“ mají podle Kornhardt původ v konkrétní „Grundsituation“ z běžného života, a sice vycházejí z prostředí řemeslnického, resp. z prostředí tržiště a vztahu prodejce – kupující. V prvním případě (Grundbedeutung Probe, Kostprobe) prodejce nabízí zboží, jehož vzorek (*exemplum*) zákazníkovi poskytne, aby se mohl přesvědčit, že zboží je skutečně tak kvalitní, jak prodejce tvrdí (srv. H. Kornhardt, *Exemplum*, str. 5). Tento výklad zní dosti přesvědčivě, Kornhardt jej podpořuje doklady jako např. *Rhet. Her.* 4,6,9 ad. Stanovení druhé Grundbedeutung (Warenmuster, Modell) však již vzbuzuje určité pochybnosti: Kornhardt vyvozuje, že význam „model“, „vzor“ má svůj původ v dílnách řemeslníků, kteří zhotovovali svá řemeslná díla podle předloh tak, aby se co nejvíce podobala vzorovému kusu. Nyní tedy již nejde o jeden předmět reprezentující celek jako v prvním případě, nýbrž o libovolný počet identických, zaměnitelných kusů (srv. H. Kornhardt, *Exemplum*, str. 49). Tezi o druhé Grundbedeutung nicméně Kornhardt dokumentuje pouze doklady formulací *ad hoc exemplum* nebo *hoc exemplo* u Plauta, její teorie proto není zcela přesvědčivá. (Srv. též stručnou recenzi O. Skutche, jenž s pojetím Grundbedeutungen u Kornhardt rovněž polemizuje.)

jsou však stanoveny na racionálním základě a dokumentovány přesvědčivě.

První směr vývoje je charakterizován reprezentativností, s jakou *exemplum* vypovídá o materii, z níž bylo vyňato. *Exemplum* tedy představuje svého druhu „vzorek“, „ukázkou“ (či „příklad“); známe-li tuto část, máme dobrou představu o celku, neboť vzorek disponuje vlastnostmi, díky nimž můžeme materii dostatečně poznat. V této podobě může tedy *exemplum* dobře fungovat jako doklad či ilustrace obecnější teze.⁶

Druhý směr vývoje se vyznačuje spíše výpovědí o vyňaté části než o celku, resp. charakter části je určující pro povahu celku – *exemplum* v tomto případě představuje „vzor“ či (dobrý nebo špatný) „příklad“, jímž se lze řídit. Do této skupiny lze zařadit i *exempla* ve smyslu precedentu, a to jak v užším významu precedentu právního, tak v rovině obecné.⁷

Do první skupiny řadí Kornhardt mimo jiné *exempla* označovaná tradičně jako „*exempla virtutis*“ (v rámci této skupiny nicméně pojednává i o jejich opaku, tedy vlastně o „*exemplech vitiorum*“, jež fungují na stejném principu).

⁶ Srv. H. Kornhardt, *Exemplum*, str. 9-48; *ThLL* s. v. *exemplum* I, II. Členění *ThLL* nicméně odpovídá zde uvedenému dělení pouze v rovině obecných definic bodů I a II, nikoli odvozených významů, neboť *sub* II B 2 a γ („*Präzedenzfall*“) uvádí *ThLL* význam, jenž je v této práci zařazen do skupiny druhé.

⁷ Srv. H. Kornhardt, *Exemplum*, str. 49-62 (Kornhardt však do této pasáže na str. 52-55 zahrnuje i význam „*Exemplar*“, „*Vertreter einer ... Gattung*“, ježž zde řadíme do první skupiny, neboť u něj shledáváme tytéž základní rysy); *ThLL* s. v. *exemplum* III.

U českého slova *příklad* jsou patrné tytéž znaky; srv. *Slovník spisovného jazyka českého*, s. v.: 1. *co n. kdo může nebo má být vzorem k napodobování; vzor*; 2. *jednotlivý konkrétní případ vybraný (z většího množství) jako doklad, ukázka, kt. osvětluje n. podpírá urč. tvrzení, obecný závěr ap.*

Není překvapivé, že u Valeria Maxima slovní spojení *exemplum* a příslušná *virtus* či *vitium* najdeme často: *exemplum servatae religionis, exemplum fortitudinis, exemplum luxuriae, exemplum libidinosae amentiae*.⁸ Obvykle se toto označení vztahuje k celému příběhu či *exemplu*-jednotce vyprávění, v němž se daná vlastnost u některého člověka projeví, v několika případech jsou i jednotlivé osobnosti označeny za *exemplum* dané vlastnosti: *Roscius, scaenicae industriae notissimum exemplum; Carfania, muliebris calumniae exemplum*.⁹ V těchto případech je však třeba pozorně sledovat kontext, a to zejména u kladných vlastností, podle něhož lze (někdy více, někdy méně zřetelně) určit, zda se jedná o osobu, jež je „vzorkem“ dané vlastnosti, či zda je díky dané vlastnosti pro někoho nebo pro něco „vzorem“.

Správnost úvahy, podle níž jsou „*exempla virtutis*“ řazena do první vývojové skupiny, lze dále podložit několika případy u Valeria Maxima, kde se v juxtapozici, synonymně objevují výrazy *specimen* a *exemplum*.¹⁰

*Quam praeclarum tributae humanitatis specimen Cn. Pompeius, quam miserabile desideratae idem euasit exemplum! Nam qui Tigranis tempora insigni regio texerat, eius caput tribus coronis triumphalibus spoliatum in suo modo terrarum orbe nusquam sepulturae locum habuit, sed abscisum a corpore inops rogi nefarium Aegyptiae perfidiae munus portatum est etiam ipsi uictori miserabile (...).*¹¹

⁸ Srv. Val. Max. 1,1,11; 3,2,7; 6,9,3; 9,2,5.

⁹ Srv. Val. Max. 8,3,2; 8,7,7. Srv. též 2,9,2: *et censor et Cato, duplex severitatis exemplum*.

¹⁰ I výraz *specimen* může mít sice význam „vzorek, ukázka“ i „vzor, příklad“ stejně jako *exemplum* (srv. K. Georges, *Ausführliches Latein-deutsches Handwörterbuch*, s. v.), v kontextu uvedených úryvků se nicméně zjevně uplatňuje význam první. Případem, kde se obě slova také objevují v blízkosti, nicméně významem se liší, je Val. Max. 5,6,6 – zde je *exemplum* bezpochyby užito ve významu „vzor“: *Unicum talis imperatoris specimen esset (sc. P. Decius), nisi animo suo respondentem filium genuisset: is namque in quarto consulatu patris exemplum secutus deuotione simili, aequae strenua pugna, consentaneo exitu labantis perditasque uires urbis nostrae correxit*.

¹¹ Val. Max. 5,1,10.

*C. quoque Valerius Flaccus secundi Punici belli temporibus luxu perditam adulescentiam inchoavit. ceterum a P. Licinio pontifice maximo flamen factus, quo facilius a uitiis recederet, ad curam sacrorum et caerimoniarum conuerso animo, usus duce frugalitatis religione, quantum prius luxuriae fuerat exemplum, tantum postea modestiae et sanctitatis specimen euasit.*¹²

Do první skupiny nicméně nepatří jen tzv. *exempla virtutis*, ale i taková *exempla*, jež primárně nenesou morálně hodnotící poselství. Řadu příkladů tohoto druhu lze najít i u Valeria Maxima a právě u nich je příslušnost k této skupině ještě zjevnější, neboť zde odpadá nutnost rozhodování, zda v daném případě nepřevažuje spíše význam „vzor“ (což se nabízelo zejména u morálních *exempel*, orientovaných na kladnou vlastnost). Nezřídka se toto použití nachází v *praefationes* k jednotlivým kapitolám, např.:

*Volubilis fortunae conplura exempla retulimus, constanter propitiae admodum pauca narrari possunt. quo patet eam aduersas res cupido animo infligere, secundas parco tribuere. eadem, ubi malignitatis obliuisci sibi imperauit, non solum plurima ac maxima, sed etiam perpetua bona congerit.*¹³

*His rescissorum testamentorum exemplis contenti attingamus ea, quae rata manserunt, cum causas haberent, propter quas rescindi possent.*¹⁴

U případů tohoto typu však často nebývá možné zcela jasně rozlišit, zda Valerius označení *exemplum* vztahuje k obsahové stránce, či zda tak pouze označuje útvar, do jehož podoby své vyprávění skládá (tedy stránku formální);

¹² Val. Max. 6,9,3.

¹³ Val. Max. 7,1, praef.

¹⁴ Val. Max. 7,8, praef.

je pochopitelné, že obojí se ve Valeriových komentářích přirozeně slučuje a zohledňují se oba aspekty.¹⁵

S druhým vývojovým směrem se, jak již bylo naznačeno, u Valeria setkáváme také; *exemplum* je však ve významu „vzor“ apod. vždy užito v rámci samotného vyprávění, nikdy není součástí Valeriova komentáře, jímž zhodnocuje jeho smysl či kterým je uvozuje. Význam i v tomto případě naznačují slovesa, s nimiž je *exemplum* spojeno: nejčastěji se objevuje jako předmět slovesa *sequi*,¹⁶ dále také *praeberere*,¹⁷ *aemulare*,¹⁸ *proponere*.¹⁹ Pro ilustraci uveďme nejčastější příklad vazby se slovesem *sequi*:

*Armorum tractandorum meditatio a P. Rutilio consule Cn. Malli collega militibus est tradita: is enim nullius ante se imperatoris exemplum secutus ex ludo C. Aureli Scauri doctoribus gladiatorum arcessitis uitandi atque inferendi ictus subtiliorem rationem legi<oni>bus ingenerauit uirtutemque arti et rursus artem uirtuti miscuit, ut illa impetu huius fortior, haec illius scientia cautior fieret.*²⁰

Závěrem tohoto stručného úvodu považujeme za vhodné zmínit se ještě o sémantické blízkosti slova *exemplum* s výrazy *documentum* a *testimonium*. Spíše než o podstatu *exempla* jako útvaru, do nějž je složeno *factum* či *dictum*, jde o možný účel a využití, vyjádřené pomocí těchto dvou pojmů.

¹⁵ Tento smysl často naznačují adjektiva či slovesa, s nimiž se *exemplum* ve větě pojí. Srv. Val. Max. 1,1,9: *exempli locum vix post Marcellum invenit* (sc. L. Furius Bibaculus); 5,10,3: *uno etiam nunc domestico exemplo adiecto*, ad.

¹⁶ Srv. Val. Max. 2,3,2; 2,4,5; 5,6,6; 6,6,4 ad.

¹⁷ Srv. Val. Max. 3,6,5.

¹⁸ Srv. Val. Max. 5,8,2.

¹⁹ Srv. Val. Max. 8,15,6.

²⁰ Val. Max. 2,3,2.

Documentum je dle definice „alles, wodurch man etwas lehren, sehen od. schließen od. sich vor etwas hüten kann“.²¹ Toto významové odstínění můžeme pozorovat i v jednom z *exempel*, v němž Valerius líčí, jak se Římané za druhé punské války poučili z jednání svých předků a v obtížné situaci, když se nedostávalo státních peněz, nezištně dali k dispozici své vlastní prostředky:

*Age (...) quanto et quam aequali amore patriae tota ciuitas flagrauit! nam cum secundo Punico bello exhaustum aerarium ne deorum quidem cultui sufficeret, publicani ultro aditos censores hortati sunt, ut omnia sic locarent, tamquam res publica pecunia abundaret, seque praestatueros cuncta nec ullum assem nisi bello confecto petitueros polliciti sunt. (...) ac ne beneficio senatus <quidem>, qui muneribus his functos tributis onere liberauerat, quisquam uti uoluit, sed insuper id omnes promptissimis animis praestiterunt: non ignorabant enim captis Veis, cum decimarum nomine, quas Camillus uouerat, aurum Apollini Delphico mitti oporteret neque emendi eius facultas esset, matronas ornamenta sua in aerarium retulisse, similiterque audierant mille pondo auri, quod Gallis pro obsidione Capitolii omissa debebatur, earum cultu expletum. itaque et proprio ingenio <et> exemplo uetustatis admoniti nulla sibi in re cessandum existimauerunt.*²²

Documentum je v souvislosti s *Facta et dicta memorabilia* nutno zmínit také proto, že se s ním setkáváme na samém počátku Valeriova díla v předmluvě, v níž sám Valerius specifikuje účel svého díla, když píše:

*Urbis Romae exterarumque gentium facta simul ac dicta memoratu digna apud alios latius diffusa sunt quam ut breuiter cognosci possint, ab inlustribus electa auctoribus digerere constitui, ut documenta sumere uolentibus longae inquisitionis labor absit.*²³

Tato úvodní slova celého díla často slouží badatelům jako opora pro tvrzení, že *Facta et dicta memorabilia* jsou pouze praktickou příručkou poskytující materiál a

²¹ Srv. K. Georges, *Ausführliches Latein-deutsches Handwörterbuch*, s. v. Srv. také *ThLL*, s. v. *exemplum* (II A 2), 1329,4: *quo quid docetur, explicatur, quod aptum est, ut inde aliquid cognosci possit.*

²² *Val. Max.* 5,6,8.

²³ *Val. Max.* 1, praef.

usnadňující práci všem, kdo chtěli své řeči, nejčastěji rétorická cvičení, obohatit *exemplis*.²⁴ Následující úryvek z Liviova díla nicméně umožňuje nahlédnout na Valeriův výrok také z trochu jiného zorného úhlu:

*Id quidem cauendum semper Romanis ducibus erit exempla haec uere pro documentis habenda, ne ita externis credant auxiliis ut non plus sui roboris suarumque proprie uirium in castris habeant.*²⁵

Není jistě na místě vyvozovat pouze na základě uvedeného citátu, že by celé Valeriovo dílo mělo být chápáno v tomtéž smyslu, jaký ve svém textu naznačuje Livius. Ve výchozím bodu zkoumání však může tradiční pohled na smysl a účel *Facta et dicta memorabilia* jistě relativizovat.

Právě tak jako si Římané za punské války vzpomněli na příklad římských *matron*, které ve prospěch státu odevzdaly své zlaté šperky, měli by budoucí vojevůdci pamatovat na jednání římských velitelů za téže války v Hispánii. Jejich chování by však budoucí Římané měli mít uchováno v paměti jako příklad varovný a narozdíl od nich by si měli uvědomovat, že je třeba vždy spoléhat na vlastní síly.²⁶ V souladu s tímto pojetím vztahu minulého a přítomného, resp. přítomného a budoucího, je tedy možné vyslovit

²⁴ Srv. např. K. Alewell, *Über das rhetorische ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ*, str. 38; M. Fleck, *Untersuchungen zu den Exempla des Valerius Maximus*, dis. Marburg 1974, str. 1.

²⁵ Liv. 25,33,6. Tento Liviův komentář se vztahuje k epizodě druhé punské války odehrávající se v Hispánii: římské jednotky pod vedením Gnaea Scipiona byly početně zcela závislé na pomoci keltiberských spojenců, ty však Hasdrubal přesvědčil, aby odešli, a přinutil tak Římany k rychlému ústupu.

²⁶ Jeden z prvních literárních dokladů této myšlenky nalézáme již u Ennia v bajce pojednávající o ptačí matce, jejích dětech a hospodáři, jež čekají žně. V Gelliově převyprávění tohoto příběhu se dochovaly poslední dva Enniovy verše: *Hoc erit tibi argumentum semper in promptu situm: / Ne quid expectes amicos quod tute agere possies.* (Ennius, *Frag. Sat. 4 Vahlen.*)

předpoklad, že Valeriovo dílo nabízí více než jen statickou zásobárnu morálních ponaučení, a sice možnost vztáhnout se k minulosti a tradičním hodnotám a posílit sounáležitost s minulostí důrazem na kontinuitu a trvalou platnost těchto hodnot.²⁷ Stabilizující účinek takového působení – či snaha o něj – dává dobrý smysl zejména v době vzniku Valeriova díla, poznamenané občanskými válkami, jež vyústily ve zcela novou politickou a společenskou situaci.

Testimonium je nezřídka zmiňováno v souvislosti s *exemplum* v teoretických rétorických spisech, jimž bude podrobněji věnována pozornost v následující části této kapitoly. Nyní se proto této problematice pouze dotkněme, ve snaze naznačit blízkost obou pojmů v určitých kontextech.²⁸ *Auctor ad Herennium* reprodukuje v úvodní pasáži čtvrté knihy svého díla názor Řeků, že *exemplum* má platnost důkazu:

*Praeterea exempla testimoniorum locum optinent. Etenim, quod admonuerit et leviter fecerit praeceptio, exemplo sicut testimonio conprobatur. (...) Ut enim testimonium, sic exemplum rei confirmandae causa sumitur. Non ergo oportet hoc nisi a probatissimo sumi, ne quod aliud confirmare debeat, egeat ipsum confirmationis.*²⁹

Je však nutno poznamenat, že na tomto místě *Auctor ad Herennium* nehovoří o rétorickém *exemplu*, nýbrž o příkladech

²⁷ U. Lucarelli v souvislosti s římským pojetím a chápáním vlastní minulosti používá výstižný termín „Erinnerungsraum“. Srv. U. Lucarelli, *Exemplarische Vergangenheit*, str. 14 et passim.

²⁸ Srv. *ThLL* s. v. *exemplum* (II A 3), 1331,71: *inest vis alcis. rei demonstrandae, confirmandae*.

²⁹ *Rhet. Her.* 4,2,2. Srv. tamt. 4,3,5: *Hoc interest igitur inter testimonium et exemplum: exemplo demonstratur id, quod dicimus, cuiusmodi sit; testimonio, esse illud ita, ut nos dicimus, confirmatur*.

sloužících pro ilustraci výkladu v teoretických rétorických pojednáních.³⁰

Druhá pasáž pochází z Quintiliana, z kapitoly věnované *exemplu*, v jejímž závěru se pojednává o typu výpovědí, jimž Quintilianus dává souhrnný název *auctoritas*:

*Ne haec quidem vulgo dicta et recepta persuasione populari sine usu fuerint. Testimonia sunt enim quodam modo, vel potentiora etiam, quod non causis accommodata sunt, sed liberis odio et gratia mentibus ideo tantum dicta factaque, quia aut honestissima aut verissima videbantur.*³¹

Jako poslední uveďme výňatek z Ciceronových *Topik*:

*Testimonium autem nunc dicimus omne quod ab aliqua re externa sumitur ad faciendam fidem. Persona autem non qualiscumque est testimoni pondus habet; ad fidem enim faciendam auctoritas quaeritur; sed auctoritatem aut natura aut tempus affert. Naturae auctoritas in virtute inest maxima; in tempore autem multa sunt, quae afferant auctoritatem: ingenium, opes, aetas, fortuna, ars, usus, necessitas, concursio etiam non numquam rerum fortuitarum.*³²

Jak vyplývá z textu, pro *testimonium* se nehodí člověk ledajaký, nýbrž ten, kdo disponuje *auctoritas*. Ta spočívá mimo jiné ve *virtus*, o níž se dále praví:

*In homine virtutis opinio valet plurimum. Opinio est autem non modo eos virtutem habere qui habeant, sed eos etiam qui habere videantur. Itaque quos ingenio, quos studio, quos doctrina praeditos vident quorumque vitam constantem et probatam, ut Catonis, Laeli, Scipionis, aliorumque plurium, rentur eos esse qualis se ipsi velint; nec solum eos censent esse talis qui in honoribus populi reque publica versantur, sed et oratores et philosophos et poetas et historicos, ex quorum et dictis et scriptis saepe auctoritas petitur ad faciendam fidem.*³³

Výraz *exemplum* se v těchto ukázkách sice explicitně neobjevuje, je tu však zmíněno několik pojmů a procesů, jež

³⁰ Srv. M. P. Schittko, *Analogien als Argumentationstyp. Vom Paradeigma zur Similitudo*, str. 85.

³¹ Quint., *inst.* 5,11,37. K této pasáži viz níže (III,2,c).

³² Cic. *top.* 73. Srv. M. P. Schittko, *Analogien als Argumentationstyp*, str. 105 n.

³³ Cic. *top.* 78.

s *exemplum* úzce souvisejí a které budou předmětem zkoumání v následující části práce: *res externa* jako předmět *exempla*, povaha *auctoritas* a její účinnost jako argumentační „páky“ *exempla* a funkční teritorium *exempla* jako celku v kontextu řečnického projevu.

2. Pojetí *exempla* v římských rétorických spisech

a) *Rhetorica ad Herennium*

Spis nazývaný *Rhetorica ad Herennium* (86-82 př. Kr.³⁴) je nejstarším cele dochovaným latinsky psaným dílem věnovaným rétorické teorii a spolu s Ciceronovým *De inventione*, s nímž jej vzhledem ke společným styčným bodům pravděpodobně pojí též řecký pramen,³⁵ představuje nejstarší materiál pro čerpání teoretických informací o *exemplu*.

Protože jde o dílo zaměřené výrazně prakticky, je bohatě ilustrováno příklady, názorně doplňujícími teoretický výklad. Ten je strukturován do pěti částí, z nichž každá je věnována jednomu ze stadií přípravy řečnického vystoupení; výklad o *exemplu* je pojednán ve třetím oddílu, věnovaném *elocutio*, neboli stylistickému zvládnutí řeči, a spadá do čtvrté, rozsahem nejdelší knihy celého díla. *Exemplum* je obvykle zmiňováno spolu s dalšími rétorickými figurami, fungujícími na principu analogie:

³⁴ Srv. M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, I, str. 470.

³⁵ Srv. např. H. M. Hubbel, *De inventione. Introduction*, in: Cicero, II, str. XII n.; M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, I, str. 470.

z jedné strany mu zpravidla po boku stojí *similitudo*,³⁶ z druhé *imago*. Toto zařazení zmíněné trojice do oddílu věnovaného stylistice je výrazným posunem oproti řeckým teoriím, v nichž bylo παράδειγμα chápáno jako prostředek dokazovací. Toto dělení je výrazně patrné zejména u Aristotela, jenž u rétorických prostředků fungujících na základě podobnosti jasně odděluje funkci dokazovací od ozdobné a παράδειγμα pro něj platí za hlavního zástupce analogického dokazovacího prostředku.³⁷

Důležité informace o *exemplu* se však nedozvídáme pouze ze závěrečné knihy *Rhetoriky ad Herennium*, ale již z knihy druhé, a to v rámci výkladu o *argumentatio* neboli vedení důkazů v řečech soudních: autor zdůrazňuje, že je důležité nejen vhodné důkazy a argumenty najít – to dokonce podle něj není až tak složité – ale rovněž je umět náležitě vybroušeně formulovat tak, aby celá *argumentatio* měla logickou strukturu a činila vyrovnaný a ucelený dojem:

*Quoniam satis ostendisse videamur, quibus argumentationibus in uno quoque genere causae iudicialis uti conveniret, consequi videtur, ut doceamus, quemadmodum ipsas argumentationes ornate et absolute tractare possimus. Nam fere non difficile invenire, quid sit causae adiumento, difficillimum est inventum expolire et expedite pronuntiare.*³⁸

Jak autor dále poučuje, *argumentatio* by měla celkově sestávat z pěti částí:

Ergo absolutissima et perfectissima est argumentatio ea, quae in quinque partes est distributa: propositionem, rationem, rationis confirmationem, exornationem, complexionem. (...) Exornatio est,

³⁶ *Similitudo* se v *Rhetorice ad Herennium* vyskytuje jednak jako „zastřešující pojem“ pro všechny figury založené na principu analogie, jednak jako figura v užším slova smyslu. Srv. např. M. P. Schittko, *Analogien als Argumentationstyp*, str. 70.

³⁷ Srv. Aristotelés, *Rhet.* 2,20, kde je παράδειγμα pojednáno v rámci oddílu věnovaného argumentaci, πίστις.

³⁸ *Rhet. Her.* 2,18,27.

*qua utimur rei honestandae et conlocupletandae causa, confirmata argumentatione.*³⁹

Z úryvku je zřejmé, že autor nepovažuje *exornatio* za integrální součást dokazovací procedury, nýbrž za jakýsi ozdobný doplněk následující poté, co byl důkaz formulován a podložen argumenty, dovětek, po němž se již přistupuje ke stručnému shrnutí a závěru. Funkcí takového dodatku je podle autora dodat celé *argumentatio* lesku a obohatit ji. Skutečnost, že jedním z prostředků *exornatio* je i *exemplum*, je ve druhé knize uvedena jaksí mimochodem; *exemplum* je zmíněno (po boku *similitudo*) v rámci výkladu o tom, jakých chyb je při přípravě *exornatio* třeba se vyvarovat:⁴⁰

*Quoniam exornatio constat ex similibus et exemplis et amplificationibus <et rebus iudicatis> et ceteris rebus, quae pertinent ad exaugendam et conlocupletandam argumentationem, quae sint his rebus vitia, consideremus.*⁴¹

³⁹ *Rhet. Her.* 2,18,28; srv. 2,19,29-30, kde autor na příkladu demonstruje všechny části *argumentatio* a uzavírá tuto pasáž shrnutím: *Ergo absolutissima est argumentatio ea, quae ex quinque partibus constat; sed ea non semper necesse est uti. Est cum complexione supersedendum est, si res brevis est, ut facile memoria comprehendatur; est cum exornatio praetermittenda est, si parum locuples ad amplificandum et exornandum res videtur esse. Sin et brevis erit argumentatio et res tenuis aut humilis, tum et exornatione et complexione supersedendum est.*

⁴⁰ Je třeba upozornit, že autor *Rhetoriky ad Herennium* užívá pojmu *exornatio* dvojím způsobem. V širším smyslu tak označuje součást argumentace, jako např. v citované pasáži 2,18,28 (a vůbec v celém úseku 2,18,28-30), jednak pod pojmem *exornatio* či *exornationes* míní básnické ozdoby (*exornationes sententiarum* a *exornationes verborum*, neboli prostředky, jež zhruba odpovídají moderním označením figury a tropy). V tomto užším významu autor *exornatio* hojně užívá právě ve čtvrté knize (viz níže).

Exornatio v následujícím úryvku (2,29,46) stojí jaksí na pomezí obou významů. V této pasáži (2,19,31-2,29,46) autor uvádí chyby, jichž se řečník může dopustit při skládání řeči, a svůj výklad strukturuje podle příslušných částí řeči: začíná od *argumentatio* jako celku (*duo genera sunt vitiosarum argumentationum...*) a pokračuje od *expositio* (*expositio vitiosa est cum...*) přes *ratio, confirmatio* a *exornatio* až ke *complexio*. Zároveň se ovšem v této pasáži (2,29,46) již věnuje zcela konkrétním *exornationes*, jako *similitudo* či *exemplum*.

⁴¹ *Rhet. Her.* 2,29,46.

O této pasáži, do níž jsou zahrnuty rady, jak se vyhnout chybám při užití rétorických figur a postupů, bude podrobněji řeč níže.

S pojmem *exornatio* (resp. *exornationes*) se, jak již bylo řečeno, setkáváme zejména v knize čtvrté jako s významným pododdílem *elocutio*. Také zde autor postupuje způsobem, jenž je pro instruktivní výklad obvyklý, a to od obecného ke konkrétnímu. Nejprve se tedy dozvídáme, jakými prvky má disponovat řádná *elocutio*:

*(...) videamus nunc, quas res debeat habere elocutio commoda et perfecta. Quae maxime admodum oratori adcommodata est, tres res in se debet habere: elegantiam, compositionem, dignitatem.*⁴²

Oblastí našeho zájmu je v této trojici především *dignitas*, tedy vlastnost, jež má dodat řeči důstojnosti a lesku; v této souvislosti vzpomeňme na výše zmíněnou definici *exornatio*, o níž se praví, že je užívána *rei honestandae causa* – ve slovesu *honestare* je obsaženo něco více než pouhé „zdobit“ (jak někteří navrhuji⁴³); zahrnuje v sobě i způsob, jakým zdobí, totiž dodáním váhy a autority.

*Dignitas est, quae reddit ornatam orationem varietate distinguens. Haec in verborum et in sententiarum exornatione<s> dividitur. Verborum exornatio est, quae ipsius sermonis insignita continetur perpolitione. Sententiarum exornatio est, quae non in verbis, sed in ipsis rebus quandam habet dignitatem.*⁴⁴

Dignitas zahrnuje *exornationes verborum*, jež spočívají v pečlivé volbě slov, a *exornationes sententiarum*, jejichž *dignitas* je hlubší, neboť netkví v pouhých označeních, nýbrž je vnitřně, myšlenkově spojena s tím, co je

⁴² *Rhet. Her.* 4,12,17.

⁴³ Srv. překlad H. Caplana (*Cicero, Ad Herennium*, in: *Cicero*, I, str. 109): „Embellishment we use in order to adorn and enrich the argument, after the Proof has been established.“

⁴⁴ *Rhet. Her.* 4,13,18.

sdělováno. Není překvapivé, že *Auctor ad Herennium* do druhé skupiny řadí *exemplum*, doprovázené opět i *similitudo* a *imago*. V rámci výčtu celkem patnácti *exornationes sententiarum* se tedy konečně dostáváme k definici *exempla* jako takového:

*Exemplum est alicuius facti aut dicti praeteriti cum certi auctoris nomine propositio.*⁴⁵

Z této stručné úvodní věty se dozvídáme, že v *exemplu* musí být popsán nějaký skutek či výrok, který se udál v minulosti – musí tedy mít skutečnou oporu v realitě – a u nějž je důležitou okolností, že je známo, kdo daný skutek vykonal či výrok vyslovil.⁴⁶ M. Stemmler v této souvislosti podotýká, že volba slova *auctor* míří do pojmové blízkosti *auctoritas*, jejíž význam vyzdvihuje Cicero v *De inventione*.⁴⁷ Pozoruhodná je rovněž skutečnost, že se tu v samých počátcích římské rétorické teorie setkáváme s pojmy *facta* a *dicta*, jež naši mysl nemohou upřít jinam než k titulu díla, jež je hlavním předmětem této práce.

Definice *Rhetoriky ad Herennium* dále pokračuje:

*Id sumitur isdem de causis, quibus similitudo. Rem ornatorem facit, cum nullius rei nisi dignitatis causa sumitur; apertioem, cum id, quod sit obscurius, magis dilucidum reddit; probabiliorem, cum magis veri similem facit; ante oculos ponit, cum exprimit omnia perspicue, <ut> res prope dicam manu temptari possit. Unius cuiusque generis singula subiecissemus exempla, nisi <et> exemplum quod genus est, in expolitione demonstrassemus et causas sumendi in similitudine aperuissemus. Quare noluimus neque pauca, quominus intellexeretur, neque re intellecta plura scribere.*⁴⁸

⁴⁵ *Rhet. Her.* 4,49,62.

⁴⁶ Aristotelés definuje παράδειγμα jako τὸ λέγειν πράγματα προγενομένα (srv. *Rhet.* 1393 a 26-1393 b 4). A jak podotýká M. P. Schittko, ačkoli Aristotelés neformuluje explicitně požadavek, aby u každého παράδειγμα bylo uvedeno jméno původce, všechny jím uvedené příklady tuto podmínku splňují (srv. M. P. Schittko, *Analogien als Argumentationstyp*, str. 33).

⁴⁷ Srv. M. Stemmler, *Auctoritas exempli. Zur Wechselwirkung von kanonisierten Vergangenheitsbildern und gesellschaftlicher Gegenwart in der späterepublikanischen Rhetorik*, str. 151.

⁴⁸ *Rhet. Her.* 4,49,62.

Stran důvodů, pro něž se k použití *exempla* přistupuje, odkazuje autor k *similitudo*, jehož definici podal právě před *exemplum* a o němž říká: *sumitur aut ornandi causa aut probandi aut apertius dicendi aut ante oculos ponendi*.⁴⁹ K účelu použití se pak sám jinými slovy vrací i s přihlédnutím k *exemplu*: zmiňuje jednak funkci čistě ozdobnou (zde se znovu setkáváme s již zmíněnou *dignitas*), jednak funkci „objasňovací“ (zde by se dalo o *exemplu* hovořit jako o „názorném příkladu“), dále hovoří o schopnosti *exempla* činit diskutovaný předmět či otázku věrohodnější (toto třetí použití je zjevně ekvivalentem pro *sumitur (...) probandi causa* u výše uvedeného *similitudo*, alespoň do té míry, že v obou je obsažen aspekt argumentační) a nakonec o užití *exempla* pro „zpřítomnění“ a vizualizaci.

Jak správně upozorňuje M. P. Schittko,⁵⁰ s funkcí *ante oculos ponere* a *apertius dicere* nacházíme v *Rhetorice ad Herennium* nový emoční prvek, neboť v těchto případech je *exempla* použito k vyvolání citové reakce na danou otázku či případ.

Pro příklady *exempla* autor znovu odkazuje ke dřívější pasáži, věnované *expolitio*. *Expolitio* je stručně definována: *cum in eodem loco manemus et aliud atque aliud dicere videmur*.⁵¹ Mezi možnostmi, jak tento cíl naplnit, patří – opět vedle *similitudo* – *exemplum*. Autor si pro svůj

⁴⁹ *Rhet. Her.* 4,49,59.

⁵⁰ Srv. M. P. Schittko, *Analogien als Argumentationstyp*, str. 85 n. a 94. Téhož názoru je J.-M. David, *Maiores exempla sequi: L'exemplum historique dans les discours judiciaires de Cicéron*, str. 71. M. Stemmler pojímá afektivní úroveň působení *exempla* jako protipól a zároveň doplněk úrovně kognitivně-racionální; srv. M. Stemmler, *Auctoritas exempli*, str. 161.

⁵¹ *Rhet. Her.* 4,42,54.

příklad, jímž *expolitio* názorně demonstruje, vybírá tezi, že moudrý muž bere na svá bedra nebezpečí hrozící státu:

*Sapiens nullum pro re publica periculum vitabit, ideo quod saepe, cum pro re publica perire noluerit, necesse erit cum re publica pereat, et, quoniam omnia sunt commoda a patria accepta, nullum incommodum pro patria grave putandum est.*⁵²

Pro dobré porozumění textu zde uvádíme i příklad pro *similitudo* (které se, jak bylo řečeno, opět objevuje v sousedství), neboť *exemplum* na ně úzce navazuje:

*Ita uti contemnendus est, qui in navigio non navem quam se mavult incolumem, item vituperandus, qui in re publicae discrimine suae plus quam communi saluti consulit. Navi enim fracta multi incolumes evaserunt; ex naufragio patriae salvus nemo potest enatare. Quod mihi bene videtur Decius intellexisse, qui se devovisse dicitur et pro legionibus in hostis inmisisse medios. Amisit vitam, at non perdidit. Re enim vilissima <certam> et parva maximam redemit. Vitam dedit, accepit patriam; amisit animam, potitus est gloriam, quae cum summa laude prodita vetustate cot<t>idie magis enitescit.*⁵³

Jako *auctor*, jehož jméno musí být v *exemplu* vždy uvedeno, zde vystupuje Decius Mus, jenž v boji obětoval svůj život ve prospěch státu a *exemplum* ukazuje, že jeho jednání, které bylo v souladu s úvodní tezí, bylo správné a prospěšné, neboť za život, který ztratil, získal nehynoucí slávu. Pojetí tohoto *exempla* snad nejlépe vystihuje funkce *ante oculos ponendi*,⁵⁴ neboť díky němu obecná teze získává konkrétní lidský rozměr a poskytuje adresátovi ideální morální vzor; můžeme tedy říci, že se jedná o tzv. *exemplum virtutis*, které má podle P. von Moose jakožto druh kořeny

⁵² *Rhet. Her.* 4,44,57.

⁵³ Tamt.

⁵⁴ Jak poznamenává M. P. Schittko, *Analogien als Argumentationstyp*, str. 87 n.

v římských rodinných tradicích spojených s *imagines* a vyprávěním o skvělých činech předků.⁵⁵

Abychom nyní doplnili poslední kritéria pro hodnocení vhodných a naopak nežádoucích vlastností *exempla*, vraťme se k již zmiňované pasáži druhé knihy *Rhetoriky ad Herennium*, věnované druhé zmíněné kategorii, a sice k nešvarům, jimž je záhodno se vyhnout:

*Exemplum vitiosum est, si aut falsum est, ut reprehendatur, aut inprobum, ut non sit imitandum, aut maius aut minus, quam res postulat.*⁵⁶

Jak vyplývá z úryvku, autor klade tři podmínky: první z nich je nejčastěji interpretována jako požadavek, aby *exemplum* bylo vhodně vybráno po stránce věcné shody a stalo se výstižným odrazem událostí či situací, jež má ilustrovat. (Alternativní interpretaci nabízí B. J. Price: *exemplum* je „nepravé“, protože událost v něm popisovaná se nikdy nestala, nejde tedy o *dictum aut factum praeteritum* zmíněné v definici čtvrté knihy.⁵⁷) Druhou podmínkou je nárok na mravní koherenci, a tedy vlastně správnou interpretaci dané historické události jako *exempla* pro určité jednání. A třetí, poslední podmínkou je, aby obě složky, *exemplum* i situace, již má ilustrovat, si byly navzájem adekvátní svým dosahem a závažností a aby jejich kompatibilitu neznemožňovala očividná disproporce v tomto kritériu.

⁵⁵ Srv. P. von Moos, *Geschichte als Topik. Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit und die historiae im Policraticus des Johann von Salisbury*, str. 70. Dále srv. např. též H. Kornhardt, *Exemplum*, str. 15; K.-J. Hölkeskamp, *Exempla und mos maiorum*, str. 305-308; J.-M. David, *Maiores exempla sequi: L'exemplum historique dans les discours judiciaires de Cicéron*, str. 73.

⁵⁶ *Rhet. Her.* 2,29,46.

⁵⁷ B. J. Price, *Paradeigma and exemplum in Ancient Rhetorical Theory*, str. 91.

Auctor ad Herennium se jako první teoretik rétoriky na římské půdě v mnohém vymezil vůči svým řeckým předchůdcům, a to zejména primárním zařazením *exempla* mezi figury do stylistického rámce *elocutio*. Pozoruhodné je však u něj především veskrze kladné chápání *exempla* jako vzoru, jehož úlohou je sloužit – ať už v kterémkoli ze zmíněných způsobů použití – ve smyslu pozitivním.

b) Cicero, *De inventione*

Cicero ve svém raném díle zachoval jednu z nejstarších definic *exempla*, ne-li vůbec tu nejstarší v římské literatuře; my se zde držíme (stejně jako v případě *Rhetoriky ad Herennium*) datace M. von Albrechta, jenž dílo datuje do let 81-80 př. Kr.⁵⁸ Oproti *Rhetorice ad Herennium* se zde opět vrací blíže k pohledu Aristotelově, neboť pojednává o *exemplu* v rámci *argumentatio probabilis* (dokazování na základě pravděpodobnosti, jehož protipólem je *argumentatio necessaria*).⁵⁹

Termínem přímo nadřazeným *exemplu* – a spolu s ním i *imago* a *collatio*, tedy dalším rétorickým prostředkům fungujícím na principu analogie – je v tomto Ciceronově díle *comparabile*.⁶⁰ Definice *exempla* zní:

⁵⁸ Srv. M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, I, str. 423. Diskusi o pořadí vzniku *Rhetoriky ad Herennium* a *De inventione* považuji v rámci tohoto výkladu za málo významnou, a odkazuji proto k práci J. Adamietze, *Ciceros De inventione und die Rhetorik ad Herennium*, Diss. Marburg 1960 (již cituje a jejíž závěry reprodukuje M. P. Schittko, *Analogien als Argumentationstyp*, str. 98, pozn. 8; práce pro mne bohužel byla nedostupná).

⁵⁹ Cic., *Inv.* 1,46-50.

⁶⁰ V *Inv.* 46 n. se objevuje i další z „příbuzných“ *exempla*, a sice *similitudo*, zde však narážíme na rozpornost v Ciceronově podání problematiky *probabile*: zdá se, že v kapitole 46 n. reprodukuje jiný typ dělení, než ten, který uplatňuje dále v kapitolách 48 n. Na počátku celého výkladu se praví: *Probabile autem est id, quod fere*

*Exemplum est, quod rem auctoritate aut casu alicuius hominis aut negotii confirmat aut infirmat.*⁶¹

Slova, jež následuje vzápětí, nicméně naznačují, že Cicero nevztahuje *exemplum* výhradně k oblasti argumentační, ale právě tak jako *Auctor ad Herennium* i ke stylistice:

*Horum exempla et descriptiones in praeceptis elocutionis cognoscentur.*⁶²

Je nesporné, že Cicero slovy *rem (...) confirmat aut infirmat* naráží na argumentační hodnotu *exempla*, jímž může řečník na jednu stranu posílit svá vlastní tvrzení a na stranu druhou s jeho pomocí zpochybnit argumentaci svého protivníka. Jak konkrétně toho má řečník dosáhnout, není nicméně z Ciceronovy formulace vyvoditelné zcela jednoznačně: podle jeho slov se tak děje *auctoritate aut casu alicuius hominis aut negotii*. Problematická je zde především souvztažnost jednotlivých pojmových dvojic, resp. otázka, zda se oba členy první dvojice vztahují i k oběma členům dvojice druhé. Cicero bohužel svou definici nedoprovodil příklady, kterými by své pojetí osvětlil. Existují tedy dvě možnosti interpretace, jejichž rozdíl tkví v chápání zapojení pojmu *auctoritas* ve větě: stojí-li

solet fieri aut quod in opinione positum est aut quod habet in se ad haec quandam similitudinem. (Inv. 1,46). Pod třetí bod spadá zmiňované *similitudo*, které je níže v téže kapitole dále děleno na tři typy (*Similitudo autem in contrariis et <ex> paribus et in iis rebus, quae sub eandem rationem cadunt, maxime spectatur.*) Tyto tři typy jsou následně ilustrovány příklady, po nichž je v závěru jakoby provedeno další detailnější dělení: *Omne autem – ut certas quasdam in partes tribuamus – probabile, quod sumitur ad argumentationem, aut signum est aut credibile aut iudicatum aut comparabile.* (Inv. 1,47). Cicero tedy náhle volí nový způsob dělení, v němž se *similitudo* již neobjevuje. Poslední zmíněné *comparabile*, které se vyznačuje tím, že *in rebus diversis similem aliquam rationem continet*, pak – jak již bylo zmíněno – zahrnuje *imago*, *collatio* a *exemplum*. Srv. M. P. Schittko, *Analogien als Argumentationstyp*, str. 99 n.

⁶¹ Cic., Inv. 1,49.

⁶² Tamt. Pasáž věnovaná *elocutio* se však v nedokončeném *De inventione* již nenachází.

samostatně a nezávisle, či je-li druhá dvojice pojmů závislá stejně na obou členech dvojice první, tedy jak na *auctoritate*, tak na *casu*.

Návrh, že *auctoritas* stojí samostatně a nezávisle, předkládá B. J. Price, jenž pak na základě svého pohledu koriguje význam pojmu *auctoritas* ve smyslu autority, již reprezentuje dávná zvyklost.⁶³ Podobně také Stemmler považuje za správné nedávat *auctoritas* do souvislosti s následujícími genitivy, jeho argumentace však vychází z názoru, že identifikace vzorové osobnosti jako *alicuius hominis* je příliš nahodilá, neboť očekává od Cicerona větší důraz na její vážnost, tak jak to činí např. *Auctor ad Herennium*.⁶⁴

Přesvědčivější se zdá být pojetí M. P. Schittka, jenž ke Stemmlerově argumentaci mimo jiné správně podotýká, že Cicero nemusel mít slovy *alicuius hominis* na mysli jakéhokoli zcela libovolně vybraného člověka, ale spíše tak ponechával otevřenou možnost výběru v otázce, kdo by měl být považován za nositele *auctoritas*.⁶⁵ Ze Schittkova

⁶³ Srv. B. J. Price, *Paradeigma and Exemplum*, str. 104: „Is or is not auctoritas independent of the genitives that follow *casu*? If it is independent, auctoritas here may embrace statements of the ‚*mos est* (erat) ut’ variety (...), and the exemplum may then be composed of appeals to authority as well as historical events. Srv. tamt. Priceův překlad definice exempla v Cic. Inv.: Exemple is a type of comparison which strengthens or weakens a case by (the?) authority? /precedent? or experience of a certain person or event.“

⁶⁴ Srv. M. Stemmler, *Auctoritas exempli*, str. 158, pozn. 53: „Hinsichtlich der Genitivbezüge bin ich der Ansicht, dass auctoritate wohl unabhängig ist, da sie nicht sinnvoll mit der Beliebigkeit von *alicuius hominis* zu vereinbaren ist. Vgl. beispielsweise *Rhet. ad. Her. 4,3*: *Non ergo oportet hoc [scil. exemplum / testimonium] nisi a probatissimo sumi, ne, quod aliud confirmationis debeat, egeat ipsum confirmationis.*“

⁶⁵ Srv. M. P. Schittko, *Analogien als Argumentationstyp*, str. 106: „Cicero will nicht sagen, daß auctoritas von irgendeinem beliebigen Menschen oder Sachverhalt genommen werden könne, sonder läßt lediglich offen, welche Personen oder Sachverhalte als Träger von auctoritas in Frage kommen.“

výkladu Ciceronovy pasáže tedy vyplývají čtyři možnosti podoby *exempla*:

1. *Die personenbezogene auctoritas (auctoritas hominis)*
2. *Die sachbezogene auctoritas (auctoritas negotii)*
3. *Der personenbezogene Einzelfall (casus hominis)*
4. *Der sachbezogene Einzelfall (casus negotii)*⁶⁶

Otázku, jak rozlišit *exempla*, jež se opírají o *auctoritas* od těch, jež jsou založena na *casus* (neboli v Schittkově pojetí *Einzelfall*), řeší Schittko poukazem na skutečnost, že *auctoritas* je svou podstatou kladný hodnotový pojem, který tudíž nelze v negativních *exemplach*, založených na morálně zavrženíhodném obsahu, využít. Soudí proto, že pod pojem *casus* je třeba zahrnout právě tuto druhou skupinu *exempel*.

Je zřejmé, že hlavní problém v Ciceronově dělení spočívá ve skutečnosti, že zde jsou proti sobě postaveny dva kvalitativně zcela rozdílné pojmy (*auctoritas* x *casus*), z nichž jeden má zjevnou hodnotovou platnost, zatímco druhý hodnotové kritérium ve své podstatě zcela postrádá. Interpret je tak postaven před nutnost nalézt pro oba pojmy společné kritérium, na jehož základě by je pak mohl postavit proti sobě jako protipóly. Schittko se rozhodl jako východisko využít právě kladnou hodnotu obsaženou v *auctoritas* a na jejím základě pak přisoudil *casus* hodnotu mající opačné znaménko. Tímto postupem pak samozřejmě striktně redukuje veškerý repertoár *exempel* na morální, tedy ať už kladně či záporně morálně odstíněná, aniž by

⁶⁶ Tabulka je převzata z práce M. P. Schittka, *Analogien als Argumentationstyp*, str. 107.

ovšem Cicero nutnost morálního obsahu *exempla* ve svém výkladu v *De inventione* výslovně zmiňoval.

Pro zařazení obou pojmů do téhož vzorce je snad zajímavý i fakt, že zatímco *auctoritas* představuje cosi trvalého, *casus* je záležitostí jednorázovou; i tato okolnost by mohla představovat jistý výchozí protiklad. Je jistě pravděpodobné, že *homo* či *negotium*, disponující *auctoritas*, měly v *exemplu* morálně kladný náboj, domníváme se však, že proto není třeba dávat *casus* naopak pouze do souvislostí negativních. Považujeme za možné, že třeba právě pod kategorií *casus negotii* mohla dobře spadat také *exempla* typu dokladů, v nichž mravní otázka obvykle nehraje roli.⁶⁷ A co se týče *casus hominis*, právě tak jako není v rozporu klást do jedné dvojice *auctoritas* s *aliquis homo* (jak se domnívá sám Schittko⁶⁸), není nutné vyvozovat, že *homo* ve dvojici s *casus* musí sloužit jako zavrženíhodný příklad.

Ani dvojice *homo* a *negotium* nevytváří zcela jasný pojmový pár, protože právě v morálních *exemplis* potřebuje *negotium* svého hybatele, byť by byl v daném *exemplu* upozaděn. Snad by bylo možné zařadit pod pojem *negotium* častěji *exempla*, v nichž jako *auctor* nevystupuje jedna konkrétní osobnost, ale obecně *maiores* či jinak specifikovaná skupina (senát, římský lid apod.). Tím by se do jisté míry vysvětlila kombinace *auctoritas negotii*.

V každém případě je obtížně představitelné, že by podle uvedeného členění bylo možné zařadit každé *exemplum* do jedné ze čtyř kategorií. A pokud by k takovému pokusu

⁶⁷ Stejně tak postrádají i emocionální náboj, jenž má v morálních *exemplis* vždy svůj potenciál. Srv. H. Kornhardt, *Exemplum*, str. 84.

⁶⁸ Srv. pozn. 65 (M. P. Schittko, *Analogien als Argumentationstyp*, str. 106).

došlo, byl by nutně výsledkem nežádoucím způsobem schematický.

c) Quintilianus, *Institutio oratoria*

Quintilianus ve svém díle, vydaném kolem roku 94 po Kr.,⁶⁹ předkládá nejobsáhlejší výklad *exempla*, jaký je dochován. Ve svém pojetí navazuje na Aristotela: právě tak jako on zařazuje *exemplum* mezi *probationes artificiales* (resp. *πίστεις ἐντεχνολ*), a přisuzuje mu tedy argumentační hodnotu;⁷⁰ označuje je za třetí z onoho druhu dokazovacích prostředků, jež jsou do případu přineseny zvnějšku.⁷¹ Termín *exemplum* má přitom pro Quintiliana, inspirovaného opět aristotelským pojetím, dvojí obsah: jednak jde o zastřešující označení pro všechny argumentační formy fungující na principu analogie (jimž je věnována celá jedenáctá kapitola páté knihy),⁷² jednak o *exemplum* v užším smyslu slova, pro něž je pramenem dějinná událost, tedy *exemplum* historické (pojednané v paragrafech 6-21 této kapitoly):

⁶⁹ Srv. M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, II, str. 995.

⁷⁰ Srv. Aristoteles, *Rhet.* 1355 b 35 nn.; níže nicméně Quintilianus upozorňuje, že *similitudo* může mít i funkci ozdobnou (o níž je pojednáno v *inst.* 8,3,72-82): *Similitudo adsumitur interim et ad orationis ornatum; sed illa cum res exigit, nunc ea, quae ad probationem pertinent, exequar.* (*inst.* 5,11,5).

⁷¹ Právě tak jako autor řecké *Rhetoriky ad Alexandrum* (srv. *Rhet. ad. Al.* 1429 a 21-22). Dalšími dvěma typy jsou u Quintiliana *signa* (pojednaná v *inst.* 5,9) a *argumenta* (*inst.* 5,10). Srv. H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, I, str. 228.

⁷² Jak zaznamenal již K. Alewell (srv. K. Alewell, *Über das rhetorische ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ*, str. 19. Naopak K. Gebien, se soustředí pouze na užší význam *exempla* (srv. K. Gebien, *Die Geschichte in Senecas philosophischen Schriften. Untersuchungen zum historischen Exempel in der Antike*, str. 63).

*Tertium genus ex iis, quae extrinsecus adducuntur in causam, Graeci vocant παράδειγμα, quo nomine et generaliter usi sunt in omni similium adpositione et specialiter in iis, quae rerum gestarum auctoritate nituntur. Nos (...) ipsi appellemus exemplum.*⁷³

Dále je řečeno, že vše, co spadá pod ono „zastřešující“ *exemplum*, musí splňovat kritérium podobnosti, nepodobnosti či protikladnosti:

*Omnia igitur ex hoc genere sumpta necesse est aut similia esse aut dissimilia aut contraria.*⁷⁴

Tuto podmínku musí splňovat i *exemplum* v užším slova smyslu, jehož definice zazní vzápětí:

*Potentissimum (...) est inter ea, quae sunt huius generis, quod proprie vocamus exemplum, id est rei gestae aut ut gestae utilis ad persuadendum id, quod intenderis, commemoratio.*⁷⁵

První podstatnou informací je, že Quintilianus považuje *exemplum* za vůbec nejúčinnější ze všech dokazovacích prostředků založených na principu analogie. Jako jediný z uvedených římských teoretiků *exempla* pak považuje za vhodnou látku pro ně nejen reálnou historii, ale i materiál historický jen zdánlivě; podstatné je, aby tato látka sloužila jako užitečná podpora řečnickových tvrzení.⁷⁶ Za

⁷³ Quint., *inst.* 5,11,1 n.

⁷⁴ Quint., *inst.* 5,11, 5.

⁷⁵ Quint., *inst.* 5,11, 6.

⁷⁶ Toto dělení vychází z Aristotelova pojetí (srv. *Rhet.* 2,20). Nekonzistentně se k této otázce vyjadřuje K. Alewell (srv. K. Alewell, *Über das rhetorische ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ*, str. 18): „Des Aristoteles' zweiteilung in historische und selbstgebildete beispiele findet sich bei den späteren in dieser form nicht mehr.“ Nicméně na str. 26 již tuto možnost připouští: „dieser zusatz (tj. aut ut gestae, . pozn. JČ), der in § 6 falsch ist, kann sich entweder auf die similitudo beziehen, die er § 1 mit dem historischen beispiel zusammen genannt hat, oder auf die zweiteilung des Aristoteles in historische und selbstgebildete beispiele.“

Res gestae budou vyloženy v *inst.* 5,11, 6-16, *res ut gestae* v závěrečné pasáži úseku věnovaného *exemplu* v užším slova smyslu, 17-

vůbec nejúčinnější z obou druhů pak považuje *exemplum* historické, jak vysvítá z formulace uvádějící *exempla* ne-historická.⁷⁷

Dalším významným rozdílem proti dřívějším pojetím je skutečnost, že v Quintilianově definici není zmíněn žádný *auctor* či *homo*, jak jsme se s nimi setkali v *Rhetorice ad Herennium* či u Cicerona.

Po stručné definici se Quintilianus vrací k již zmíněné triádě *simile* – *dissimile* – *contrarium*, když poukazuje na nutnost pracovat s materiálem pro *exemplum* kriticky a následně uvádí příklady pro všechny tři typy, které platí, ať již chceme *exemplum* formulovat pozitivně či negativně:⁷⁸

Intuendum igitur est, totum simile sit an ex parte, ut aut omnia ex eo sumamus aut quae utilia erunt. Simile est: „Iure occisus est Saturninus sicut Gracchi.“ Dissimile: „Brutus occidit liberos proditorem molientis, Manlius virtutem filii morte multavit.“ Contrarium: „Marcellus ornamenta Syracusanis hostibus restituit, Verres eadem sociis abstulit.“⁷⁹

Z příkladů, které Quintilianus pro tyto tři typy uvádí, vysvítají rozdíly mezi nimi: *simile* vykazuje podobnost jak v podstatě samotné *res gesta* (vyjádřené zde prostým slovesem), tak v další charakterizující okolnosti (či okolnostech) děje: *iure occisi sunt Gracchi* – *iure occisus est Saturninus*. V případě těchto osobností lze navíc jistě

21. Vzhledem k tomu, že druhá zmíněná oblast se našeho tématu dotýká jen velmi málo, zmiňme zde jen tolik, že do ní Quintilianus zařazuje jednak *poeticae fabulae* (tj. mytologickou tematiku), dále *fabellae, quae (...) nomine (...) Aesopi maxime celebrantur* (ezopské bajky, jež podle něj působí obzvláště na prosté a nevzdělané lidi) a *παροιμίας* (popsané jako *quod est velut fabella brevior et per allegoriam accipitur*).

⁷⁷ Srv. Quint., *inst.* 5,11,17: *Eadem ratio est eorum, quae ex poeticis fabulis ducuntur, nisi quod iis minus adfirmationis adhibetur.*

⁷⁸ Srv. Quint., *inst.* 5,11,7: *Et probandorum et culpandorum ex iis confirmatio eosdem gradus habet.*

⁷⁹ Quint., *inst.* 5,11,6 n.

najít mnoho dalších styčných bodů, které zůstaly sice nevysloveny, řečník však bezpochyby mohl spoléhat na „kolektivní paměť“ posluchačstva, které samo dokázalo domyslet, co měli tito muži společného a proč byli usmrceni po právu.

V případě *dissimile* opět panuje shoda v podstatě *res gesta* i v okolnosti, že v obou případech šlo o děti (*liberos occidit – filium morte multavit*); druhá okolnost se však liší, ba v tomto případě dokonce představuje protiklad (*proditio – virtus*). Níže Quintilianus uvádí, že *dissimile* vychází z rozdílu *genere, modo, tempore, loco, ceteris*.⁸⁰

U *contrarium* pak zaznamenáváme rozpor jak v podstatě *res gesta* (*restituit – abstulit*), tak v okolnosti zachycující, jaký byl poměr aktérů k občanům Syrakús (*hostes – socii*).

V dalším výkladu se objevuje několik pojmů, resp. vymezení *exempel*, jejichž vztahy či hierarchické uspořádání nejsou zcela zřejmé a staly se předmětem diskusí moderních badatelů: jde o 1. *tota similia*, 2. *ex maioribus ad minora*, 3. *ex minoribus ad maiora*, 4. *imparia*.

Ze struktury výkladu a pořadí usuzujeme, že Quintilianus dále dělí *similia* dle „stupně srovnatelnosti“ na tzv. *tota similia*, kdy jsou oba členy, *illustrans* i *illustrandum*,⁸¹ svým významem a dosahem srovnatelné, a na dvojí případ „disproporčního“ *exempla*: *ex maioribus ad minora* a jeho protiklad *ex minoribus ad maiora*.⁸²

⁸⁰ Quint., *inst.* 5,11,13.

⁸¹ Tyto pojmy jsou převzaty z disertační práce B. J. Price, *Paradeigma and exemplum in Ancient Rhetorical Theory*.

⁸² Srv. Quint., *inst.* 5,11,9.

O *exemplech* typu *similia* obecně je řečeno, že jsou užitečná tehdy, hovoříme-li o budoucnosti; tvrzení je demonstrováno opisným příkladem: jestliže někdo tvrdí, že Dionýsios si chce držet osobní stráž proto, aby s její pomocí nastolil tyrannidu, nechť uvede jako příklad Peisistrata, jenž se dostal k vládě tímž způsobem.⁸³ Tento příklad zároveň slouží i pro ilustraci Quintilianova *totum simile*. Dále jsou zmíněny typy *ex maioribus ad minora* a *ex minoribus ad maiora*:

*Sed ut sunt exempla interim tota similia (...), sic interim ex maioribus ad minora, ex minoribus ad maiora ducuntur.*⁸⁴

Tyto „disproporční“ typy *exempla* jsou pak doplněny dvěma příklady, po nichž bezprostředně navazuje věta: *Ad exhortationem vero praecipue valent imparia*.⁸⁵ Toto tvrzení je následně vysvětleno: odvaha u ženy dochází většího obdivu než odvaha muže, a proto chceme-li vybídnout ke statečnosti, bude mít větší váhu příklad Lucretie než Horatia a Torquata, stejně jako v případě, vybízíme-li ke statečnosti tváří v tvář smrti, bude její příklad působivější než Scipionův či Catonův.

Je zřejmé, že tato strategie *exhortatio* měla velký potenciál vzbudit silnou emoci, jak je toho při povzbuzování zapotřebí, a zajistit tak patřičnou účinnost *exempla*.

Pasáž věnovaná Lucretii je uzavřena slovy *quod ipsum est ex maioribus ad minora*. V dalším výkladu se

⁸³ Srv. Quint., *inst.* 5,11,8; stejný příklad uvádí Aristotelés (*Rhet.* 1357 b 30-33), užívá jej však k ilustraci παράδειγμα jako takového.

⁸⁴ Quint., *inst.* 5,11,9.

⁸⁵ Quint., *inst.* 5,11,10.

Quintilianus znovu obrací k triádě *simile* - *dissimile* - *contrarium* a příkladům, které je ilustrují.

Co se týče struktury čtyř výše uvedených pojmů, na základě interpretace paragrafů 9-14 se domníváme, že - jak již bylo řečeno - *simile* je nadřazeným pojmem pro *totum simile*, *ex maioribus ad minora* a *ex minoribus ad maiora*.⁸⁶ *Imparia* chápou jako podmnožinu každého z obou „disproporčních“ typů, *ex maioribus ad minora* a *ex minoribus ad maiora*, a to jako jakousi „extrémní“ podobu jich obou (příkladem je zde nicméně ilustrován pouze jeden, jak je dokumentováno slovy *quod ipsum est ex maioribus ad minora*.)⁸⁷

⁸⁶ Srv. příklady 5,11,11: *simile* (= *totum simile*); 12: *maius minoris*, *minus maioris*; 13: *dissimile*; 14: *contrarium*.

⁸⁷ K. Demoen nabízí odlišnou interpretaci: chápe *exemplum impar* jako typ stojící na stejné úrovni jako *exemplum simile* - *exemplum dissimile* - *exemplum contrarium* a typy *ex maiore ad minus* a *ex minore ad maius* chápe jako podmnožiny *exemplum impar* (srv. K. Demoen, *A paradigm for the analysis of paradigms*, str. 136.) Proti tomuto dělení namítám, že by tak byla narušena triáda, kterou sám Quintilianus avizuje už v 5,11,5 (a toto dělení je známo nejen z Quintiliana, ale např. i z Cicérona; srv. Cic., *Top.* 15,17,41). Logická struktura kapitol 11-14 by tímto dělením byla také narušena, není proto divu, že sám Demoen říká: „The difference between dissimile and both simile and impar is rather vague.“ (Tamt.)

Také M. P. Schittko chápe *imparia* jako pojem nadřazený *ex maioribus ad minora* a *ex minoribus ad maiora*. *Imparia* a *tota similia* jsou pak pro něj dvojicí podřazenou *similia* (srv. M. P. Schittko, *Analogien als Argumentationstyp*, str. 131 n.). Vzniklá dvojice *tota similia* - *imparia* pak působí jako dva extrémy, uprostřed nichž jako by chybělo cosi „mezi“. Proti této strukturaci hovoří podle mého názoru také způsob, jakým se poprvé (a naposledy) zmíní *imparia*: *Ad exhortationem vero praecipue valent imparia*. Domnívám se, že pokud by se stále hovořilo o tomtéž (míněna *imparia*) jinými slovy, nebyla by věta formulována takto.

B. J. Price je také přesvědčen, že *imparia* je nadřazený termín pro *ex maioribus ad minora* a *ex minoribus ad maiora*. Pozastavuje se však nad tím, že Quintilianus nepoužívá termín *paria*; dochází k závěru, že je třeba mluvit o pěti typech Quintilianova *exempla*, jež dělí podle dvou vzorců: 1. *exemplum* lze dělit na *simile* - *dissimile* - *contrarium*; 2. *exemplum* lze dělit na *par* - *impar*, přičemž druhá kategorie se dále dělí na *maius minoris* a *minus maioris* (srv. B. J. Price, *Paradeigma and Exemplum*, str. 167-172). Zde představuje asi největší problém Priceovo „přimyšlené“ *par*, o něž doplňuje Quintilianovy kategorie a staví na této nové pětici svou teorii.

Pasáž věnovanou *exemplu* koncipovanému na základě *res gesta* uzavírá Quintilianus zajímavou poznámkou týkající se formy, resp. obsažnosti a detailnosti zpracování látky do *exempla*:

*Quaedam autem ex iis, quae gesta sunt, tota narrabimus, (...). Quaedam significare satis erit (...). Haec ita dicentur, prout nota erunt vel utilitas causae aut decor postulabit.*⁸⁸

O tom, jak podrobně bude látka zpracována do podoby *exempla*, rozhodují tedy tři faktory: známost, užitečnost a zdobnost.

Věnujme nyní ještě pozornost pasáži umístěné na závěr jedenácté kapitoly Quintilianovy *Institutio*, jež se sice v jeho pojetí netýká přímo *exempla*, svou povahou má však k němu velmi blízko. Tato pasáž pojednává o *auctoritas*⁸⁹:

*Adhibebitur extrinsecus in causam et auctoritas. Haec secuti Graecos, a quibus κρίσεις dicuntur, iudicia aut iudicationes vocant, <non> de quibus in causa dicta sententia est (nam ea quidem in exemplorum locum cedunt), sed si quid ita visum gentibus, populis, sapientibus viris, claris civibus, illustribus poetis referri potest. Ne haec quidem vulgo dicta et recepta persuasione populari sine usu fuerint. Testimonia sunt enim quodam modo, vel potentiora etiam, quod non causis accommodata sunt, sed liberis odio et gratia mentibus ideo tantum dicta factaque, quia aut honestissima aut verissima videbantur.*⁹⁰

Je zajímavé, že Quintilianus na počátku definice *auctoritas* používá stejnou formulaci jako v úvodu celé jedenácté kapitoly, když říká, že i *auctoritas* je přibírána zvnějšku a nemá tedy faktickou souvislost s případem, jež má argumentačně podpořit. Quintilianus dále považuje za

⁸⁸ Quint., *inst.* 5,11,15 n.

⁸⁹ Srv. Quint., *inst.* 5,11,36-44. Srv. H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, str. 234 n.

⁹⁰ Quint., *inst.* 5,11,36 n.

nutné odlišit *auctoritas* od soudních rozhodnutí, která mají platnost *exempel*, a charakterizuje ji poměrně vágně jako *quae ita visum* – jak se ukáže z příkladů, má na mysli názory, přesvědčení či zvyklosti – kmenů, národů, moudrých mužů atd.; k nim přistupují také všeobecně rozšířené a přijímané výroky. Všechny tyto typy *auctoritas* mají pak podle něj „jistým způsobem“ hodnotu důkazů, když podporují argumentaci v projednávaném případě tím větší silou, že s ní nejsou věcně spjaty, a zůstávají tedy mimo podezření ze zaujatosti.

Mezi příklady, jimiž Quintilianus ilustruje svůj výklad, se hned jako první objevuje i anekdota známá z Valeria Maxima: o národu, jenž provázel své mrtvé se smíchem a narození naopak oplakával. Od Valeria víme, že šlo o Thráky.⁹¹ Stejně jako u následujícího příkladu Athéňanů, kteří milosrdenství (*miser cordia*) považovali za božstvo, se tyto příklady týkají zvyklostí daných národů. Dále je zde v ostatních příkladech *auctoritates* zmíněno sedm mudrců a jejich *praecepta*, *iudicium* Marka Catona, básníci či bohové, jejichž hlas k lidem promlouvá prostřednictvím věštek. Jsou zde zmíněny také všeobecně rozšířené výroky, jejichž autor není znám: *quae vulgo recepta sunt*.⁹² V jednom ze zde uvedených příkladů je uveden citát z Cicérona, jenž tento výrok přímo definuje jako *proverbium*:

„Pares autem, ut est in vetere proverbio, cum paribus maxime congregantur.“⁹³

⁹¹ Srv. Val. Max. 2,6,12: *Thraciae uero illa natio merito sibi sapientiae laudem uindicauerit, quae natales hominum flebiliter, exequias cum hilaritate celebrans sine ullis doctorum praeceptis uerum condicionis nostrae habitum peruidit. Remoueat itaque naturalis omnium animalium dulcedo uitae, quae multa et facere et pati turpiter cogit, si ortu eius aliquanto felicior ac beatior finis reperietur.*

⁹² Srv. Quint., *inst.* 5,11,41.

⁹³ Quint., *tamt.* Srv. Cic., *Cato* 7.

Tento typ výpovědi-*auctoritas* se podáním blíží typu *exempla*, jež Quintilianus uvádí v pasáži věnované *res ut gestae*, a sice druhu, jemuž ponechává řecký název παροιμία.⁹⁴ U něj nicméně zdůrazňuje alegorické pojetí, jež jej spojuje s bajkou (*fabella*): „*Non nostrum,*“ inquit, „*onus: bos clitellas.*“

Ze způsobu, jakým Quintilianus popisuje, kdy je vhodné jakou *auctoritas* použít, vysvětluje, že princip je stejný jako u *exempla*: *auctoritas* i *exemplum* jsou prostředky, které nemají přímou souvislost s projednávanou otázkou (*adhibentur extrinsecus in causam*) a mají podpořit tvrzení nebo požadavek mluvčího. Rozdíl zde spočívá zejména v pojednaném předmětu – u *exempla* jde o konkrétní *res gesta*, událost, zatímco u *auctoritas* jsou to výroky či ono již zmiňované *quod ita visum*, názory či zvyklosti lidí.

Celou pasáž uzavírá v samém závěru kapitoly úsek věnovaný specifickému typu výroků a činů:

*Nonnumquam contingit iudicis quoque aut aduersarii aut eius qui ex diuerso agit dictum aliquod aut factum adsumere ad eorum quae intendimus fidem. Propter quod fuerunt qui exempla et has auctoritates inartificialium probationum esse arbitrarentur, quod ea non inueniret orator, sed acciperet. Plurimum autem refert; nam testis et quaestio et his similia de ipsa re quae in iudicio est pronuntiant: extra petita, nisi ad aliquam praesentis disceptationis utilitatem ingenio adplicantur, nihil per se ualent.*⁹⁵

Quintilianus zde poučuje, že řečník u soudu může ve své řeči použít také výroky nebo činy soudcovy, svého protivníka nebo jeho advokáta, aby jimi podpořil vlastní argumentaci. Není blíže specifikováno, zda má jít o *facta* a *dicta*, jež se udála, resp. byla vyslovena v rámci projednávané pře, nebo zda k nim mohlo dojít i ve

⁹⁴ Quint., *inst.* 5,11,21.

⁹⁵ Quint., *inst.* 5,11,43 n.

vzdálenější minulosti. Quintilianus nicméně podotýká, že někteří z této příčiny považovali *exempla* a *auctoritates* za součást *probatio inartificialis*, neboť řečník je sám nevymýšlí, naopak získává je jako dokazovací prostředky již „hotové“. Proti tomuto tvrzení se však Quintilianus ohrazuje: zatímco například výpovědi svědků nebo vyšetřování přímo vypovídají o předmětu sporu, *extra petita* (tedy to, co je do případu přibíráno zvnějšku) nemají sama o sobě žádnou váhu, nedokáže-li s nimi řečník díky svým schopnostem naložit tak, aby mu byla k užitku. Tímto výrokem Quintilianus nepřímou upozornil na podstatnou skutečnost, že *exemplum* (resp. *auctoritas*) není objektivním reprodukováním nebo pokusem o objektivní reprodukování určitého *factum* či *dictum*, nýbrž že tím nejvýznamnějším, co *exemplum* činí *exemplum*, je právě záměr autora, jenž daný výrok, čin nebo událost zpracovává do podoby *exempla* způsobem vyhovujícím jeho záměru. Quintilianus tak rovněž vyzdvihl významnou vlastnost *exempla*, již zdůrazňují mnozí moderní badatelé ve svých pojednáních, a sice jeho variabilitu.

3. Moderní přístupy k definování a typologizaci *exempla*⁹⁶

Během posledních třiceti let bylo učiněno vícero pokusů o obecnou definici a charakteristiku *exempla* na základě dochovaných literárních textů i teoretických pramenů.⁹⁷

J.-M. David⁹⁸ si jako výchozí materiál pro svou analýzu vybral Ciceronovy soudní řeči, neboť jak podotýká, *exemplum* hraje ve strategii soudního řečníka velkou roli. David rozlišuje dvojí typ *exempla*: na jedné straně prostý *precedens*, sloužící v argumentaci k podložení určitého tvrzení, na straně druhé pak *exemplum*, v němž dojde k identifikaci modelové osobnosti s člověkem, jenž aktuálně stojí před soudem. Právě tento druhý typ je hlavním předmětem Davidova zkoumání: pouhá zmínka o určité osobnosti může v posluchačích vyvolat vzpomínku, doprovázenou často celou řadou konotací, které jsou ukotveny v paměti národa a představují tak „kolektivní vzpomínku“⁹⁹ na onu osobnost. Tuto schopnost *exempla*, tj. vyvolat v souvislosti s nějakou osobností určité asociace, nazývá David „evokační silou“,¹⁰⁰ jejíž intenzita se může

⁹⁶ Toto stručné shrnutí je orientováno pouze na práce posledních několika desetiletí. Je to dáno zejména skutečností, že dřívější autoři obecné otázky týkající se antického *exempla* redukovali na shrnutí teoretických poznatků formulovaných v řeckých a římských rétorických spisech (např. H. Schönberger, *Beispiele aus der Geschichte, ein rhetorisches Kunstmittel in Ciceros Reden*, dis. Erlangen 1910), nebo se jejich zájem soustřeďoval na formální stránku a strukturu *exempla* (např. G. Comes, *Valerio Massimo*, Roma 1950).

⁹⁷ Následující výčet čtyř pohledů na antické *exemplum* je citován chronologicky.

⁹⁸ Srv. J.-M. David, *Maiorum exempla sequi: L'exemplum historique dans les discours judiciaires de Cicéron*, in: MEFRA, 92, 1980, str. 67-86.

⁹⁹ „Souvenir collectif“, srv. tamt., str. 72 *et passim*. Zdá se nepochybné, že tyto myšlenky vycházejí z koncepce kolektivní a kulturní paměti J. Assmanna (srv. sub II,2), David však k jeho pracem přímo neodkazuje.

¹⁰⁰ „Force évocatoire“, srv. J.-M. David, *Maiorum exempla sequi*, str. 74 *et passim*.

zvyšovat či naopak snižovat v závislosti na řečnickově podání, volbě slov apod., na obsahové závažnosti či na tom, jak je ústřední osobnost obecně vnímána. Čím více „evokační síly“, tím silněji působí *exempla* v rovině emoční, afektivní a mobilizují vizuální paměť, v níž se na základě tohoto vyprávění vykresluje živý, barvitý obraz.¹⁰¹ Je-li hladina „evokační síly“ naopak nízká, může se podle Davida blížit „prostému právnímu precedentu“, který funguje na čistě racionální bázi.¹⁰²

Ve statí K.-J. Hölkeskampa¹⁰³, pojednávající o „kolektivní paměti nobility“,¹⁰⁴ je *exemplum* pouze jedním z konstitutivních faktorů této veličiny, o jejichž charakterizaci se autor pokouší. Podle Hölkeskampa představují všechny *res gestae* potenciálně *exempla*. Jako první typ vyděluje *exempla virtutis*: *exempla* představují vzory hodné následování tehdy, odkazují-li k hodnotovým, morálním pojmům a k normám chování a reprezentují-li exemplárním způsobem *virtus*, ať již v rovině obecné či konkrétně v podobě *fortitudo*, *pietas* apod. Jelikož tyto ideály jsou obecně platné, stávají se – v Hölkeskampově pojetí – neměnnými a metahistorickými.¹⁰⁵ *Exempla*, jež se

¹⁰¹ Zde se opět dotýkáme tématu obrazivosti *exempla* a jeho schopnosti zpřítomnění a vizualizace minulosti.

¹⁰² „Simple précédent juridique“, srv. J.-M. David, *Maiores exempla sequi*, str. 74.

¹⁰³ Srv. K.-J. Hölkeskamp, *Exempla und mos maiorum. Überlegungen zum kollektiven Gedächtnis der Nobilität*, in: *Vergangenheit und Lebenswelt. Soziale Kommunikation, Traditionsbildung und historisches Bewußtsein*, vyd. H.-J. Gehrke – A. Möller, Tübingen 1996, str. 301-338.

¹⁰⁴ Hölkeskamp programově navazuje na teorii kolektivní a kulturní paměti, jak ji ve svých dílech formulovali J. a A. Assmannovi; v úvodu svého článku píše, že jde o první pokus aplikovat tyto kategorie systematicky za účelem rekonstruování obrazu a významu minulosti a nakládání s ní v právě aktuální přítomnosti římské republiky.

¹⁰⁵ Své výhrady k tomuto aspektu Hölkeskampovy koncepce jsme již naznačili výše (sub II,2).

odhistorizují a následně odindividualizují, se pak zbavena původního kontextu stávají nositeli abstraktních pojmů a hodnotových norem.

Druhý typ *exempla* je podle Hölkeskamp charakterizován tím, že jeho aktéry nejsou konkrétní osobnosti, nýbrž obecně *maiores*. Předkové platili za původce mravů, zvyků, ustanovení a pravidel, zkrátka za ustanovitele všeho, co je chápáno jako součást *mos maiorum*. A právě tak jako konkrétní nositelé jednotlivých ctností jsou i předkové „kolektivním“ aktérem, který svým jednáním určuje hodnotová měřítká. Taková *exempla* pak mají hodnotu precedentů v tom smyslu, že vytvářejí vzor pro způsob jednání či předlohu pro rozhodování ve srovnatelných situacích.¹⁰⁶

M. Stemmler¹⁰⁷, jenž rovněž rozvíjí svůj článek na širším společensko-kulturním základě a hovoří o *exemplu* v kontextu *mos maiorum* a chápání minulosti v římské společnosti, přistupuje k *exemplu* z jiného konce. Zakládá svou teorii na srovnání latinského *exempla* s řeckým παράδειγμα: podle řecké rétorické teorie παράδειγμα funguje na principu analogie; římská teorie, která do velké míry z

¹⁰⁶ Definici podobného vyznění (s výtkou vůči Hölkeskampově „metahistorickému“ pojetí *exempla*) předkládá U. Walter: „Phänomenologisch gesprochen sind historische *exempla* – anders als erfundene Beispiele oder Fabeln – wirklichkeitsgesättigte narrative Explikationen gesamtgesellschaftlich verbindlicher moralischer Normen und Wertvorstellungen, oder einfacher gesagt: in der Zeit verwirklichte und in einer bestimmten Form tradierte Modelle idealen Verhaltens.“ (Srv. U. Walter, *Memoria und res publica. Zur Geschichtskultur im republikanischen Rom*, str. 51). A dodává: „Man konnte auch sagen, dass sich *virtutes* im Schaffen von *exempla* manifestieren.“ (Tamt., pozn. 45).

¹⁰⁷ Srv. M. Stemmler, *Auctoritas exempli. Zur Wechselwirkung von kanonisierten Vergangenheitsbildern und gesellschaftlicher Gegenwart in der spätrepublikanischen Rhetorik*, in: B. Linke – M. Stemmler (vyd.), *Mos maiorum. Untersuchungen zu den Formen der Identitätsstiftung und Stabilisierung in der Römischen Republik*, Stuttgart 2000, str. 141-205.

řeckých rétorických spisů vychází, však toto pojetí nepřejala zcela bez výhrad. Tam, kde se řecký přístup zdál neuplatnitelný na římské socio-kulturní prostředí, jinými slovy, kde se dostal do přílišného rozporu s římskou identitou, byla podle Stemmlera v římské rétorické teorii provedena korekce „rušivých“ elementů. Konkrétní posun u římského *exempla* spočíval v uplatnění principu *auctoritas*, jenž se náznakem objevuje v *Rhetorice ad Herennium* a explicitně v Ciceronově *De inventione* a který nemá v řecké teorii παράδειγμα obdoby. Tento specifický rys *auctoritas* však nelze podle Stemmlera vztahovat k *exemplu* obecně, nýbrž pouze k *exemplu* historickému. Své tvrzení dokládá na textu *Rhetoriky ad Herennium*,¹⁰⁸ v němž jsou podle jeho názoru zjevně obsaženy oba principy: jednak princip řeckého παράδειγμα, jež je založeno na racionalitě a analogii, jednak princip historického *exempla*, jež reprezentuje *mos maiorum* a s nímž je spojena normativní veličina *auctoritas*. Stemmler tyto typy dále pojmenovává obecněji, a sice jako *exemplum* „logické“ a „symbolické“. Logické *exemplum* je zaměřeno na racionální pochopení a argumentaci, zatímco symbolické představuje díky *auctoritas* iracionální podobu normativity a silně se v něm projevuje emoční či afektivní síla.

Jako třetí, doplňkový typ stanovuje Stemmler právně relevantní *exempla*, tedy precedenty v juristickém smyslu slova, které podle něj představují smíšený typ, v němž se projevují jak aspekty analogie, tak *auctoritas*.

¹⁰⁸ *Rhet. Her.* 4,1,2; 4,2,4.

Jednu z nejnovějších obecných definic *exempla* formulovala U. Lucarelli¹⁰⁹ ve své práci věnované zobrazení sociálních vztahů v díle Valeria Maxima. Její vymezení *exempla* je velmi široké a je v něm patrná inspirace některými rysy již uvedených definic, zejména se ztotožňuje s koncepcí „evokační síly“ J.-M. Davida. Lucarelli charakterizuje *exemplum* jako *factum* či *dictum* určité konkrétní osoby (*auctor*), použité jinou osobou s určitým záměrem a pro její vlastní účel, který překračuje prosté popisné zobrazení. Toto použití může být realizováno nejen písemně, ale i ústně (vyprávěním či uvedením jména nějaké osobnosti) či fyzicky (např. gestem, jímž řečník ukáže na sochu významné osobnosti). Vedle konkrétních osob mohou v *exemplích* figurovat jako „kolektivní aktéři“ i *maiores* a vedle konkrétních *facta* také *mores*. Vzhledem k tomu, že *exemplum* se stává *exemplum* právě díky přetvoření podle záměru toho, kdo dané *factum* či *dictum* zpracovává, je zdánlivě každý skutek či výrok potenciálně *exemplum* – avšak skutečně pouze zdánlivě. Jelikož *exempla* fungují v komunikační rovině, je nutné, aby si co nejdříve získala plausibilitu; dobře známá *exempla* fungují nejlépe, zatímco méně známá musejí svou přesvědčovací schopnost získat, ať již na základě svého obsahu či způsobu podání.

Nejdůležitějším faktorem ovlivňujícím podobu *exempla* je tedy záměr člověka, který *exemplum* vytváří. Sama událost (či vyprávění o ní) však disponuje určitými vlastnostmi, které Lucarelli je nazývá „potenciály“: jde o jisté predispozice, které určují způsob zpracování i množství možností, jak může být daný příběh v podobě *exempla* využit.

¹⁰⁹ Srv. U. Lucarelli, *Exemplarische Vergangenheit. Valerius Maximus und die Konstruktion des sozialen Raumes in der frühen Kaiserzeit*, Göttingen 2007, str. 31-32.

Jako „potenciály“ stanovuje Lucarelli tyto vlastnosti či aspekty:¹¹⁰

- der *auctor* (berühmt, anonym, ‚benamt‘)
- die Bekanntheit der Episode (Wiederholfrequenz)
- das Alter / die Epoche der Handlung
- die Art der Handlung (außergewöhnlich, rechtliche Entscheidung, Alltag)
- die Art und Zahl der involvierten bzw. aktualisierbaren *virtutes*

V některých z těchto prvků je již primárně obsažena „evokační síla“ (proslulý *auctor*, významný čin apod.), jiné odkazují k pravidlům veřejného života (instituce, hierarchie) či k mezilidským vztahům. „Potenciály“ nicméně neurčují budoucí podobu *exempla* stoprocentně. Dalším faktorem je např. způsob zpracování, který může významně ovlivnit „evokační sílu“ *exempla*.

Není jistě náhodou, že tuto širokou definici *exempla* nabízí právě autorka, jež se ve svém díle zabývala konkrétně dílem Valeria Maxima. Některé aspekty, jako například rovina „neobvyklého“, něčeho, co vyčnívá právě díky své podivuhodnosti, bychom v definicích autorů jako Hölkeskamp či Stemmler, kteří *exemplum* zahrnují do svých úvah o *mos maiorum*, fungování kolektivní paměti římského národa a normativní povaze *exempla* v souvislosti s *auctoritas*, hledali marně. Zvláště vzhledem k tomu, že oba tito autoři počítají s jistým „zakonzervováním“ *exempla* (Hölkeskamp mluví o odindividualizování a odhistorizování), jež popírá možnost dalšího vývoje a variability *exempli*. Skutečnost, že tito badatelé *exemplum*

¹¹⁰ Srv. U. Lucarelli, *Exemplarische Vergangenheit*, str. 32.

pojímají v širokém socio-kulturním kontextu a neanalyzují konkrétní repertoár *exempel* jako takový,¹¹¹ je zřejmě vedla k dosti přísné kategorizaci a striktnímu vymezení typů, jež mají v jejich podání svou specifickou funkci (a mnohá konkrétní *exempla* jejich definici jistě vyhovují), při obecném pohledu na *exemplum* však působí značně schematicky.¹¹² U Stemmlera navíc nelze souhlasit s protikladem racionální – iracionální typ *exempla*. *Exempla*, jejichž účinek je založen na přítomnosti *auctoritas*, v sobě sice nemají onu matematickou racionalitu, kterou můžeme uplatnit při zkoumání analogií, a jistě v nich hraje roli aspekt emocionální, jak poukazuje nejen Stemmler, nazvat je však proto iracionálními je značně zavádějící, ba nepravdivé. I přítomnost *auctoritas* je dána určitými vnitřními pravidly – jinak by jako pojem ztrácela smysl.¹¹³

Naopak princip „evokační síly“ dává *exemplu* dostatek volnosti a prostoru a – jak podotýká U. Lucarelli, která jej převzala do své koncepce – umožňuje zaměřit se spíše než na snahu o jednoznačnou kategorizaci na otázku záměru a na variabilitu účinku *exempla*.¹¹⁴

¹¹¹ Stemmler, který se v tomto ohledu více orientuje na antické prameny, staví své kategorie na základě řecké rétorické teorie a *Rhetoriky ad Herennium*, resp. Ciceronovy *De oratione*, tedy teoretických textů.

¹¹² U. Lucarelli podotýká, že stav, kdy bylo možné jednotlivá *exempla* zařadit do jednotlivých úzce stanovených kritérií, by snad mohl platit pro dobu vrcholné republiky. Srv. U. Lucarelli, *Exemplarische Vergangenheit*, str. 30.

¹¹³ Srv. též námitku U. Waltera: „Es war ... gar nicht nötig, *ratio* gegen *auctoritas* ins Feld zu führen, da jede *ratio* ihre eigene *auctoritas* fand und sich daher auch durch einen Kanon von *exempla* Argumentationsspielräume kaum begrenzen ließen.“ (Srv. U. Walter, *Memoria und res publica*, str. 67.)

¹¹⁴ Podobně širokou definici jako Lucarelli podává i J. D. Chaplin ve své práci věnované Liviovi: „Any specific citation of an event or an individual that is intended to serve as a guide to conduct is an *exemplum* and hence an opportunity to learn from the past.“ (Srv. J. D.

Pohled U. Lucarelli nabízí velmi zajímavý výchozí bod pro zkoumání Valeriova *exempla*; vzhledem k tomu, že ona sama se ve své práci zabývá sociálními vztahy a jejich zobrazením ve *Facta et dicta memorabilia*, poskytuje jí stanovení „potenciálů“ dostatečně pevnou základnu, jež dobře slouží při práci s *exemplis* relevantními pro její výzkum. Je také nutno zdůraznit, že tato badatelka se ve své práci zabývá výhradně římským prostředím, neřímská *exempla* neboli *externa* proto ponechává zcela stranou. Pokud tedy pojímáme sbírku jako celek, je nutné se po záměru a účinku ptát blíže a pokusit se je konkretizovat: zdá se, že u některých tematických skupin se některé potenciály realizují výrazně více a jiné jsou naopak potlačeny. Snaha o zachycení způsobu a intenzity „realizace potenciálů“ při zachování propustnosti jednotlivých skupin, které budou tímto způsobem charakterizovány, se proto jeví jakožto smysluplný přístup k vymezení povahy *exemplum* sbírky Valeria Maxima.

Jestliže je tedy pro formování *exempla* podstatný záměr,¹¹⁵ je třeba zkoumat, jakým způsobem se ve zpracování *exempla* projevuje, tedy jak se v konkrétních případech s daným *factum* či *dictum* manipuluje. K tomu mohou sloužit paralely či přímo Valeriovy zdroje, nejvýznamněji

Chaplin, *Livy's Exemplary History*, str. 3). Chaplin se rovněž orientuje více na záměr, s nímž je *exemplum* použito, na to, kdo je užívá a v jakém kontextu, než na lineární kategorizaci *exemplum* v Liviově díle. Srv. též definici P. von Moos: „*Exemplum* ist ein pragmatischer, strategischer oder theoretischer Absicht zur Veranschaulichung, Bestätigung, Problemdarlegung und Problemlösung, zur Reflexion und Orientierung aus dem ursprünglichen Kontext *ad hoc* isolierter, meist (in einer *historia*) erzählter oder nur anspielend erwähnter (*commemoratio*) Ereigniszusammenhang aus dem wirklichen oder vorgestellten menschlichen Leben naher oder ferner Vergangenheit.“ (Srv. P. von Moos, *Geschichte als Topik*, str. XI.)

¹¹⁵ Srv. U. Walter, *Memoria und res publica*, str. 66: „Die Glaubwürdigkeit und Wirkungsmacht von *exempla* und historischen Analogien war ... kontextabhängig und situativ bedingt.“

zpracování Ciceronova a Liviova. Přestože ve Valeriově sbírce pochopitelně chybí konkrétní kontext, který u *exempel* inkorporovaných v řečech či jiných textech umožňuje detailní interpretaci autorova záměru, zůstává zde kontext jednotlivých kapitol Valeriova díla, které mohou umožnit odhalení *tertium comparationis* a napovědět, jakými pohnutkami byl Valerius veden, když daná *exempla* spojil v jeden tematický celek. Obecněji řečeno by měla být pozornost zaměřena na to, jakou vlastností či rysem mohlo být jednotlivé vyprávění pro Valeria *exemplum*, jak je zařadil do své sbírky a jak toto zařazení zpětně ovlivňuje samotné *exemplum* a jeho interpretaci.

IV. *Facta et dicta memorabilia*

1. Datování, vznik díla a otázka pramenů

Je nesporné, že Valeriova *Facta et dicta memorabilia* vznikla za vlády císaře Tiberia, jemuž je sbírka věnována.¹ Dále můžeme vycházet z několika nepřímých informací obsažených v samotném textu, jichž lze využít jako „záchytných bodů“ pro bližší datování. Jsou to především zmínky o Valeriově dobrodinci, Sextu Pompeiovi, ztotožňovaném se Sextem Pompeiem, jenž zastával r. 14 po Kr. titul konzula a kolem roku 27 po Kr. mu byla svěřena správa provincie Asie.² Můžeme-li věřit Valeriovým slovům, že svého mecenáše na této cestě doprovázel,³ lze dovodit, že druhá kniha byla sepsána až po tomto roce. Dalším vodítkem pro datování je oslavná pasáž, v níž Valerius vyzdvihuje Iulii (jež je ztotožňována s Augustovou manželkou Livií neboli Iulií Augustou)⁴ v předmluvě kapitoly věnované cudnosti;⁵ z textu lze usuzovat, že úvod šesté knihy byl psán v době, kdy Livia dosud žila, tedy před rokem 29 po Kr.⁶ Poslední pasáží, jež usnadňuje bližší

¹ Srv. 1, praef. (citováno výše sub II, 2).

² Srv. K. Kempf, *De Valerii Maximi vita et scriptis*, str. 3-6. V tomto případě by zároveň šlo o Ovidiova mecenáše a adresáta čtyř Listů z Pontu (srv. *Ov. Pont.* 4, 1; 4; 5; 15).

³ Srv. Val. Max. 2, 6, 8: *quod ... animaduerti, quo tempore Asiam cum Sex. Pompeio petens Iulide<m> oppidum intraui. Toto exemplum je zároveň jediným, v němž Valerius čerpá z vlastní zkušenosti. Srv. též Val. Max. 4, 7, ext. 2.*

⁴ Srv. K. Kempf, *De Valerii Maximi vita et scriptis*, str. 7 n.; R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 91.

⁵ Srv. Val. Max. 6, 1, praef.: *tu (sc. Pudicitia) ... sanctissimum ... Iuliae genialem torum adsidua statione celebras.*

⁶ V některých mladších rukopisech je za *Iuliae* doplněno <gentis>, což by hovořilo proti ztotožnění Iulie s Livií, tato varianta textu (již převzal v antverpském vydání z r. 1567 Pighius) však dnes bývá považována za málo hodnověrnou (srv. R. Helm, *Valerius Maximus*, sl.

dataci sbírky, je pak plamenné odsouzení zločinů nejmenovaného zrádce v závěrečné knize díla; mezi badateli panuje povětšinou shoda, že Valerius na tomto místě hovoří o Seianovi, jeho odhalení a pádu, a to krátce po jeho popravě, k níž došlo v říjnu r. 31 po Kr.⁷ Soudí se proto, že devátou knihu dopisoval krátce poté, co k těmto událostem došlo. Pokud přistoupíme na všechny shora uvedené interpretace, znamená to, že Valerius psal druhou knihu po r. 27, šestou před rokem 29 a dílo dokončil pravděpodobně koncem r. 31 nebo v r. 32 po Kr.; a dle obecného konsensu bývá vznik díla skutečně nejčastěji kladen do let 28-32 po Kr.⁸

Z výkladu o indiciích vedoucích k datování díla nicméně vyplývá, že všechny tři zmíněné dedukce jsou podmíněny závěry, jež nejsou a dnes již ani nemohou být dostatečně průkazně podloženy. V prvním případě je tímto „bodem nejistoty“ identifikace Sexta Pompeia s konzulem a následným prokonzulem provincie Asie,⁹ ve druhém případě

91; naopak pro tuto variantu se vyjadřují M. Schanz – C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, II, str. 589).

⁷ Srv. Val. Max. 9,11,ext.4: *quis enim amicitiae fide exstincta genus humanum cruentis in tenebris sepelire conatum profundo debita exsecrationis satis efficacibus uerbis adegerit? tu uidelicet efferatae barbariae immanitate truculentior habenas Romani imperii, quas princeps parensque noster salutari dextera continet, capere potuisti? aut te compote furoris mundus in suo statu mansisset? ... qui autem haec uiolatis amicitiae foederibus temptauit subuertere, omni cum stripe sua populi Romani uiribus obtritum etiam apud inferos, si tamen illuc receptus est, quae meretur supplicia pendit.*

⁸ Srv. K. Kempf, *De Valerii Maximi vita et scriptis*, str. 7 n.; M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, str. 852 aj.

⁹ C. J. Carter se domnívá, že ke ztotožnění s Valeriovým Sextem Pompeiem by se hodili lépe jiní muži téhož jména, o jejichž existenci víme; argumentuje tím, že Valeriův dobrodinec Sextus Pompeius není v textu explicitně označen jako konzul či prokonzul a že není známo, že by onoho Sexta Pompeia – konzula v závěru života postihla *iactura*, jak o tom píše Valerius (srv. C. J. Carter, *Valerius Maximus*, str. 32; výraz *iactura* je však mnohoznačný, může zahrnovat rozličné druhy pohrom, z nichž nejhorší je smrt; srv. R. Combès, *Introduction*, str. 8 n.). Jane D. Bellemore doplňuje, že absenci zmínky o úřadech by bylo z Valeriový pozice vzhledem k jejich vzájemnému vztahu nutno považovat za překvapivý projev nevděku; Valerius se navíc nezmiňuje ani o tom,

ztotožnění Iulie s Livii¹⁰ a ve třetím ztotožnění konspirujícího zločince se Seianem a vůbec autentičnost tohoto *exempla*, které je oproti Valeriovým zvyklostem zařazeno mezi *externa*.¹¹ V této práci vycházíme z tradičního datování, avšak i v případě, že bychom námitky proti uvedeným závěrům považovali za přesvědčivé, zůstává zřejmé, že Valerius své dílo psal po smrti Augusta r. 14 po

že konzul Sextus Pompeius je vzdáleným příbuzným Augusta, což tato badatelka rovněž považuje za nepravděpodobné opomenutí. Vzhledem k tomu, že je zastánkyní datování Valeriova díla do let 14-16 po Kr., připouští i možnost, že v případě Sexta Pompeia skutečně šlo o konzula r. 14 po Kr., jehož hodnosti byly v době sepsání díla natolik notoricky známé, že nebylo třeba je zmiňovat, případně že byly zmíněny v nyní ztracené závěrečné pasáži celého spisu (srv. J. D. Bellemore, *When did Valerius Maximus write his Dicta et Facta Memorabilia?*, str. 76 n.).

¹⁰ O emendaci v podobě vloženého <gentis> jsme se již zmínili výše. C. J. Carter ztotožňuje Valeriovu Iulii s Tiberiovou manželkou Iulií, dcerou Augustovou, jež byla známa svou promiskuitou; námitku, že takovou ženu mohl Valerius stěží dávat do spojitosti s cudností Carter odmítá: „An invocation to Chastity (...) would be tasteless and inept. But Valerius is a tasteless and inept writer and provincial enough not to have known or forgotten a *cause célèbre* fifteen or twenty years past.” (Srv. C. J. Carter, *Valerius Maximus*, str. 33). Ani Jane D. Bellemore nevidí ve spojení Tiberiovy manželky s cudností žádný rozpor, ba naopak: „the stress that he (sc. Valerius) places on *pudicitia* would not be out of place in the years just after Julia's death.” (Srv. J. D. Bellemore, *When did Valerius Maximus write his Dicta et Facta Memorabilia?*, str. 76.)

¹¹ C. J. Carter zpochybňuje pravost této epizody a poznamenává, že mohla být do textu snadno vložena dlouho poté, co byl sepsán (srv. C. J. Carter, *Valerius Maximus*, str. 33). Jane D. Bellemore se domnívá, že oním nejmenovaným konspirátorem nebyl Seianus, nýbrž M. Scribonius Libo Drusus, jenž po údajném spiknutí skončil r. 16 po Kr. sebevraždou (srv. Vell. 2,130,3). Jako jeden z protiargumentů slouží Valeriova formulace *omni cum stirpe sua ... obtritus*, neboť spolu se Seianem byly popraveny i jeho děti (srv. A. Themann-Steinke, *Valerius Maximus. Ein Kommentar zum Zweiten Buch der Facta et Dicta memorabilia*, str. 19, s odkazem na str. 401 článku J. Briscoea, *Some Notes on Valerius Maximus*, in: *Sileno*, 19, 1993, str. 395-408). A. Themann-Steinke nicméně považuje ztotožnění konspirátora s Libonem Drusem za přesvědčivé, neboť Valerius užívá v souvislosti se zločineckým počínáním spiklence pojem *parricidium*, jenž v původním, neobrazném smyslu slova mohl označovat pouze vraždu mezi příbuznými – a Libo Drusus byl prasynovcem Scribonie, druhé manželky Augustovy; blízká *exempla* (9,11,7; 9,11,ext.1-3) navíc jako ústřední téma popisují právě zločiny vraždy mezi příbuznými (srv. A. Themann-Steinke, tamt., str. 20). Naopak F. Römer, jenž souhlasí se ztotožněním konspirátora se Seianem, vysvětluje pozici tohoto *exempla* mezi *externy* takto: „Er ist vielmehr ein *hostis* und als solcher zu Recht unter die *externa* gereiht.” (Srv. F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 106.)

Kr.,¹² za vlády Tiberia a dokončil je před jeho smrtí r. 37 po Kr., datování díla by tedy ani pak nedoznalo výrazné změny, jež by nás nutila přehodnotit v závislosti na dataci obsah sbírky.

Také detaily z Valeriova života můžeme, stejně jako vodítka pro datování, čerpat pouze z díla samotného. Neznáme jeho *praenomen* a podle zpráv, jež sám podává, nepatřil k majetným Římanům, za mnohé proto vděčil svému mecenáši Sextu Pompeiovi.¹³ Během výpravy do Asie, na níž jej doprovázel, navštívil Valerius ostrov Keós a snad i Athény.¹⁴ Co se týče jeho rodinných poměrů, můžeme-li brát doslovně jednu z jeho krátkých *praefationes* k jednotlivým kapitolám, měl bratra, manželku i děti.¹⁵ To je vše, co on sám v textu svého díla odhaluje o svém osobním životě.

Jak již bylo naznačeno výše, Valeriova práce na sbírce *exempel* musela v úvodní fázi spočívat zejména v excerpci pramenů.¹⁶ Otázka, z jakých zdrojů Valerius čerpal, zaměstnávala v druhé půli 19. století a na přelomu letopočtu mysl velkého množství valeriovských badatelů, nebyla však – a snad ani nemohla být – zodpovězena ke spokojenosti zejména jich samých. Musíme-li totiž počítat se skutečností, že mnohé prameny, jež měl Valerius k dispozici, se do našich dnů nedochovaly, nemůžeme se

¹² Srv. Val. Max. 1,7,1; 9,15,2.

¹³ Srv. Val. Max. 2,6,8 4,4,11: *paruolos census nostros*; 4,7,ext.2.

¹⁴ Srv. Val. Max. 2,6,8; 8,11,ext.3; 8,12,ext.2.

¹⁵ Srv. Val. Max. 5,5,praef. (oddíl *De pietate erga fratres*); A. Themann-Steinke na základě slov *parem ex maiorum imiginibus gloriam traxi* – tedy že ve Valeriově rodině byly uchovávány podobizny předků, jak bylo zvykem v patricijských rodinách, usuzuje, že Valerioví předkové museli zastávat alespoň úřad kurulského aedila (srv. A. Themann-Steinke, *Valerius Maximus*, str. 16; 371).

¹⁶ Srv. výše sub II,2.

často spoléhat ani na významné shody v podání s některým starším dílem, neboť nevíme, nebylo-li přejato zprostředkovaně.¹⁷ Obecně se ovšem soudí, že Valerius čerpal jak z původních děl, tak z již existujících sbírek.¹⁸ V první kategorii byl Valeriovým největším inspirátorem bezpochyby Cicero,¹⁹ zejména pak jeho filosofické spisy *De divinatione*²⁰ a *Tusculanae Disputationes*.²¹ K dalším významným pramenům patří spisy Varronovy,²² jehož dílo poskytovalo hodnotný zdroj především pro údaje antikvárního charakteru zpracované v první a druhé knize Valeriova spisu; také Varronovy *Imagines* odkazují jak svým zaměřením na význačné osobnosti, tak strukturou – pojednáním o významných osobnostech Římanů na jedné straně a neřímanů na straně druhé²³ - k Valeriovým

¹⁷ Takto byl s největší pravděpodobností prostřednictvím Cicerona převzat odkaz na informace, jež podává Coelius Antipater (citován u Val. Max. 1,7,6; srv. Cic. div. 1,56). Rovněž je považováno za nepravděpodobné, že Valerius pracoval přímo s dílem Hérodotovým, Theopompovým (oba citováni u Val. Max. 8,13,ext.5) či Timaiovým (1,7,ext.6). Srv. R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 108; 113.

¹⁸ Srv. např. M. Fleck, *Untersuchungen zu den Exempla des Valerius Maximus*, str. 59.

¹⁹ Citován u Val. Max. 8,10,3; 8,13,ext.1.

²⁰ Srv. C. J. Skidmore, *Practical Ethics for Roman Gentlemen. The Work of Valerius Maximus*, str. 39 (v pasáži věnované řecké kompilační literatuře): „Evidence from Cicero suggests that philosophical works on divination may have been particularly associated with this form of literature. Cicero's comments on Chrysippus's *On Dreams* and *On Oracles* imply that these works were predominantly made up of lists of historical examples.“

²¹ Srv. M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, str. 852; R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 105 n. Srv. též G. Maslakov, *Valerius Maximus and Roman Historiography. A Study of the exempla Tradition*, str. 459, pozn. 38: Maslakov uvádí s odkazem na práci F. R. Blisse (*Valerius Maximus and his Sources: A Stylistic Approach to the Problem*, dis. University of North Carolina 1951, str. 19-45) tabulku valeriovsko-ciceronovských paralel, v níž jsou největší shody zaznamenány právě u dvou výše zmíněných spisů (24, resp. 25 paralel); následují spisy *De officiis* (15 paralel), *De senectute* (14) a *De oratore* (14).

²² Citován u Val. Max. 3,2,24.

²³ Stejně jako spis *De viris illustribus* Cornelia Nepota (či později Plútarchovy paralelní životopisy).

Facta et dicta a v jejich rámci ke členění *exempel* na *domestica* a *externa*.²⁴ Dále Valerius nade vší pochybnost pracoval s Liviovými dějinami *Ab urbe condita*²⁵ a pravděpodobně i dalšími historickými díly, mezi jejichž autory patřili Sallustius, Asinius Pollio,²⁶ tvůrce Catonovy biografie Munatius Rufus²⁷ a snad i Valerius Antias.²⁸ Pro neřímská *exempla* přicházejí jako zdroje v úvahu díla Pompeia Troga, Diodóra a snad Dionýsia z Halikarnássu.²⁹

Druhou kategorií pramenů jsou kompilační sbírky různého charakteru (mimo jiné zřejmě i sbírky *exempel*);³⁰ jednu z nich cituje sám Valerius a podává tak jako jediný v dějinách římské literatury zprávu o díle *Collectorum libri* a jeho autorovi Pomponiu Rufovi.³¹ Než však kompilační literatura vstoupila na římskou půdu, byla již etablována v prostředí řeckém, kde existovaly tzv. *χρειαί*, sbírky výroků či anekdotických vyprávění o činech připisovaných konkrétní osobnosti a sloužících pro poučení v každodenním životě,³² podobně jako *ἀποφθέγματα* (sbírky

²⁴ Srv. níže sub IV,2.

²⁵ Livius citován u Val. Max. 1,8,ext.19.

²⁶ Citován u Val. Max. 8,13,ext.4.

²⁷ Citován u Val. Max. 4,3,2. (Valerius cituje prameny svých *exempel* celkem devětadvacetkrát; seznam všech míst uvádí C. Bosch, *Die Quellen des Valerius Maximus*, str. 50, pozn. 114.)

²⁸ Srv. M. Schanz – C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, str. 590 n.; R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 106 nn.

²⁹ Srv. R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 111 nn.

³⁰ Srv. A. Lumpe, *Exemplum*, sl. 1238-1240; H. Kornhardt, *Exemplum*, str. 85-87; C. J. Skidmore, *Practical Ethics for Roman Gentlemen*, str. 44-50; C. J. Skidmore, *Teaching by Examples: Valerius Maximus and the Exempla Tradition*, str. 147-154.

³¹ Srv. Val. Max. 4,4,praef.

³² Srv. s. v. Chrie, in: *Der Neue Pauly*, 2, sl. 1153; C. J. Skidmore, *Practical Ethics for Roman Gentlemen*, str. 35.

výroků význačných mužů: filosofů, politiků, vojevůdců apod.),³³ nebo další typy sbírek, jež anekdotickou formou ilustrovaly určitou nauku, obor vědění,³⁴ či oblast lidského života.³⁵ V neposlední řadě se k dílům, jež svou povahou předjímala kompilátorský přístup k práci, řadily také spisy rázu paradoxografického, orientované na *mirabilia* - nezvyklé a podivuhodné úkazy či zajímavosti nejrůznější povahy (z oblasti etnografické, přírodovědné, geografické atd.);³⁶ sbírky tohoto charakteru v Římě bezpochyby kolovaly a jejich ohlas můžeme spatřovat např. v etnografických exkursech Caesarova *Bellum Gallicum*; o existenci římských paradoxografů však nemáme žádné zprávy.³⁷

Autorem první římské sbírky exemplů byl Cornelius Nepos. Jeho dílo, nazvaného prostě *Exempla*, zůstalo dochováno pouze fragmentárně; jeden z delších zlomků shodou okolností zaznamenává tutéž událost z období první punské

³³ Srv. s. v. *Apophthegma*, in: *Der Neue Pauly*, 1, sl. 893 n. V rámci Plútarchových *Moralíí* se dochovaly tři sbírky *apophthegmat*: *Apophthegmata regum et imperatorum* (Plut. Mor. 172b-208a), *Apophthegmata Laconica* (Výroky spartských mužů; Plut. Mor. 208b-240b) a *Apophthegmata Laconiarum* (Výroky spartských žen; Plut. Mor. 240c-242d). Srv. též C. J. Skidmore, *Practical Ethics for Roman Gentlemen*, str. 37 n.

³⁴ C. J. Skidmore v této souvislosti jmenuje druhou knihu spisu *Oeconomica*, dochovaného pod jménem Aristotelovým. Druhá kniha obsahuje především příklady ilustrující jednotlivé body a detaily teoretického výkladu. Srv. C. J. Skidmore, *Practical Ethics for Roman Gentlemen*, str. 38 n. O spojitosti filosofických spisů věnovaných umění všesteknému s kompilační literaturou jsme se již zmínili výše v souvislosti s Ciceronovým dílem *De divinatione*.

³⁵ Srv. Plútarchos, *Mulierum virtutes; Praecepta coniugalia* (srv. C. J. Skidmore, *Practical Ethics for Roman Gentlemen*, str. 40 n.).

³⁶ Srv. názvy fragmentárně dochovaných děl *Περὶ παραδόξων ποταμῶν* Filostefana z Kyrény, *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* (*De mirabilibus auscultationibus*) dochovaného pod Aristotelovým jménem, Apolloniou *Ἱστορίαι θαυμάσιαι* či *Ἀπιστά* Ísigona z Níkáie. Srv. s. v. *Paradoxographoi*, in: *Der Neue Pauly*, 9, sl. 309-314; C. J. Skidmore, *Practical Ethics for Roman Gentlemen*, str. 42 n.; 45.

³⁷ Srv. s. v. *Paradoxographoi*, in: *Der Neue Pauly*, 9, sl. 312.

války jako Valerius v první knize *Facta et dicta memorabilia*.³⁸ Dílo téhož názvu jako Cornelius Nepos sepsal rovněž Hyginus, propuštěnec císaře Augusta; z jeho spisu se dochoval jediný fragment, který nám podobně jako u Nepota neumožňuje činit žádné konkrétní závěry týkající se podoby či rozsahu celého textu.³⁹ Toto dílo zastává významné místo v jedné z větví valeriovského pramenného bádání, v níž se angažovali zejména Alfred Klotz a Clemens Bosch; tito badatelé považovali Valeriovo dílo za počín – nadsazeně řečeno – plagiátorský a jeho předlohu viděli právě v Hyginově sbírce (a v případě Boschově také v nedochované sbírce *exempel* z období Ciceronova).⁴⁰ Tato teorie je již mnoho let považována za překonanou, otázka, zda Valerius z těchto sbírek skutečně čerpal, však zůstává nedořešena; R. Helm – a s ním většina současných badatelů – soudí, že pro takové tvrzení nemáme žádné podklady, byť panuje shoda v názoru, že s díly podobného typu – snad staršími, o nichž nemáme zprávy – Valerius při excerpci pro účely svého díla pracoval.⁴¹ Obdobnou pozici mezi potenciálními prameny má rovněž dílo, jež svým titulem na Valeriova *Facta et dicta* taktéž upomíná, a sice *Rerum memoria dignarum libri* Verria Flakka, vychovatele Augustových vnuků. Tento pravděpodobně dosti rozsáhlý spis s obsahem antikvárního charakteru byl zaměřen na římské prostředí;⁴² jako zdroje jej hojně

³⁸ Srv. Val. Max. 1,1,14; C. J. Skidmore, *Practical Ethics for Roman Gentlemen*, str. 46.

³⁹ Z Gelliových odkazů víme pouze, že Nepotova sbírka čítala nejméně pět knih (srv. Gell. 6,18,11) a Hyginova alespoň šest (srv. tamt., 1,14,1).

⁴⁰ Srv. též výše sub I.

⁴¹ Srv. R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 109. Předpokládaný vznik díla spadá do doby kolem r. 25 po Kr. (srv. R. Combès, *Introduction*, str. 21).

⁴² Dílo snad sestávalo z cca 20 knih (srv. s. v. *Verrius Flaccus*, in: *Der Neue Pauly*, 12/2, sl. 81).

využívali Plinius starší a Gellius, avšak zda sloužil jako pramen také Valeriu Maximovi, zůstává s otazníkem. R. Helm se domnívá, že časová a charakterová blízkost tohoto textu Valeriovu dílu hovoří spíše pro odpověď negativní.⁴³

Závěrem lze říci, že byť v otázce Valeriových pramenů zůstává a pravděpodobně vždy zůstane mnoho zamlženého a nedořešeného, je z výše podaného výkladu patrné, z jakých tradic jeho dílo vyrůstá a z jakých myšlenkově i formálně rozmanitých oblastí se sbíhají členité kořeny jeho počátků, aby se v podobě jediné dochované antické sbírky *exempel* spojily v kompaktní celek.

2. Struktura díla⁴⁴

Facta et dicta memorabilia sestávají z devíti knih. První kniha není dochována v úplnosti; *lacuna* zahrnuje pasáž 1,1,ext.4-1,4,ext.1, její náplň a rozsah však známe díky existenci dvou výtahů z Valeriova díla, jež pořídili pravděpodobně ve 4.-5. stol. po Kr.⁴⁵ Iulius Paris a Ianuarius Nepotianus.⁴⁶ V rukopisech je dílu předsazen obsah ve formě tabulky zahrnující nadpisy (názvy rubrik),

⁴³ Srv. R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 109.

⁴⁴ Srv. též sub VII, Tabulka: Poměr *exempla domestica* vs. *externa*.

⁴⁵ Takto datuje R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 11. Za *terminus ante quem* je v případě Nepotiana považován rok 500 po Kr. (srv. J. Briscoe, *Praefatio*, str. XXI; P. Wessner, *Ianuarius Nepotianus*, sl. 697). R. Combès datuje *epitomu* Iulia Parida do 4. stol. (stejně M. Schanz – C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, str. 591) a Ianuaria Nepotiana „o méně než století později“ (srv. R. Combès, *Introduction*, str. 83), R. Helm zasazuje vznik Paridova výtahu do 5. stol. (srv. R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 97).

⁴⁶ Výtah Ianuaria Nepotiana zahrnuje pouze počáteční část díla po Val. Max. 3,2,7; Nepotianus některá *exempla* vynechává, jiná naopak doplňuje. *Epitome* Iulia Parida se dochovala v úplnosti, shrnuje Valeriovo dílo do jediné knihy; některá Valeriova *exempla* v jeho výtahu chybí, on sám však nová nedoplňuje.

již však nelze považovat za autentickou součást díla, neboť již předpokládá právě zmíněnou mezeru v první knize spisu.⁴⁷ Každá kniha je pak rozdělena do tematických oddílů, kapitol, mezi nimiž Valerius svými vstupy – nejčastěji ve formě stručné *praefatio*, ale i kratších komentářů či „doslovů“ – vytváří spojníky, jimiž slučuje celý spis v textové kontinuum (daří se mu to někdy s elegancí, jindy takové pasáže působí spíš nuceným dojmem hledání a obtížného nalézání patřičných souvislostí). Prvních sedm knih zahrnuje vždy 8-10 kapitol, poslední dvě knihy jsou co do počtu témat nejrozdílnější a dělí se do kapitol patnácti.⁴⁸ Dílo je vizuálně členěno v rukopisech dochovanými nadpisy rubrik (celkem jich je 88),⁴⁹ jež jsou dnes naprostou většinou badatelů považovány za nepůvodní.⁵⁰

⁴⁷ Srv. M. Schanz – C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, str. 589, pozn. 1; R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 97; R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 25 ad.

⁴⁸ Počet kapitol (tematických oddílů) není totožný s počtem rubrik (nadpisů; o jejich autenticitě srv. níže); např. rubrika *De pietate erga parentes et fratres et patriam* /5,4-6/ zahrnuje tři tematické pododdíly (*parentes* – *fratres* – *patria*); tuto skutečnost reflektuje moderní členění díla, jež zavedl K. Kempf. Podobně rubrika *De institutis antiquis* (2,1-6) zahrnuje šest tematických pododdílů, zde je však situace komplikovanější, neboť celá rubrika skutečně funguje jako jedna velká kapitola, když oddíly 1-5 prezentují *exempla domestica*, zatímco oddíl poslední zahrnuje *externa* (v tomto případě ovšem Kempfovo členění poněkud selhává, když *externa* nejsou opatřena obvyklou zkratkou „ext.“, nýbrž zůstávají, stejně jako jinde *domestica*, označena prostou arabskou číslicí).

⁴⁹ Vycházíme z vlastního výpočtu předloženém v tabulce sub VII, jež se zakládá na Briscoeově teubnerském vydání. Počty uváděné v odborné literatuře se různí, např. 87 uvádí A. Lumpe, *Exemplum*, sl. 1238, 91 A. Weileder, *Valerius Maximus. Spiegel kaiserlicher Selbstdarstellung*, str. 9; 95 *Slovník latinských spisovatelů*, str. 617, a T. Morgan, *Popular Morality in the Early Roman Empire*, str. 129, atd.; 104 R. Combès, *Introduction*, str. 46.

⁵⁰ Srv. zejm. R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 97 n. Výjimku v tomto směru představuje W. M. Bloomer: „Without an index, table of contents, or footnotes, the reader needs some guide to this mass of heterogeneous material, and the rubrics, these chapter headings, provide the needed direction.“ (Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 17.) Srv. tamt., str. 18, pozn. 7: „It is hard to imagine an author not including such rubrics. Certainly any reader would, especially if he wished to read the text again.“ I přes oprávněné výhrady zpochybňující jejich pravost jsou

R. Honstetter ve své práci shrnuje argumenty dosavadních badatelů proti jejich autentičnosti, mezi nimiž vynikají tyto:⁵¹ 1. titul velmi často (někdy i doslovně) duplikuje informaci obsaženou ve Valeriově *praefatio* k dané kapitole;⁵² 2. některé tituly nevystihují dobře obsah kapitoly či jsou dokonce zavádějící;⁵³ 3. některé tituly jsou vloženy takovým způsobem, že narušují kontinuitu textu.⁵⁴ Jejich pravost se proto jeví jako skutečně velmi nepravděpodobná.

V rámci jednotlivých tematických oddílů se *exempla* dělí do dvou skupin, na *domestica*, epizody z domácího prostředí,

nicméně tyto zavedené nadpisy z praktických důvodů v odborné literatuře (stejně jako v této práci) užívány.

⁵¹ Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 22 nn.

⁵² Srv. např. nadpis *De amicitia* (4,7) a text *praefatio* uvozený slovy: *Contemplemur nunc amicitiae uinculum*, či nadpis *Quae rata manserunt cum causas haberent cur rescindi possent* (7,8) s textem *praefatio*: *His rescissorum testamentorum exemplis contenti, attingamus ea quae rata manserunt, cum causas haberent propter quas rescindi possent*. Bloomer ovšem nevidí v takové duplikaci žádný rozpor a pouze konstatuje: „Valerius gives his reader brief introductions and transitions, which often contain the key words of the chapter titles.“ (Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 17 n.; srv. též str. 18, pozn. 8.)

⁵³ Pravděpodobně nejvýrazněji se tento rozpor projevil v názvu kapitoly 3,6 *Qui ex inlustribus uiris in ueste aut cetero cultu licentius sibi quam mos patrius permittebat indulserunt*. Honstetter správně poznamenává, že v nadpisu jsou chybně interpretována Valeriova slova z *praefatio*: *qui inlustres uiri in cultu ceteroque uitae ritu aliqua ex parte nouando sibi indulserint*. Jak vyplývá z *exempel* obsažených v této kapitole, Valeriovo zhodnocení takového počínání bylo ve výsledku kladné, tedy v rozporu s vyzněním dochovaného nadpisu rubriky. Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 24; R. Helm a C. J. Carter uvedený rozpor, jak se zdá, nezaznamenali (srv. R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 95; C. J. Carter, *Valerius Maximus*, str. 27). Podobně již zmíněnému úseku 5,4 nadepsanému *De pietate erga parentes et fratres et patriam* předchází *praefatio*, jež se vztahuje pouze k *pietas erga parentes* (zbylé dva úseky /5,5-6/ jsou rovněž uvozeny vlastními *praefationes*).

⁵⁴ Srv. např. závěrečnou větu kapitoly *De paupertate* (4,4): *per Romuli casam ... iuro nullas diuitias talium uirorum paupertati posse praeferrri*, po které následuje titul následující kapitoly *De uerecundia* a *praefatio* k ní začínající slovy: *A qua tempestivus ad uerecundiam transitus uidetur*. Srv. též např. 4,1,9-4,2, *praef.*

a *externa*, která jsou nejčastěji zasazena do prostředí řeckého, ale i punského, galského, perského apod.⁵⁵ Z celkového hlediska lze říci, že početní vztah *domestica* vůči *externa* odpovídá poměru 2:1,⁵⁶ důraz je tedy jednoznačně kladen na příklady z římského prostředí. O skutečnosti, že domácí exempla stála u římských řečníků na hierarchicky vyšší pozici, svědčí Cicero např. ve spisu *Orator*:

*Uterer exemplis domesticis, nisi ea legisses, uterer alienis, vel Latinis, si ulla reperirem, vel Graecis, si deceret.*⁵⁷

Některé kapitoly *externa* zcela postrádají, v jiných je výrazná převaha domácích či naopak cizokrajných *exempel*.

⁵⁵ Srv. např. rozmanitá *externa* v kapitole 2,6.

⁵⁶ Údaje o celkovém počtu *exempel* se v odborné literatuře různí: např. W. M. Bloomer udává celkem 967 *exempel*, Schanz-Hosius uvádějí 636 *domestica* a 320 *externa* (celkem tedy 956), R. Combès celkem 989, 663 *domestica* a 326 *externa* (srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 1; M. Schanz – C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, str. 588, pozn. 3; R. Combès, *Introduction*, str. 22, pozn. 2). Výsledné číslo může být ovlivněno několika faktory: zda badatel respektoval Kempfovo značení a do jaké míry (v rámci tohoto značení jsou některá exempla, týkající se např. stejné osobnosti /3,7,1-1e/ či stejné obce /2,1,7/, avšak i zcela samostatná /2,7,15/, sloučena pod jednu číslici a někdy navíc opatřena rozlišením a,b,c atd., či některá *domestica* zařazena chybně jako *externa* a naopak; tyto problémy jsou bližší popsány v tabulce sub VII); zda do výsledného počtu zahrnul i *exempla* první knihy dochovaná pouze v *epitomách* či zda nezávisle na Kempfově značení chápal sérii *exempel* věnovaných jediné osobnosti jako jeden celek či nikoli. Z našich vlastních propočtů, v jejichž rámci byl učiněn pokus o revizi Kempfova členění, byla sebekratší jednotka, již bylo možné počítat za *exemplum* (ke stavbě a struktuře *exempla* srv. níže, sub V), jako taková započtena, byť by místo jména osobnosti bylo uvedeno pouhé *idem*, odkazující k předchozí epizodě. Zahrnuta byla i *exempla* dochovaná pouze v *epitomách*. Došli jsme k celkovému počtu 1036 *exempel*, z toho 695 *domestica* a 341 *externa*. I při různých závěrech podobných propočtů nicméně zůstává zřejmé, že na výsledný poměr *domestica* : *externa* nemají zásadní vliv.

⁵⁷ Srv. Cic. *orat.* 132; W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 5; M. Stemmler, *Auctoritas exempli*, str. 179 nn. Cicero preferuje římská *exempla* v řečech, zatímco početnější výskyt řeckých lze zaznamenat ve filosofických spisech a dopisech; řídí se tedy povahou textu i typem publika (srv. H. Schönberger, *Beispiele aus der Geschichte, ein rhetorisches Kunstmittel in Ciceros Reden*, str. 35; I. Oppermann, *Zur Funktion historischer Beispiele in Ciceros Briefen*, str. 314; M. Stemmler, *Auctoritas exempli*, str. 179 n.).

Pokud chybí (či jsou málo početná) *externa*, nabízí se vícero vysvětlení: buď je téma do té míry typicky římské, že není možné najít cizokrajný ekvivalent (jako např. v kapitolách *De religione*, *De iure triumphi*, *De censoria nota* či v rozsáhlém úseku 7,7-8,6 věnovaném *exemplum* z právního prostředí)⁵⁸ či autor trpěl nedostatkem pramenného materiálu z neřímského prostředí pro dané téma (nebo příslušná cizokrajná *exempla* zkrátka nepovažoval za dostatečně zapamatováníhodná, aby je ve svém díle zaznamenal). V některých úsecích je poměr naopak vyrovnaný či dokonce převládají *externa*: jsou to kapitoly *De somniis*, *De miraculis*, *Sapienter dicta aut facta*, *Uafre dicta aut facta*, *De studio et industria*, *Quam magni effectus artium sint*, *Quaedam nulla arte effici posse*, *Suae quemque artis optimum et auctorem esse et disputatorem*, *De senectute*, *De cupiditate gloriae*, *De crudelitate*, *De mortibus non uolgaribus*.⁵⁹ Samotné nadpisy naznačují, že šlo o tematiku, jež byla v řeckém prostředí oblíbená a důkladně zpracovaná, a to ať již odkazují k literatuře paradoxografické a k *mirabiliím*, či k oblasti filosofie a umění. Valerius sám na několika místech svého textu zdůrazňuje aspekt *varietas*, jenž ho vede k vypsání cizokrajných *exempel*, či obecně charakterizuje svůj přístup k *externa* jako „uvolněnější“.⁶⁰

⁵⁸ Srv. též R. Combès, *Introduction*, str. 46.

⁵⁹ 1,7-8; 7,2-3; 8,7; 8,11-14; 9,2; 9,12.

⁶⁰ Srv. Val. Max. 1,6,ext.1 (pasáž, z níž citujeme, by však bylo lépe označit jako „ext.praef.“): *attingam ... externa, quae Latinis litteris inserta, ut auctoritatis minus habent, ita aliquid gratae varietatis adferre possunt*; 2,10,ext.1: *Dandum est aliquid loci etiam alienigenis exemplis, ut domesticis aspersa ipsa varietate delectent*; srv. též 6,9,ext.1: *Attento studio nostra commemorauimus: remissiore nunc animo aliena narrentur*. Srv. R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 94; R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 52 n; F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 101, pozn. 11.

Těžiště díla tedy jak z hlediska kvantity, tak patřičné *auctoritas* spočívá na *exemplach* z domácích zdrojů.⁶¹

Nyní se však vraťme k základnímu členění díla: jak již bylo řečeno, celý spis sestává z devíti knih; pouze první dvě z nich ovšem působí dojmem promyšleného, uzavřeného celku. Tématem první knihy je náboženství v širokém smyslu slova (Valeriovými slovy *cultus deorum*)⁶² a shromažďuje *exempla* či v pravém smyslu *documenta*⁶³ zachycující *mos maiorum*.⁶⁴ Kapitola první zahrnuje protikladnou dvojici tematických oddílů *De religione* – *De neglecta religione*, následující kapitola *De simulata religione* (dochovaná stejně jako dvě další pouze v rámci *epitom*) pak spíše než o předstírání náboženských úkonů pojednává o jejich důmyslném využití ku vlastnímu prospěchu; kapitola třetí *De superstitione* zaznamenává, jak se Římané vyrovnali s pokleslými náboženskými projevy a zavedením cizích obřadů. Kapitoly 4-8 tvoří ucelenou druhou půli první knihy a zpravují o rozličných a často podivuhodných způsobech, jakými bohové projevují lidem svou vůli: *De auspicio*, *De ominibus*, *De prodigiis*, *De somniis*, *De miraculis*.⁶⁵ W. M. Bloomer trefně poznamenává, že celá první kniha se (alespoň na straně římských *exempel*) vztahuje k událostem veřejného

⁶¹ K problematice *externa* se v naší práci ještě vracíme níže, sub V,2.

⁶² Srv. Val. Max. 1, praef.

⁶³ K výkladu tohoto pojmu srv. výše, sub III, 1.

⁶⁴ Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 20.

⁶⁵ Jak správně rozpoznal R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 27.

významu; i kapitola *De somniis* pojednává o snech, jejichž výklad měl dosah pro veřejné dění.⁶⁶

Druhá kniha se otevírá dlouhým úsekem, v němž Valerius zaznamenává *prisca ac memorabilia instituta* a propojuje oblast veřejnou se sférou soukromou.⁶⁷ V první části tohoto úseku (2,1) je pojednáno o oblasti ryze soukromé, a sice o manželství a rodinných vztazích vůbec, úctě mladých lidí ke stáří a naopak vztahu starých k mladé generaci. Další úsek se naopak vztahuje k oblasti veřejné správy a úřadů (2,2); mezi akcentovaná témata patří důstojnost úřadů, úcta k nim stejně jako ke starobylým zvykům, či přísnost starodávných ustanovení. Následuje pasáž věnovaná vojenským zásadám a zvyklostem (2,3; lze tedy říci, že tyto dva po sobě následující oddíly jsou v protikladném vztahu *domi – militiae*⁶⁸), a to s důrazem na zavádění nových, dosud neznámých opatření. Přejít k následujícímu úseku věnovanému divadlu a hrám (2,4) je značně násilný; Valerius se jej snaží učinit hladším, jeho úsilí však vyznívá poněkud nuceně: *Proximus <a> militaribus institutis ad urbana castra, id est theatra, gradus faciendus est.*⁶⁹ I v tomto oddíle je podobně jako v předchozím věnována velká pozornost ustavení nové praxe: jak došlo k zavedení her,

⁶⁶ Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 20. Nelze tedy souhlasit s interpretací R. Honstettera, který v rámci oddílu kap. 4-8 rozlišuje dvě skupiny, a sice „öffentlich relevant“ (4-6) a „privatrelevant“ (7-8). Toto tvrzení platí pouze pro velkou část cizokrajných *exempel* zaznamenaných v příslušných oddílech kapitol 7-8. Srv. též W. M. Bloomer, tamt., str. 21.

⁶⁷ Srv. Val. Max. 2, praef. Domnívám se, že tato formulace odkazuje pouze ke kap. 1-6, nikoli k celé druhé knize, jak bývá někdy usuzováno (srv. např. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 29).

⁶⁸ Tento protikladný vztah funguje u Valeria jako členící princip rovněž na nižší úrovni, při strukturování *exempel* v rámci kapitol: srv. např. 3, 7, 1a-d *militiae* – 1e-g *domi*. Další příklady uvádí R. Combès, *Introduction*, str. 49, pozn. 3.

⁶⁹ Srv. Val. Max. 2, 4, 1.

odkud se do Říma dostaly, kdo stál za dalšími inovacemi s nimi spojenými apod. Ve stejném duchu pokračuje i následující pasáž (2,5), v níž soustředěnost na vše nové nejprve přetrvává (rozšiřuje se ovšem na nejrůznější obyčeje, právní praxi či původ náboženského zvyku), v posledních dvou *exemplech*, za jejichž společného jmenovatele lze považovat střídmost dávných předků, však mizí. Poslední úsek rozsáhlého oddílu nazvaného souhrnně *De institutis antiquis* (2,6) zaujímají *externa*, jež jsou sestavena v pořadí jednotlivých obcí či národů: nejprve Sparta, pak Athény, Massilia, následována Galy, Keltibery, Thráky a dalšími kmeny a národy. Další kapitoly jsou opět věnovány vojenskému prostředí: *De disciplina militari* (2,7) a *De iure triumphandi* (2,8). W. M. Bloomer i zde správně upozorňuje, že v kapitole věnované triumfu se Valerius z velké části soustředí na případy, kdy vojevůdce, jemuž byl triumf přiznán, jej odmítl, či naopak na případy, kdy byla žádost o triumf zamítnuta; opět tak potvrzuje svůj zájem o jevy výjimečné či paradoxní.⁷⁰ Kapitola *De censoria nota*, pojednávající o dalším typicky římském zřízení, pak opět vrací téma z oblasti záležitostí válečných k řízení státu v dobách míru.⁷¹ Závěrečná kapitola druhé knihy, již R. Honstetter označuje za jakýsi přechodový úsek od dávných zvyklostí a povinností ke komplexu *virtutes*, jenž se otevírá v knize třetí, je nadepsána *De maiestate*.⁷² Tato *maiestas* se ve Valeriových očích stává zřejmou ve chvílích, kdy je určité osobnosti veřejně a před velkým shromážděním

⁷⁰ Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 21.

⁷¹ Srv. Val. Max. 2,9,praef.: *Castrensium disciplinam tenacissimum vinculum et militaris rationis diligens observatio admonet me ut ad censuram, pacis magistrum custodemque, transgrediar.*

⁷² Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 30.

projevena úcta a obdiv;⁷³ skutečně tedy můžeme říci, že počínaje touto kapitolou se Valeriova pozornost obrací k individuálním kvalitám významných jednotlivců.

Ve třetí knize se tedy těžiště díla přesunuje k tematice *virtutes*, jejichž ústřední význam v rámci sbírky Valerius vytyčil již v předmluvě k celému dílu.⁷⁴ F. Römer ve svém článku věnovaném struktuře Valeriova díla předkládá přesvědčivou hypotézu, dle níž je princip uspořádání *virtutes* ve *Facta et dicta memorabilia* blízký systému stoických kardinálních ctností, jak je zaznamenává a dále rozděluje Cicero:⁷⁵

*Habet (sc. virtus) igitur partes quattuor: prudentiam, iustitiam, fortitudinem, temperantiam. Prudentia est rerum bonarum et malarum neutrarumque scientia. Partes eius: memoria, intellegentia, providentia. ... Iustitia est habitus animi communi utilitate conservata suam cuique tribuens dignitatem. Eius initium est ab natura profectum ... Naturae ius est, quod non opinio genuit, sed quaedam in natura vis insevit, ut religionem, pietatem, gratiam, vindicationem, observantiam, veritatem. ... Fortitudo est considerata periculorum susceptio et laborum perpressio. Eius partes magnificentia, fidentia, patientia, perseverantia. Temperantia est rationis in libidinem atque in alios non rectos impetus animi firma et moderata dominatio. Eius partes continentia, clementia, modestia.*⁷⁶

Franz Römer připouští, že Valerius tento systém využívá spíše orientačně a nakládá s ním velmi pružně a volně (jak

⁷³ Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 22.

⁷⁴ Srv. Val. Max. 1, praef.: *Caesar ... cuius caelesti prouidentia uirtutes, de quibus dicturus sum, benignissime fouentur, uitia seuerissime uindicantur. Vitia ovšem přicházejí na řadu až v knize deváté. Srv. též F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 101.*

⁷⁵ Srv. F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 101. Také H. W. Litchfield odkazuje ve svém článku, na nějž je dodnes odkazováno jako na jednu z prvních důkladných moderních prací věnovaných zkoumání *exempla*, na stoický systém ctností jako na vhodnou pomocnou organizační strukturu při zkoumání *exempla virtutis* (on sám ji však využívá pouze okrajově). Srv. H. W. Litchfield, *National Exempla Virtutis in Roman Literature*, str. 8 n.

⁷⁶ Srv. Cic. Inv. 2, 159 nn. Podtržení označuje ty pojmy či jejich blízké ekvivalenty, s nimiž se setkáváme u Valeria Maxima (srv. níže).

je ostatně pro jeho přístup k tvorbě typické), jeho součásti jsou nicméně v díle jasně rozeznatelné a výsledovatelné.

Třetí kniha se otevírá kratší kapitolou *De indole* (3,1), v níž je pojednáno o osobnostech, jež své kvality projevily již v raném věku. Následuje ji rozsáhlá kapitola *De fortitudine* (3,2) věnovaná jedné z klíčových římských *virtutes* a zároveň jedné z právě zmíněných stoických ctností, mezi něž (jako jedna z *partes fortitudinis*) patří i *patientia*, jež je námětem navazující kapitoly (3,3). V obsáhlém závěru třetí kapitoly, oslavujícím *virtus*, pak Valerius myšlenkově propojuje předcházející úsek s kapitolou čtvrtou, označenou nadpisem *De humili loco natis qui clari euaserunt*, a její protiváhou, kapitolou pátou, nadepsanou *Qui a parentibus claris degenerauerunt*.⁷⁷ Téma kapitoly ne zcela výstižně opatřené titulem *Qui ex illustribus uiris in ueste aut cultu licentius sibi quam mos patrius permittebat indulserunt* (3,6)⁷⁸ je pak v závěru shrnuto slovy, jež opět odkazují k *virtus*,⁷⁹ a vyzdvihují tak původní téma znovu do popředí.⁸⁰ Téma předposlední kapitoly *De fiducia sui* (3,7) pak Römer vztahuje ke stoické

⁷⁷ Srv. Val. Max. 3,3,ext.7: *Non ergo fastidioso aditu uirtus: excitata uiuida ingenia ad se penetrare patitur, ... sed omnibus aequaliter exposita quid cupiditatis potius quam quid dignitatis attuleris aestimat. ... quo evenit ut et humili loco nati ad summam dignitatem consurgant et generosissimarum imaginum fetus in aliquod reuoluti dedecus acceptam a maioribus lucem in tenebras conuertant.*

⁷⁸ Jak již bylo popsáno výše; výstižněji Valeriovými slovy (3,6,praef.): *qui inlustres uiri in cultu ceteroque uitae ritu aliqua ex parte nouando sibi indulserint.*

⁷⁹ Srv. Val. Max. 3,7,praef.: *haec atque his similia uirtutis aliquid sibi in consuetudine nouanda licentiae sumentis indicia sunt.*

⁸⁰ Srv. F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 102.

*fidencia*⁸¹ a *constantia* (3,8) je označena jako ekvivalent stoické *perseverantia*.⁸²

Čtvrtá kniha se počíná kapitolou věnovanou *moderatio*, již Römer staví jako alternativu k poslední ze čtyř hlavních stoických ctností, *temperantia*. Následující kapitolu *Qui ex inimicitii iuncti sunt amicitia aut necessitudine* (4,2) pak lze chápat jako konkrétní projev této vlastnosti, a sice *moderatio odii*.⁸³ Jednu z podmnožin *temperantia* představuje, jak jsme viděli u Cicerona, také *continentia*, jež tvoří druhý článek dvojice ctností vyzdvihovalých jako protiklad *libido et auaritia* v kapitole nadepsané *De abstinentia et continentia* (4,3).⁸⁴ Na tuto kapitolu pak hladce navazují další oddíly *De paupertate* (4,4) a *De verecundia* (4,5); myšlenkovou spřízněnost kapitol 3-5 by jako společný jmenovatel mohl snad nejlépe vystihnout pojem „sebekontrola“. ⁸⁵ Poslední tři kapitoly čtvrté knihy (6-8) se pak z hranic vytyčených stoickými ctnostmi poněkud vychylují, neboť jsou zaměřeny na oblast

⁸¹ Srv. Cic. Inv. 2,163: *fidencia est, per quam magnis et honestis in rebus multum ipse animus in se fiducia certa cum spe conlocavit.*

⁸² Srv. Cic. Inv. 2,164: *perseverantia est in ratione bene considerata stabilis et perpetua permansio.* Srv. F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 102.

⁸³ Jak navrhuje R. Honstetter, který v souvislosti s prvními čtyřmi kapitolami čtvrté knihy rovněž poznamenává „Der Zusammenhang der in diesem Kapitel vertretenen Lehren mit der stoischen Affektenlehre ist offensichtlich.“ (Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 34.)

⁸⁴ Srv. Val. Max. 4,3,praef.

⁸⁵ Srv. T. Morgan, *Popular Morality in the Early Roman Empire*, str. 145 nn.; R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 35; Honstetter však kapitolu *De verecundia* do této skupiny neřadí, nýbrž zahrnuje ji do podmnožiny kapitol 4-6, pro něž volí souhrnné označení „Altruismus“.

rodinných a mezilidských vztahů: *De amore coniugali*, *De amicitia*, *De liberalitate*.⁸⁶

Téma první kapitoly páté knihy, *humanitas et clementia*,⁸⁷ vhodně navazuje na poslední kapitolu knihy čtvrté, můžeme tedy říci, že Valeriův výklad volně přechází z jedné knihy do druhé, aniž by vnitřní návaznost byla předělem knih nějak narušena.⁸⁸ Následující protikladná dvojice kapitol *De gratis* a *De ingratis* (5,2-3) odkazuje svým námětem rovněž ke knize čtvrté, a sice představuje určitý protipól kapitoly *De liberalitate* (4,8).⁸⁹ Čtvrtou kapitolou se otevírá rozsáhlý úsek, zaměřený opět k tématu mezilidských a rodinných vztahů, v němž ústřední úlohu hraje vztah rodičů a dětí (5,4-10). Určitým vychýlením ze schématu jsou kapitoly pátá (*pietas erga fratres*) a šestá (*pietas erga patriam*). Poslední kapitola, jak upozorňuje F. Römer, uzavírá kruh a vztahuje se svým námětem *De parentibus qui obitum liberorum forti animo tulerunt* k počátku čtvrté knihy a vyprávění o *moderatio* (4,1).⁹⁰

V šesté knize se stoické *virtutes* vytrácejí (krátkým návratem ke kardinálním ctnostem je v rámci šesté knihy kapitola *De iustitia* /6,5/) a myšlenková návaznost mezi jednotlivými kapitolami nabývá spíše povrchního rázu, resp. působí dojmem hledaným, často až nuceným. R. Honstetter si

⁸⁶ Srv. F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 102.

⁸⁷ *Clementia* ve stoickém systému rovněž spadá pod zastřešující pojem *temperantia*; srv. výše.

⁸⁸ W. M. Bloomer pro takové „přelévání“ témat na hranici kapitol či knih používá výraz „spillover“. (Srv. *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 23 et passim.)

⁸⁹ Srv. F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 103.

⁹⁰ Srv. F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 103.

v této souvislosti všímá jevu, jenž tuto skutečnost dobře dokumentuje: zatímco v knihách 1-5 byla v *praefationes* jednotlivých kapitol patrná autorova snaha o obsahové propojení dvou navazujících témat, objevuje se toto úsilí počínaje šestou knihou zřídkaěji a *praefatio* často odkazuje pouze k tématu kapitoly, již uvozuje.⁹¹ To platí již pro přechod od první kapitoly *De pudicitia* ke kapitole druhé, *Libere dicta aut facta*, jejíž *praefatio* odkazuje velmi obecně k obsahu následujících kapitol slovy *quia humanae uitae partes persequi propositum est*, což je bezpochyby vymezení natolik široké, že mu nelze nic vytknout, ovšem ani z něj vyvozovat jakékoli závěry.⁹² Spojitost na základě zastřešujícího tématu *fides* vykazují pouze kapitoly 6-8 (*De fide publica*, *De fide uxorum erga uiros*, *De fide seruorum*).⁹³ Další kapitola, *De mutatione morum aut fortunae* (6,9), uzavírající šestou knihu, se nám jeví být výjimečná tím, že v *exemplech* zde obsažených se poprvé výrazně koncentrují určité rysy, jež jsou charakteristické pro přístup Valeria Maxima k tomuto útvaru zejména v poslední třetině díla. Tato *exempla* totiž nezapadají zcela ani do kategorie převládající v první a druhé knize, totiž epizod dokumentujících *mos maiorum*, ani do kategorie, jejímž středobodem jsou *virtutes* či obecněji vlastnosti nebo schopnosti hodné nápodoby (s nimiž jsme se setkávali počínaje třetí knihou). Valerius sám uvozuje tuto kapitolu slovy:

⁹¹ Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 38. Srv. Val. Max. 6,2,praef.; 6,3,praef.; 6,4,praef.; 6,5,praef. aj.

⁹² Srv. Val. Max. 6,2,praef.; F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 103.

⁹³ Úseku věnovanému *fides* předchází kapitola *De iustitia*. Jak upozorňuje F. Römer, tyto dvě veličiny klade do úzké souvislosti také Cicero: *fundamentum autem est iustitiae fides* (*off.* 1,23). Srv. F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 103 a pozn. 17 tamt.

*Multum animis hominum et fiduciae adicere et sollicitudinis detrahare potest morum ac fortunae in claris uiris recognita mutatio, siue nostros status siue proximorum ingenia contemplemur: nam cum aliorum fortunas + et pectora + ex condicione abiecta atque contempta emersisse claritatem uideamus, quid aberit quin et ipsi meliora de nobis semper cogitemus, memores stultum esse perpetuae infelicitatis se praedamnare spemque, quae etiam incerta recte fouetur, interdum certam in desperationem conuertere?*⁹⁴

Z Valeriova *praefatio* vyplývá, že tato *exempla* se mají stát jakousi oporou a povzbuzením ve složité životní situaci, ujištěním, že vše se může v dobré obrátit.⁹⁵ Valerius sám jako by svým úvodem prozrazoval, že si je vědom nezvyklé absence normativní složky v těchto *exemplech*, a svými slovy se jim snaží dodat etický rozměr.⁹⁶ V těchto *exemplech* je potlačen onen potenciál reference ke slavné minulosti národa či implicitní vybídky k napodobení určitého jednání nebo k osvojení určité vlastnosti; jistě v sobě nesou aspekt „poučení z minulosti“ (už samotným odkazem na minulou událost se z nich může stát *documentum*), ovšem ve sféře osobní, s odkazem na jednotlivce a nikoli společenství. Valerius sám pak těmto

⁹⁴ Val. Max. 6,9,praef. Předmluvu však lze obsahově vztáhnout pouze k části deváté kapitoly; v *exemplech* 10-15, jejichž tématem je *casuum varietas*, spočívá těžiště podání nikoli na výsledném obratu k dobrému, nýbrž na proměnlivosti osudu bez ohledu na to, byl-li ve výsledku šťastný či naopak.

⁹⁵ Jak již bylo řečeno výše, platí to pouze zčásti. R. Honstetter navrhuje definovat tato *exempla* souhrnně jako „ein Exempeltyp ..., der ... die Funktion ... des Trostes besitzt.“ A skutečně si lze některá *exempla* této kapitoly představit např. v útěšné řeči, adresované otci nezvedeného syna, v níž řečník předkládá příklady mužů v mládí ničemných a v pozdějším věku – díky *mutatio morum* – důstojných a vážených. Honstetter dále doplňuje: „was die Exempla beim Leser auslösen können, ist nicht eine bestimmte Art zu handeln, sondern zu denken.“ (Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 38.)

⁹⁶ *Rhetorica ad Herennium* naznačuje, jakým způsobem lze taková *exempla* využít v kontextu; srv. *Rhet. Her.* 3,6,10: *Quoniam haec (sc. generis demonstrativi) causa dividitur in laudem et vituperationem, quibus ex rebus laudem constituerimus, ex contrariis rebus erit vituperatio comparata. Laus igitur potest esse rerum externarum, corporis, animi. Rerum externarum sunt ea, quae casu aut fortuna secunda aut adversa accidere possunt: genus, educatio, divitiae, potestates, gloriae, civitas, amicitiae, et quae huiusmodi sunt et quae his contraria.* Srv. též R. Combès, *Introduction*, str. 34.

příběhům dodává na „exemplárnosti“ svou předmluvou, jež představuje návod, jak je chápat v etické rovině (a následně použít): ony samy totiž předkládají pouze prostý popis určité situace, nikoli však (nápodobyhodný) postoj hlavní postavy v rámci této situace⁹⁷ (tedy např. není zřejmé, zda daná osoba nesla útrapy statečně, jak k tomu autor sám čtenáře vybízí apod.). Zároveň pro tato *exempla* jistě platí, že se v nich opět výrazně projevil Valeriův zájem o vše nezvyklé, neočekávané a paradoxní.

Protipólem předchozího úseku věnovaného nestálosti osudu je, jak sám Valerius uvádí v *praefatio*,⁹⁸ krátká kapitola *De felicitate* (7,1); v tomto případě jsme tedy opět svědky „přelévání“ témat z jedné knihy do druhé. Následující tři kapitoly (7,2-4) Valerius spojuje tématem moudrosti (o *prudencia* /*sapientia*/ ovšem říká, že je to *genus felicitatis*, a tím ji vztahuje ke kapitole předešlé),⁹⁹ tedy jedné ze stoických *virtutes* (jsou to kapitoly nadepsané *Sapienter dicta aut facta*, *Uafre dicta aut vacta*, *Strategemata*). Vztah mezi kapitolami 7,4 a 7,5 lze spatřovat ve dvojitém kontrastu: *militiae* – *domi*, úspěch – nezdár. *Exempla* kapitol *De repulsis* a *De*

⁹⁷ Výjimku tvoří exemplum 6,9,7. Je příznačné, že H. W. Litchfield ve své práci *exempla* tohoto typu vydělil z objemu materiálu, jež se rozhodl zkoumat: „It cannot, I think, be matter for much hesitation to decide that swift and impressive changes from high to low estate, or the reverse, as in the cases of Marius, Pompey, Lepidus, Antony, Agrippa, and others, however strong may have been their appeal to the ancient compilers as material for the citation of striking particular instances, have no claim on our consideration here, except in so far as they help to display attributes quite independent of them – the fortitude of Marius, the ill requited virtue of Pompey, the inconstancy of Antony.“ Srv. H. W. Litchfield, *National Exempla Virtutis in Roman Literature*, str. 8.

⁹⁸ Srv. Val. Max. 7,1,praef.: *Volubilis fortunae complura exempla rettulimus, constanter propitiae admodum pauca narrari possunt*. I pro tuto kapitolu platí tatáž charakteristika jako pro kapitolu 6,9.

⁹⁹ Srv. Val. Max. 7,3 praef.: *Est aliud factorum dictorumque genus, a sapientia proximo deflexu ad uafri<ti>ae nomen progressum*; 7,4,praef.: *Illa uero pars calliditatis egregia ..., cuius opera ... Graeca pronuntiatione strategemata dicantur*.

necessitate (7,5-6) opět vykazují některé podobné rysy s *exemplis* kapitoly 6,9 (a Valerius v *praefatio* kapitoly 7,5 znovu předkládá podobný návod, jak tato *exempla* chápat),¹⁰⁰ ovšem v kapitolách sedmé knihy je zřetelnější vztah *exempel* k *mos maiorum* a sféře veřejné, lze je tedy snadněji vztáhnout nejen úzce k životu jednotlivce, ale i ke společenství. Následující kapitolou sedmé knihy se počíná rozsáhlý úsek věnovaný právní oblasti, jenž přesahuje hluboko do knihy osmé (7,7-8,6);¹⁰¹ kapitoly sedmé knihy věnované tomuto tématu jsou zaměřeny na problematiku testamentů (7,7-8: *De testamentis quae rescissa sunt, Quae rata manserunt cum causas haberent cur rescindi possent, Quae aduersus opiniones hominum heredes habuerunt*).

Téměř polovina osmé knihy se dále věnuje právní tematice (8,1-6);¹⁰² i v těchto kapitolách se projevuje Valeriova záliba ve zvláštnostech a neobvyklostech; nejvýrazněji pravděpodobně v kapitolách *Quae mulieres apud magistratus pro se aut pro aliis causas egerunt* (8,3) a *Qui quae in aliis uindicarunt ipsi commiserunt* (8,6). Následující dvě kapitoly odkazují k tematickému okruhu *virtutes* (8,7-8: *De studio et industria, De otio*), *negotium* a *otium* však nejsou pojaty jako přímé protipóly, ale spíše jako vzájemně se doplňující dvojice, jak nás Valerius

¹⁰⁰ Srv. Val. Max. 7,5,praef.: *Campi quoque repraesentata condicio ambitiosam ingredienti uiam ad fortius sustinendos parum prosperos comitiorum euentus utiliter instruxerit, quia propositis ante oculos clarissimorum uirorum repulsis ut non minore cum spe honores ita prudentiore cum animi iudicio petent*. Shodný je Valeriovův přístup i v prezentování volebních nezdarů či nepřízně okolností jako záležitostí osudových a jen stěží ovlivnitelných.

¹⁰¹ W. M. Bloomer výstižně poznamenává: „No doubt the orator who would benefit from these *exempla* is more academic than professional.” A řadí tato *exempla* k materiálu užitečnému při koncipování *controversiis*. (Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 24.)

¹⁰² Valerius opět podává podobný návod na porozumění funkci těchto *exempel*, jako v 6,9,praef. a 7,5,praef. Srv. 8,1,praef.: *Nunc, quo aequiore animo ancipites iudiciorum motus tolerantur, recordemur...*

poučuje v předmluvě.¹⁰³ Tuto dvojici lze chápat jako svého druhu úvod k následujícím úsekům věnovaným řečnictví (= *negotium*; 8,9-10: *Quanta uis sit eloquentiae; Quantum momentum sit in pronuntiatione et apto motu corporis*) a rozličným podobám umění (= *otium*; 8,11-12: *Quam magni effectus artium sint; Quaedam nulla arte effici posse; Suae quemque artis optimum et auctorem esse et disputatorem*). Poslední dvě kapitoly opět odkazují k *virtus*: *De cupiditate gloriae* (8,14)¹⁰⁴ a *Quae cuique magnifica contigerunt* (8,15).¹⁰⁵ R. Honstetter s těmito dvěma vnitřně spojuje i jím předsazenou kapitolu *De senectute* (8,13), neboť právě stáří podle něj představuje období, kdy lze sklízet ovoce slávy a Valeriem zmiňovaná *praemia virtutis*; zároveň se pak podle Honstettera těmito kapitolami uzavírá kruh, jenž se započal kapitolou 3,1 *De indole* a obsáhl knihy 3-8 (opatřené v jeho pojetí souhrnným názvem „Tugendbücher“).¹⁰⁶ Je jistě možné, že Valerius zamýšlel takovýto tematický kruh opsat, nutno však poznamenat, že těchto šest knih tvoří celek velmi nehomogenní a různorodý, v němž se, jak jsme mohli vidět, téma *virtus* v rozsáhlých úsecích zcela vytrácí.

¹⁰³ Srv. Val. Max. 8,8,praef.: *Otium, quod industriae et studio maxime contrarium uidetur, praecipue subnecti debet, non quo euanescit uirtus, sed quo recreatur.* Srv. F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 103.

¹⁰⁴ Srv. Val. Max. 8,14,praef.: *Gloria uero unde oriatur aut cuius sit habitus aut qua ratione debeat comparari, et an melius a uirtute uelut non necessaria neglegatur, uiderint ii quorum in contemplandis eius modi rebus cura teritur.*

¹⁰⁵ Srv. Val. Max. 8,15,praef.: *Candidis autem animis uoluptatem prae buerint in conspicuo posita quodae cuique magnifica merito contigerint, quia + aequae praemiorum uirtutis atque operum contemplatio iudicanda + est.*

¹⁰⁶ Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 43.

V poslední, deváté knize přicházejí na řadu *vitia* (9,1-11);¹⁰⁷ hlubší myšlenkovou souvislost mezi jednotlivými kapitolami nenacházíme a zachytit či vytvořit se ji nesnaží ani Valerius ve svých *praefationes*. F. Römer nicméně zaznamenává, že některé kapitoly jsou věnovány týmž neřestem, jež Sallustius ve spisu *De coniuratione Catilinae* považuje za hlavní příčiny úpadku Říma: *De luxuria et libidine* (9,1) a *De avaritia* (9,4).¹⁰⁸ Druhá polovina poslední knihy se však neřestem opět vzdaluje. *Praefatio* kapitoly *De mortibus non uolgaribus* (9,12) upomíná svými slovy k *humanae uitae partes* kapitoly 6,2;¹⁰⁹ bylo by tedy možné se domnívat, že Valerius se zde rozhodl definitivně uzavřít toto téma kapitolami 9,12-13, jež jsou v obsahově kontrastním vztahu smrt - život. Zároveň lze říci, že v druhé půli poslední knihy se opět naplno projevuje Valeriovo zaujetí pro příhody neobvyklé či podivuhodné, jak o tom svědčí kapitoly *De similitudine formae* (9,14) a poslední kapitola *De iis qui infimo loco nati mendacio se clarissimis familiis inserere conati sunt*.¹¹⁰ Dílo je

¹⁰⁷ S negativními *exemplis* jsme ovšem měli možnost se setkat v některých kapitolách soustavně již dříve, vždy však v protikladném páru k příslušné ctnosti: *Qui a parentibus claris denerauerunt* (3,5), *De ingratis* (5,3). Srv. též *De neglecta religione* (1,1). Tato iuxtapozice protikladných *exemplis* byla jistě pro řečníka či studenta řečnického umění – uživatele Valeriova spisu – velmi praktická, neboť usnadňovala úkol „in utramque partem disserere“.

¹⁰⁸ Srv. F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 103. Tématu Sallustiových spisů jako pramene Valeriových *Facta et dicta memorabilia* se podrobněji věnuje Roberto Guerrini v jedné z kapitol *Studi su Valerio Massimo* (str. 29-60) a A. Jacquemin ve svém článku *Valère Maxime, lecteur et utilisateur de Salluste*.

¹⁰⁹ Srv. Val. Max. 9,12,praef.: *Humanae ... uitae condicionem praecipue primus et ultimus dies continet, quia plurimum interest quibus auspiciis incohetur et quo fine claudatur...* Srv. též F. Römer, *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, str. 104.

¹¹⁰ N. Thurn se domnívá, že závěr díla je nesourodý pouze zdánlivě. Tento badatel prosazuje zcela ojedinělý názor na členění Valeriova díla, a sice strukturu opisující jednotlivé fáze lidského života; nepřesvědčivost jeho tezí vyplývá na povrch nejvýrazněji právě u samotného závěru díla. Podle Thurna odpovídají knihy 1-2 *pueritia* (=religio, mos maiorum), knihy 3-4 *adulescentia* (=fortitudo), knihy 5-6 *vir constantis aetatis* (=gravitas), knihy 7-8 *senectus* (=praecepta,

ukončeno dosti abruptně dvěma cizokrajnými *exemplis*; vzhledem k tomu, s jakou pečlivostí se Valerius věnoval svým *praefationes*, komentářům a přechodům mezi jednotlivými *exemplis*, panuje názor, že závěr díla se nedochoval.¹¹¹

Výklad o struktuře *Facta et dicta memorabilia* dostatečně ozřejmil, že byť Valeriova snaha o členění díla postrádá důslednost a přísnou logiku, nelze tvrdit – jak činí někteří, zejména starší badatelé – že by uspořádání spisu bylo zcela nahodilé a svévolné.¹¹² Domníváme se, že ve spisu lze vysledovat několik dílčích celků: první skupinu představují knihy 1-2 svým zaměřením na *documenta* zaznamenávající *mos maiorum* (alespoň pokud se týče *exempla domestica*, která v těchto dvou knihách jasně převažují); do druhé skupiny řadíme knihy 3-5 a téměř celou knihu šestou (do 6,8), jež jsou zaměřeny převážně na *virtutes*, a jak přesvědčivě ukázal F. Römer, za orientační „strukturální mřížku“ lze v tomto případě považovat systém stoických kardinálních ctností.¹¹³ Struktura těchto dvou skupin působí celistvým a homogenním dojmem; totéž však nelze tvrdit o

sapientia), a kniha 9 *mors* (=vicia). O vicia se pak vyjadřuje, že jsou „horší než smrt“ (smrti samotné jsou pak v jeho pojetí zasvěceny kapitoly (9,12-15), a soudí, že pro optimistické zakončení svého spisu Valerius zvolil pythagorejský závěr, neboli znovuzrození, neboť *exempla* posledních dvou kapitol díla jsou s tématem zrození spojená – ať už přímo, či asociací. Srv. N. Thurn, *Der Aufbau der Exempelsammlung des Valerius Maximus*.

¹¹¹ Srv. např. M. Schanz – C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, str. 588, pozn. 2; R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 97.

¹¹² Srv. např. M. Schanz – C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, str. 589; R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 95.

¹¹³ Honstetterovo pojetí, v něm za „Tugendbücher“ označuje knihy 3-8, považují za neudržitelné, byť je jistě lákavé považovat za ohraničení tohoto rozsáhlého úseku kapitolu *De indole* (3,1) na straně jedné a *De senectute* (8,13 se souvisejícími kapitolami 8,14-15) na straně druhé. Nelze ovšem vyloučit, že toto ohraničení bylo v souladu s Valeriovými původními záměry, tedy že vytyčil jisté hranice, do rámce těchto hranic však poté postupně dodával obsah, jenž s nimi již nebyl v potřebném souladu.

členění knih 7-9. V sedmé i osmé knize se ještě ojediněle vynořují *virtutes* (7,2-4; 8,7-8; 8,14-15), velký prostor je věnován též *exemplum* z právního prostředí (7,7-8,6), stále mohutnější zastoupení ovšem mají *exempla* charakteru *documentum* čerpající z nejrůznějších tematických oblastí, jež byla popsána v souvislosti s kapitolou 6,9 a v nichž je ve větší či menší míře potlačen aspekt relevance vzhledem k *mos maiorum* (a s ním spojené *auctoritas*) a vůbec morální aspekt jako takový,¹¹⁴ naopak v nich bývá silně zastoupen aspekt neobyčejného, podivuhodného či paradoxního.¹¹⁵ Posledním rozsáhlejším tematicky sourodým úsekem celého díla je pak předmluvou k celému dílu avizovaný oddíl věnovaný neřestem.¹¹⁶

Jak je patrné, zejména v druhé půli je struktura Valeriova díla dosti nesystematická a nehomogenní. Někteří badatelé proto považují za možné, že původní členění tohoto díla do knih bylo jiné; hlavní podnět k této tezi zavrhuje *praefatio* výtahu Iulia Parida, v němž autor prohlašuje: *decem Valerii Maximi libros dictorum et factorum*

¹¹⁴ Slovy R. Honstettera postrádají „normativní charakter“. Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 46.

¹¹⁵ Tuto tendenci spatřujeme především v *exemplech* kapitol *De mutatione morum aut fortunae* (6,9), *De felicitate* (7,1), *Quam magni effectus artium sint*, *Quaedam nulla arte effici posse* (8,11), *Suae quemque artis optimum et auctorem esse et disputatorem* (8,12), *De mortibus non uolgaribus* (9,12), *Quam exquisita custodia usi sint quibus suspecti domestici fuerunt* (9,13), *De similitudine formae* (9,14), *De iis qui infimo loco nati mendacio se clarissimis familiis inserere conati sunt* (9,15). Popsanými vlastnostmi nezřídka disponují i Valeriova *externa*, a to i v kapitolách, jejichž *domestica* mají vlastnosti jiné (výklad k *exempla externa* srv. níže, sub V,2; jde např. o *externa* kapitol první knihy). V této souvislosti považujeme za příznačné, že vztah *exempla domestica* : *externa*, jenž v celém díle odpovídá poměru 2:1, je ve výše uvedených kapitolách v součtu téměř vyrovnaný (37:36).

¹¹⁶ Srv. Val. Max. 1, praef.: *Caesar ..., cuius caelesti prouidentia uirtutes, de quibus dicturus sum, benignissime fouentur, uitia seuerissime uindicantur.*

*memorabilium ad unum uolumen epitomae coegi.*¹¹⁷ O tom, že Paridovo tvrzení nelze přejít bez povšimnutí, svědčí podpůrné svědectví Gelliovo, a sice jeho odkaz na jedno z Valeriových *exempel*, které zařazuje do deváté knihy, zatímco dle našich rukopisů spadá do knihy osmé (8,1,amb.2).¹¹⁸ R. Honstetter učinil pokus o rekonstrukci tohoto desetidílného členění, nicméně jak sám připouští, ani jemu se nepodařilo docílit zařazení *exempla* citovaného Gelliem do knihy deváté; i navzdory snaze o přečíslování tematických oddílů se opět ocitlo v knize osmé.¹¹⁹ Uspokojivé řešení otázky počtu knih tedy, jak se zdá, leží již pro moderní badatele za hranicemi dosažitelného a snad můžeme říci, že bohudíky nemá odpověď na ni pro bádání o Valeriově díle zcela určující význam.

Na závěr této kapitoly považujeme za přínosné se v krátkosti zaměřit na otázku, jakým způsobem Valerius Maximus ve své sbírce navozuje dojem kontinuity textu, jakým způsobem překlenuje předěly mezi jednotlivými dílčími celky, ať již kapitolami, pododdíly kapitol či *exempla*, a buduje vzájemnou souvislost mezi nimi. Tato snaha je v celém komplexu díla patrná zcela zřetelně (někdy snad až příliš) a uplatňovaná s téměř sveřepou důsledností.

Abychom tuto Valeriovu praxi popsali, odkažme nejprve z praktických důvodů ke Kempfovu členění díla: v jeho uspořádání jsou Valeriovy úvody většinou (tedy nikoli zcela důsledně) označeny zkratkou *praef.*, zatímco další pasáže,

¹¹⁷ Srv. Paris, *praef.*

¹¹⁸ Srv. Gell. 12,7,8.

¹¹⁹ Honstetterovo členění zachovává knihy 1-5 a 9 v nezměněné podobě. Rekonstruovaná kniha 6 odpovídá úseku 6,1-8, kniha 7 úseku 6,9-7,6 a kniha 8 úseku 8,7-15.

v nichž Valerius předkládá své komentáře a zamyšlení nebo naznačuje přechod k dalšímu tématu, tedy ty úseky textu, jež nelze označit za součást *exempla*, nejsou vyznačeny vůbec a jsou připojeny k některému z *exempel*. Pokud tedy můžeme vyjít z Kempfova značení, co se týče *praefationes* kapitol, zjišťujeme, že takto označenou pasáž postrádá pouze jedenáct kapitol;¹²⁰ neplatí však, že by tyto kapitoly přechodové pasáže neobsahovaly, naopak v sedmi případech tomu tak je, byť v jednom z nich tato pasáž zahrnuje pouze část souvětí.¹²¹ Platí tedy, že jedinými tematickými celky na úrovni kapitol, jejichž hranice nejsou v textu explicitně vyznačeny prostřednictvím *praefatio* či komentovány, jsou části rozsáhlé kapitoly *De institutis antiquis* (2,2-3; 5-6).¹²² Způsobu, jakým Valerius své přechodové pasáže koncipuje, jsme se již v náznacích věnovali ve výkladu o struktuře spisu: buď se v těchto úsecích snaží postihnout souvislost, vnitřní propojenost mezi navazujícími kapitolami či naopak kontrast mezi

¹²⁰ 1,5; 1,7; 2,2-6; 3,4; 4,8; 5,3; 6,7.

¹²¹ 1,5: *Ominum etiam observatio aliquo contactu religioni innexa est, quoniam non fortuito motu, sed diuina prouidentia constare creditur*; 1,7: *Sed quoniam diuitem Midiae disertumque Platonis somnum attigi, referam quam certis imaginibus multorum quies adumbrata sit*; 2,4: *Proximus <a> militaribus institutis ad urbana castra, id est theatra, gradus faciendus est*; 3,3,ext.7: *Non ergo fastidioso aditu uirtus ... quo euenit, ut et humili loco nati ad summam dignitatem consurgant et generosissimarum imaginum fetus in aliquod reuoluti dedecus acceptam a maioribus lucem in tenebras conuertant. quae quidem planiora suis exemplis redduntur; ac prius de iis ordiar, quorum in meliorem statum facta mutatio splendidam relatu praebet materiam*; 4,8,1: *Nostrum opus pio egressu ad proprium dolorem prouectum in suum ordinem reuocetur, liberalitatisque commemorationi uacemus ... accedit enim pretio rei inaestimabile momentum occasionis*; 5,2,ext.4: *His et horum similibus exemplis beneficentia generis humani nutritur atque augetur: ... et sane amplissimae et speciosissimae diuitiae sunt feliciter erogatis beneficiis late posse censerī. quorum quoniam religiosum cultum instituimus, nunc neglectum suggillandi gratia, quo sit gratior, referemus*; 6,7,1: *Atque ut uxoriā quoque fidem attingamus (...).*

¹²² O zvláštní struktuře této kapitoly jsme se již zmínili výše v souvislosti se skutečností, že kapitola 2,6 obsahuje výhradně *externa*, zatímco kapitoly 1-5 pouze *domestica*.

nimi,¹²³ nebo pouze (více či méně) efektním způsobem vyznačit přechod od jednoho tématu k druhému,¹²⁴ nebo se omezuje na uvedení tématu, jež má následovat.¹²⁵ Moderní badatelé často v souvislosti s Valeriovým úsilím o budování dojmu kontinua v rámci sbírky zmiňují Ovidia, mistra této techniky, již ve svém *perpetuum carmen* dovedl až k virtuoznímu provedení.¹²⁶ Je však nutno poznamenat, že Valerius ve svém prostém, lineárním pojetí a častokrát příliš urputné a násilné snaze o dosažení kýžené provázanosti nemůže být Ovidiovi a promyšlené, bohatě strukturované kompozici *Metamorfóz* soupeřem.

Dělení kapitol do dvou částí (z nichž první je věnována *domestica* a druhá *externa*) Valeria rovněž často motivovalo k naznačení přechodu mezi nimi; přechodová formulace bývá v těchto případech spíše stručná a má nezřídka podobu performativní výpovědi. Autor, jehož zálibou je *variatio*, její znění vždy drobně pozměňuje a přizpůsobuje kontextu.¹²⁷ Mnohdy ovšem Valerius přechod mezi *domestica* a *externa* nikterak nezdůrazňuje a počíná si v navazování *exempel* stejně jako by předěl tohoto typu mezi nimi neexistoval.¹²⁸

¹²³ Propojenost je akcentována např. v 5,1,praef.; 7,1,praef.; 8,8,praef.; naopak kontrast v 3,5,praef.; 5,2,ext.4.

¹²⁴ Srv. např. 3,3,praef.; 3,8 praef.; 5,8 praef. aj.

¹²⁵ Srv. např. 4,7,praef.; 6,9,praef.; 7,3,praef. aj.

¹²⁶ Srv. R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 95; W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 26; M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, II, str. 854.

¹²⁷ Srv. např. 3,3,2: *duobus Romanis exemplis contentus ... externa subnectam*; 4,7,ext.1: *Haeret animus in domesticis, sed aliena quoque bene facta referre Romanae urbis candor hortatur*; 5,1,ext.1: *Commemoratione Romani exempli in Macedoniam deductus, morum Alexandrii praeconium facere cogor*; 6,6,5: *Quam (sc. Fidem) ut ciuitas nostra semper benignam praestitit, in sociorum quoque animis constanter recognovit*. Košatěji je přechod k *externa* pojednán např. v 1,6,ext.1; 5,2,ext.1; 7,2,ext.1.

¹²⁸ Srv. např. 4,8,ext.1; 5,4,ext.1 (zde je zřejmé, že Valerius dal přednost úzké tematické návaznosti *exempel*: v obou se vypráví, jak

Postoupíme-li z hlediska členění jednotlivých úseků na úroveň nejnižší, tedy k oddílům *domestica* a *externa* a uspořádání *exempel* v jejich rámci, můžeme se opřít o bádání zejména R. Honstettera a W. M. Bloomera.¹²⁹ První badatel analyzoval strukturu kapitol 2,6 (*De institutis antiquis /externa/*), 2,7 (*De disciplina militari*), 6,3 (*De seueritate*) a 6,2 (*Libere dicta aut facta*); druhý se věnoval kapitole 1,6 (*De prodigiis*). Nutno říci, že oba badatelé si k popisu vybrali kapitoly, jejichž členění Valerius věnoval velkou péči a jež patří v tomto směru k nejpodařenějším. Zatímco R. Honstetter pracuje s kapitolami, jejichž členění není založeno na chronologickém pořádku, u W. Bloomera je tomu naopak (byť ani v tomto případě není toto pořadí dodrženo do důsledku). Zde je rovněž třeba zdůraznit, že kumulování *exempel* není výhradní výsadou kompilační literatury; souvislé řady *exempel* téhož vyznění nacházíme i v řečnické praxi. U Cicerona se objevují běžně (W. M. Bloomer dokonce v této souvislosti nazývá Cicerona Valeriovým „metodologickým předchůdcem“),¹³⁰ A. Lumpe zmiňuje rovněž Sallustiova *exempla*, jež vložil do úst krále Mithridata, a Senekovy listy.¹³¹ Jak zjistil H. Schoenberger, při řetězení *exempel* Cicero nejčastěji zachovává časovou posloupnost

kojící dcera zachránila matku/otce ve vězení před smrtí hlady); 5,7,ext.1 aj.

¹²⁹ Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 53 nn.; W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 29 nn.

¹³⁰ Srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 5.

¹³¹ Srv. A. Lumpe, *Exemplum*, sl. 1237: Sall. *Mithr.* (= *hist.* 4,69) 5-9; Sen. *epist.* 24,3-10 (srv. Cic. *Tusc.* 1,97-100); 67,7-9; 98,12. Lumpe dále zmiňuje řady *exempel* v básnických dílech a pozdějších prozaických spisech (např. u Ammiana Marcellina). R. G. Mayer uvádí též Sen. *dial.* 1,3,4; *epist.* 71,17; *dial.* 6,22,3; 9,16,1. (Srv. R. G. Mayer, *Roman Historical Exempla in Seneca*, *passim*.)

jednotlivých epizod.¹³² Rovněž zmíněná Sallustiova řada je pojednána chronologicky, naopak Seneka časovou posloupnost častěji nedodrží¹³³ a dává přednost seskupování *exempel* po trojicích, v jejichž rámci jsou řazena tak, aby vytvářela dramatickou strukturu klimaxu.¹³⁴

R. Honstetter podrobil nejdůkladnějšímu zkoumání struktury kapitoly *De disciplina militari*, a to zejména proto, že jako srovnávací materiál lze v tomto případě použít Frontinovu sbírku *Strategemata*, s níž Valerius pravděpodobně sdílel jeden z pramenů;¹³⁵ charakter Frontinova díla, jež je zástupcem odborné literatury věnované vojenství, se nicméně od Valeriový sbírky natolik liší, že již na počátku takového zkoumání je badatel

¹³² Srv. H. Schoenberger, *Beispiele aus der Geschichte, ein rhetorisches Kunstmittel in Ciceros Reden*, str. 31 n. Schoenberger cituje v první řadě tato místa: *Mur.* 17; *Verr.* 2,1,55-56; 2,2,118; *div. in Caec.* 67; *Verr.* 2,3,209; 2,3,389 ad. (Ojediněle volí Cicero opačný pořádek od nejnovějších *exempel* po nejstarší: *Mur.* 36; *Catil.* 1,3.)

¹³³ *Sen. epist.* 24,3-10: Rutilius (P. Rutilius Rufus, 92 př. Kr.) – Metellus (Q. Caecilius Metellus Numidicus, 102 př. Kr.) – Socrates (399 př. Kr.) – Mucius (C. Mucius Scaevola, 508 př. Kr.) – Cato (M. Porcius Cato Uticensis, 46 př. Kr.) – Scipio (Q. Caecilius Metellus Scipio, 46 př. Kr.); 67,7-9: Regulus (M. Atilius Regulus, 250 př. Kr.) – Cato (46 př. Kr.) – Rutilius (92 př. Kr.) – Socrates (399 př. Kr.); Decius (Publius Decius Mus, 340 př. Kr.) – alter Decius (Publius Decius Mus, syn předešlého, 295 př. Kr.); 98,12: Mucius (508 př. Kr.) – Regulus (250 př. Kr.) – Socrates (399 př. Kr.) – Rutilius (92 př. Kr.) – Cato (46 př. Kr.); Fabricius (C. Fabricius Luscinius, 280 př. Kr.) – Tubero (Quintus Aelius Tubero, 129 př. Kr. ?) – pater Sextius (Q. Sextius Pater; cca 50 př. Kr.); *dial.* 1,3,4: Mucius (508 př. Kr.) – Fabricius (280 př. Kr.) – Rutilius (92 př. Kr.) – Regulus (250 př. Kr.) – Socrates (399 př. Kr.) – Cato (46 př. Kr.); *epist.* 71,17: Socrates (399 př. Kr.) – Cato (46 př. Kr.) – Regulus (250 př. Kr.); *dial.* 6,22,3: Rutilius (92 př. Kr.) – Socrates (399 př. Kr.) – Cato (46 př. Kr.); *dial.* 9,16,1: Socrates (399 př. Kr.) – Rutilius (92 př. Kr.) – Pompeius (48 př. Kr.) – Cicero (43 př. Kr.) – Cato (46 př. Kr.).

¹³⁴ Srv. R. G. Mayer, *Roman Historical Exempla in Seneca*, str. 155. Seskupování *exempel* do trojic je časté také u Cicerona (srv. H. Schoenberger, *Beispiele aus der Geschichte, ein rhetorisches Kunstmittel in Ciceros Reden*, str. 60 nn).

¹³⁵ Honstetter uvádí celkem 14 paralel s Front. *Strat.* 4,2 (*De disciplina*); srv. str. 56, pozn. 114 (na str. 211). Srv. též A. Klotz, *Studien zu Valerius Maximus und den Exempla*, str. 35 n., 63 nn.

navzdory formálním shodám nucen zaznamenat natolik významné rozdíly mezi oběma texty, že následná analýza již stěží může dostát úkolu nalezení subtilnějších rozdílů v přístupu ke zpracování jednotlivých příběhů.¹³⁶ Ve Valeriově kapitole 2,7 (zaměřené na prohršky proti vojenské kázní) Honstetter zaznamenává důmyslný dvojí princip struktury, v němž vynikají v rámci *domestica* tyto prvky:¹³⁷ v *exemplech* 1-14 vystupují jako strážci vojenské kázně jednotlivci, zatímco v *exemplech* 15a-f¹³⁸ senát.¹³⁹ První úsek věnovaný jednotlivcům lze dále rozčlenit do tří částí: *exempla* 1-2 se zaměřují na znovuzavedení kázně, 3-6b na potrestání prohršků mezi osobami příbuznými a 7-14 mezi nepříbuznými (v ex. 7-12 jsou potrestání Římané, 13-14 neřímané¹⁴⁰); v druhém plánu pak můžeme zaznamenat Valeriovu tendenci ke gradování této kapitoly, a to nejprve vzestupně v klimaxu *exempel* 3-5 (v nichž se stupňuje příbuzenská blízkost ve vztahu trestajícího k trestanému řadou *gener – cognatus – frater*) až k vyvrcholení v podobě *exempel* 6a-b (v obou případech *filius*)¹⁴¹ a následně v opačně koncipované řadě

¹³⁶ Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 56 n. Honstetterovi, jenž je zastáncem myšlenky, že Valeriova sbírka je primárně určena vzdělanému čtenáři a nikoli jako pomůcka řečníkovi, jsou však všechny tyto markantní rozdíly vhod, neboť mu slouží jako podpůrné argumenty pro jednu z jeho hlavních tezí, že Valeriova sbírka byla ve své podstatě pro řečníky jako příručka nepraktická.

¹³⁷ Srv. Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 58 nn. a tabulka na str. 63.

¹³⁸ Kempfovo číslování v tomto případě neobsahuje členění a-f, v souladu s Honstetterem je však z praktických důvodů uvádíme.

¹³⁹ Srv. Val. Max. 2,7,15a: *Sed tempus est eorum quoque mentionem fieri, quae iam non a singulis uerum ab uniuerso senatu pro militari more obtinendo defendendoque administrata sunt.*

¹⁴⁰ Srv. Val. Max. 2,7,12: *transire ad ea liceat quae sine domestico uolnere gesta narrari possunt.*

¹⁴¹ Srv. Val. Max. 2,7,5: *+ Non digna exempla tam breuiter, nisi maioribus urguerer, referrentur +: quid enim tam difficile factu quam copulatae societati generis et imaginum deformem in patriam reditum indicere, aut communioni nominis ac familiae ueteris propinguitatis serie cohaerenti uirgarum contumeliosa uerba adhibere, aut censorium supercilium aduersus fraternam caritatem destringere?*

antiklimaxu, v níž jsou od vrcholu (2,7,7)¹⁴² sestupně seřazeny vojenské hodnosti potrestaných důstojníků a vojáků (7: *consul*; 8: *magister equitum*, 9: *praefectus equitum*; 10-12 římscí vojáci) až po potrestané neřímany stojící v hierarchii nejnižší.¹⁴³ Podobně promyšlenou, nikoli však již do stejné míry rafinovanou strukturu vykazují i kapitoly *De seueritate*¹⁴⁴ a *Libere dicta aut facta*.¹⁴⁵ Honstetterova analýza kapitoly 2,6 věnované cizokrajným *exemplum*,¹⁴⁶ stejně jako poznámky k *externa* v kapitolách 2,7; 6,2-3 potvrzují Valeriův záměr prostřednictvím neřímských *exempel* obohatit dílo z hlediska rozmanitosti, *varietas*.¹⁴⁷ V kapitole 2,6, představující nejdelší úsek spisu věnovaný *externa*, jsou epizody řazeny do skupin dle

¹⁴² Srv. Val. Max. 2,7,7: *His, ut ita dicam, piaculis, Mars, imperii nostri pater, ubi aliqua ex parte a tuis auspiciis degeneratum erat, numen tuum propitiabatur, adfinium et cognatorum et fratrum nota, filiorum strage, ignominiosa consulum eiuratione.*

¹⁴³ R. Combès došel k obecnějšímu poznatku, že postavy nízkého společenského postavení jsou ve Valeriových kapitolách často zmiňovány až na závěr (srv. např. 5,5,4; 5,7,2-3; 5,9,4; 6,7,2-3), podobně jako ženy (6,3,6-12; 8,13,6; 8,15,12) nebo umělci (3,7,11; 8,7,7; 8,14,6). Srv. R. Combès, *Introduction*, str. 49. Toto řazení v souladu se společenským postavením je patrné i v kapitole 3,8, v níž je po *exemplech*, v nichž vystupují věnovaných význačným mužům (1-5), jedno věnováno význačné ženě (Sempronia, sestra Gracchů) a následující dvě neurozeným mužům v hodnosti centurionů.

¹⁴⁴ Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 63 n. Úsek *domestica* lze rozdělit do dvou hlavních částí: nejprve je pojednáno o potrestaných mužích (1a-5) a následně o ženách (6-12). První část lze dále členit dle příčin, z nichž byl přísný trest vykonán: šlo-li o provinění vzhledem k *libertas* (1a-2), *dignitas* (3a-b) či *disciplina* (3c-5). Tresty vůči ženám lze rozdělit do dvou skupin, na potrestání vážných provinění (6-8) a na přestupky, jež – jak je patrné z Valeriova podání – byly v dávných dobách potrestány s přísností, jež byla i v očích Římanů vskutku nadobyčejná.

¹⁴⁵ Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 64 n. V této kapitole je v úseku *domestica* pojednáno nejprve o upřímnosti a otevřenosti postav vůči institucím (1-3), následně pak vůči mocným jednotlivcům: Pompeiovi (4-9; nejprve ze strany mužů společensky významných /4-7/, pak ze strany osob nízkého původu /8-9/), Cn. Carbonovi (10) a Caesarovi (11-12).

¹⁴⁶ Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 54 n.

¹⁴⁷ Jak již bylo podrobněji vyloženo výše.

národnostní a etnické příslušnosti; zároveň Honstetter vypožoroval v jejich sledu gradující posloupnost, když je nejprve pojednáno o obcích řeckých (Sparta, Athény), jež jsou Římanům po kulturní stránce nejbližší, přes geograficky blízkou Massilii,¹⁴⁸ kmeny galské, iberské, pak dále na východ přes Thráky či Lyky až po Indy, Puny, Peršany a Numidany. Zároveň platí, že čím vzdálenější národ, tím neobyčejnější a pozoruhodnější zvyklost; vyvrcholení kapitoly v tomto směru představuje *exemplum* 2,6,14 o indických ženách, jež s radostí následují mrtvého manžela na pohřební hranici (jako protiklad k nim pak následuje *exemplum* popisující hanebný zvyk punských žen).

W. M. Bloomer při zkoumání kapitoly 1,6 zaznamenal, že Valerius se v tomto případě rámcově drží chronologického pořadí událostí, a to počínaje dobou krále Servia Tullia a konče dobou Caesarovou.¹⁴⁹ *Domestica* této kapitoly lze rozčlenit do dvou skupin, na *prodigia* příznivá (1-4) a

¹⁴⁸ V rámci série těchto *exempel* (2,6,7-2,6,9) je jako exkurs o ostrově Kéu vloženo *exemplum* 2,6,8 reprodukující Valeriovu vlastní zkušenost z cesty na tento ostrov (srv. výše sub IV,1).

¹⁴⁹ R. Combès upozorňuje, že ve většině kapitol (hovoříme zde o úsecích věnovaných *domestica*), v nichž figurují králové či zakladatelé republiky, se tyto postavy objevují v samém úvodu (výjimku z tohoto pravidla tvoří nejčastěji se objevující králové, Romulus a Tarquinius Superbus); zhruba polovina těchto kapitol je pak jako celek koncipována chronologicky (srv. 1,6; 3,4; 5,8; 5,10; 7,3; 7,4; 8,9; 9,11; 9,12). Chronologické pořadí je nicméně zachováno i v dalších kapitolách, jež jsou uvozeny *exemplum* z pozdějšího období (srv. 3,5; 4,2; 5,7; 7,6; 8,10; 8,11; 9,2; 9,5). K tomuto pozorování dodáváme, že chronologický pořádek je nicméně narušen (pozicí jednoho či dvou *exempel* v rámci kapitoly) v kapitolách 1,6 (srv. 1,6,2; 1,6,7); 3,4 (srv. 3,4,6); 7,3 (srv. 7,3,7); 4,2 (srv. 4,2,2). Combès dále uvádí, že chronologický pořádek může být v kapitolách, jež jinak chronologii nedodržují, „naznačen“ zařazením *exempel* vztahujících se k proskripcím r. 43 př. Kr. na samý závěr kapitoly. Z našeho pozorování nicméně vyplývá, že jsou-li taková *exempla* zařazena na závěr kapitoly, pak je tato kapitola vždy koncipována jednoznačně chronologicky (a to platí pro všechny nalezené výskyty, jež se zároveň shodují s místy uváděnými Combèsem: 5,7,3; 6,7,2-3; 6,8,5-7; 7,3,8-9; 9,11,5-7; Combès mezi *exempla* pojednávající o proskripcích chybně řadí také 6,8,4 a 7,3,10). Srv. R. Combès, *Introduction*, str. 48 a pozn. 1 tamt.; str. 49 a pozn. 1 a 2 tamt.

nepříznivá (5-13);¹⁵⁰ každá z těchto skupin představuje samostatnou chronologickou řadu s výjimkami v podobě *exempel* 1,6,2 a 1,6,7.¹⁵¹ V prvním případě byla Valeriovou motivací k narušení chronologie vnitřní souvislost s předchozím *exemplum*, a sice podoba *prodigia*: plamen objevující se kolem hlavy člověka; podobně tomu bylo i ve druhém případě, kdy se společným jmenovatelem dvou po sobě následujících *exempel* stal postoj konsula, jenž odmítl respektovat nepříznivé *prodigium* a následkem jeho nedbalosti došlo k fatální porážce římského vojska. Bloomer dále podotýká, že přesunem *exempla* 1,6,7 Valerius získal možnost představit společně další trojici *exempel*, v nichž zhoubné *prodigium* opět způsobilo smrt konsulům, aniž by však zároveň nastala újma římskému vojsku. Pro Valeriův přístup v chronologicky koncipovaných kapitolách tedy platí, že časovou posloupnost rámcově respektuje, nicméně pokud se objeví obsahová souvislost mezi jednotlivými *exemplis*, neváhá jí v uspořádání kapitoly využít a časový sled porušit.¹⁵²

¹⁵⁰ Jak uvádí sám Valerius, srv. 1,6,praef.: *Prodigiorum quoque, quae aut secunda aut aduersa acciderunt, debita proposito nostro relatio est.*

¹⁵¹ Příznivá znamení: Servius Tullius – L. Marcius (211 př. Kr.) – dobytí Vejí (396 př. Kr.) – L. Sulla (88 př. Kr.); nepříznivá znamení: Volumnius a Servius Sulpicius (461 př. Kr.), Cn. Domitius (2. punská válka) – Flaminius (217 př. Kr.) – C. Hostilius Mancinus (137 př. Kr.) – Ti. Gracchus (212 př. Kr.) – M. Marcellus (208 př. Kr.) – Octavius (87 př. Kr.) – Crassus (53 př. Kr.) – Pompeius a Caesar (48 př. Kr.) – Caesar (44 př. Kr.).

¹⁵² Podobně také např. v kapitole 7,3 (*Uafre dicta aut facta*) je chronologický pořádek narušen *exemplum* 7,3,7. Po *exemplu* 7,3,6, zasazenému do doby po sullovských proskripcích, následuje epizoda o Fabiu Maximovi (konec 3. stol. př. Kr.); jako pojítka mezi jejich příběhy – v tomto případě dosti povrchního rázu – může sloužit vojenské prostředí a aspekt „dvojakosti“ obsažený v obou vyprávěních: Sertorius v prvním *exemplu* předkládá Lusitanům alegorický pohled na dva koně, silného a slabého, a na úkoly, jež mají splnit u silného koně stařec a u slabého mladý silák; Fabius Maximus v následujícím *exemplu* si musí poradit se dvěma vojáky, z nichž první je statečný, avšak jeho věrnost Římu je pochybná, druhý je zdatný v boji, ale zamilován do nevěstky: bystrými opatřeními Fabius oběma mužům pomůže ze scestí a učiní z nich opět spolehlivé vojáky. Po těchto dvou

Pro vytvoření dojmu celistvosti a kontinuity v textu ovšem Valerius i v kapitolách, jež nejsou svou stavbou propracovány s takovou důkladností jako kapitoly právě popsané, volí různé jazykové prostředky a hledá způsoby, jak na základě – často banálních či vágních – souvislostí nebo naopak rozporů uvádět sousední *exempla* do vzájemného vztahu a umožnit tak co nejplynulejší přechod od jedné epizody k druhé.¹⁵³ V obecné rovině zde platí tytéž poznatky, jaké jsme zaznamenali výše při výkladu o návaznosti kapitol: buď se Valerius snaží postihnout souvislost, vnitřní propojenost mezi navazujícími texty či naopak kontrast mezi nimi, nebo pouze (více či méně) efektním způsobem vyznačit přechod od jedné epizody k druhé, nebo se omezuje na uvedení příběhu, jenž má následovat. Základní metodou je Valeriovi srovnání dvou sousedních *exempel* (jak na úrovni hlubšího či naopak zcela povrchního vztahu) a na jeho základě pak zpravidla stručné a výstižné jazykové vyjádření poměru mezi nimi.¹⁵⁴ Vztah podobnosti může být vyjádřen ve větné nebo polovětné konstrukci,¹⁵⁵ pomocí dvojic *ut – ita*, *tam – quam*, či pouhého *etiam* apod.¹⁵⁶ Jako *tertium comparationis* může

exemplech se kapitola uzavírá dvěma epizodami z období proskripce r. 43 př. Kr. a jedním nedatovatelným příběhem (7,3,10: *his uno adiecto leuioris notae exemplo ...*), v němž jako hlavní postava vystupuje nejmenovaný otec.

¹⁵³ K této problematice srv. R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 95 n.

¹⁵⁴ Mezi rozsáhleji pojaté přechodové pasáže patří např. 3,8,5: *Ceterum ut neminem ei (sc. Metello Numidico) praetulerim ita Q. Scaeuolam ei comparauerim*; 4,8,4: *Querí mecum iam dudum populus Romanus uidetur cum singulorum munificentiam consector, de sua taceam*.

¹⁵⁵ Srv. např. Val. Max. 3,8,ext.4: *Proximum, etsi non eiusdem splendoris est, at aequae constantiae haberi potest experimentum*; 4,1,3: *Par Furio moderatione Marcius Rutilus Censorinus*.

¹⁵⁶ *Ut – ita*: 3,8,5; 4,6,3; 5,3,3; *tam – quam*: 5,2,5; *etiam*: 4,1,ext.4; 4,3,3; 4,4,4.

sloužit také shoda či posloupnost v čase.¹⁵⁷ Naopak rozdíl, rozpor či kontrast jsou vyjádřeny pomocí dvoučlenných formulací jako *haec – illa, ista quidem – illa vero, contra* apod.¹⁵⁸ Nezřídka jsou *exempla* uvozena obsáhlejším srovnáním a vymezením rozdílů mezi událostmi či postavami,¹⁵⁹ jindy naopak je přechod k dalšímu příběhu naznačen pouhým užitím partikule: *autem, vero, at* apod.¹⁶⁰ Valerius rovněž reflektuje rozdíly mezi jednajícími postavami: muž – žena, mládí – stáří, jednotlivci – množství apod.¹⁶¹ Jak již bylo řečeno, v některých *exemplis* (stejně jako kapitolách) Valerius vztahuje úvodní pasáž pouze k následujícímu textu, nikoli k předešlé epizodě: pak může být nové *exemplum* uvozeno pouhým *sequitur* či naopak důmyslnou a košatou formulací.¹⁶²

¹⁵⁷ Srv. např. 4,8,2: *Itaque eiusdem temporis femina Busa nomine...; 9,11,1: Unde autem potius quam a Tullia ordiar, quia tempore uetustissimum, conscientia nefarium, uoce monstri simile exemplum est?*; R. Helm ovšem upozorňuje, že souslednost událostí vyplývající z Valeriových formulací může být zavádějící, jako např. u *exempla* 4,3,9, jež je uvozeno slovy *atque huic animi eius (sc. Paulli) iudicio Q. Fabius Gurges N. Fabius Pictor Q. Ogulnius subscripserunt*, neboť k událostem, na něž je odkazováno, ve skutečnosti došlo později (*exemplum* 4,3,8 pojednává o době po porážce krále Persa u Pydny v r. 168 př. Kr., zatímco *exemplum* 4,3,9 se vztahuje k příběhu o poselstvu ke králi Ptolemaiovi r. 273 př. Kr.). Podobně je tomu v případě *exemplis* 6,3,4 (*id factum imitatus M'. Curius consul*) a 6,6,4 (*cuius exemplum superior Africanus secutus*). Srv. R. Helm, *Valerius Maximus*, sl. 96; 101.

¹⁵⁸ *Haec – illa*: 6,1,9; *ista quidem – illa vero*: 3,8,2; *contra*: 3,7,9.

¹⁵⁹ Srv. např. 3,8,ext.5: *Quem (sc. Ephialtem) Syracusanus Dio seueritate exempli praeagrauat*; 4,1,ext.2: *Nimis liberalis Archytae moderatio, temperatior Platonis*; 4,7,7: *Ab hoc horrido et tristi pertinacis amicitiae ad laetum et serenum uoltum transeamus*.

¹⁶⁰ *Autem*: 3,8,4; 4,1,13; 4,3,5; *vero*: 4,1,5; 4,3,7; *at*: 4,1,7; 4,3,8; 5,2,6.

¹⁶¹ Muž – žena: 3,8,6; 9,3,ext.4.; mládí – stáří: 5,6,ext.5; jednotlivci – množství: 5,6,8; 9,3,4.

¹⁶² Srv. Val. Max. 6,1,7: *Sequitur ...*; 4,1,15: *Ad externa iam mihi exempla transire conanti M. Bibulus, uir amplissimae dignitatis et summis honoribus functus, manus inicit*.

Na základě rozboru struktury a Valeriova přístupu při vytváření textového kontinua považujeme za prokazatelné, že Valerius nepostrádal ctižádost vytvořit dílo, jež by ve svém celku působilo homogenně a mohlo být právem řazeno mezi díla literární, nikoli utilitární. Zároveň však tuto snahu nepokládáme za podpůrný důkaz pro tvrzení, že šlo o text primárně určený k souvislé četbě, skýtající morální ponaučení. Přikláníme se spíše k názoru, že Valeriův přístup k práci je v tomto ohledu dán povahou *exempla*, jež svou podstatou vyžaduje, aby bylo začleněno a chápáno v kontextu,¹⁶³ jak se snažíme ozřejmit v úvodu následující kapitoly.

¹⁶³ Tento kontext může mít rozličný charakter; právě tak jako může být odkaz k *exemplu* realizován pouhým zmíněním jména či pokynutím ruky ukazující na sochu známé osobnosti, může dostatečnou kontextovou oporu *exemplu* poskytnout situace, za níž dojde k jeho realizaci.

V. *Exemplum* u Valeria Maxima

Jak bylo již vícekrát zdůrazněno, jednou ze základních vlastností *exempla* je jeho „vyňatost“; nejprve je vybráno z původního kontextu a následně přetvořeno tak, aby přesvědčivě dokumentovalo, ilustrovalo či argumentačně podpořilo kontext nový, do nějž je vzápětí zasazeno. Zároveň *exemplum* patří mezi rétorické prostředky fungující na základě analogie, a proto právě tak jako *similitudo* je jeho smysl úplný až ve chvíli, kdy se ocitne v patřičném kontextu a vnitřně se s ním prováže; jinými slovy tehdy, když mezi rétorickým prostředkem a textem, do nějž je zasazen, vznikne propojení skrze *tertium comparationis*.¹ Je-li *exemplum* zasazeno do „přirozeného“ kontextového prostředí literárního textu nebo řeči, je možné (a pro účinnost *exempla* v mnoha případech žádoucí), aby propojení - či naopak kontrast - mezi oběma účastnými stranami probíhaly ve vícero vrstvách a aspektech.² V díle Valeria Maxima tento přirozený kontext chybí, autor ovšem potřebu jistého ukotvení *exempel* (i z ryze praktických důvodů přehlednosti celku) vycítil, a proto jako jeho náhrady využívá zařazení *exempel* do tematických celků, k nimž připojuje své *praefationes* a komentáře, a na základě vnitřní souvislosti svá *exempla* navazuje a řetězí. V poměrně úzce tematicky vymezeném prostoru přitom nutně

¹¹ Nelze zcela souhlasit s G. Maslakovem, jenž považuje *exemplum* za samostatnou jednotku, byť je jistě pravda, že si *exemplum* v textu uchovává jistou míru soběstačnosti: „An *exemplum* is an independent rhetorical entity; even when it forms a part of an integrated thematic sequence, it tends always to retain a substantial degree of self-sufficiency - at any moment one could detach it from the surrounding material without any effect on the sequence itself or its own intelligibility.“

² Tuto mnohovýstevnatost odhaluje např. J. H. D'Arms ve své interpretaci *exempla* z Ciceronovy řeči *Pro Murena* (srv. J. H. D'Arms, *Pro Murena 16 and Cicero's Use of Historical Exempla*, str. 82-84).

dochází k redukci *tertium comparationis* na společný jmenovatel vyplývající z tématu kapitoly, ke zřetelnému zužování funkčních možností *exempla* jako vícevrstevnatého nositele potenciálních významů a vlastností, a tedy k posunu od variability směrem k jednoznačnosti a určitému zploštění.³

Než však přistoupíme k analýze jednotlivých *exempel*, věnujme se ve stručnosti formální struktuře Valeriova *exempla*, jak ji popsal Roberto Guerrini.⁴ V základní podobě se *exemplum* dělí do tří částí:⁵

- A) Úvod
- B) Historický příběh
- C) Závěrečná reflexe

Jádrem *exempla* je část B, v níž je reprodukována *res gesta*.⁶ Aby se však vyprávění stalo *exemplum*, musí v ostatních částech, zejména v části C zaznít či být

³ Srv. M. Fuhrmann, *Das Exemplum in der antiken Rhetorik*, str. 451.

⁴ Srv. R. Guerrini, *Studi su Valerio Massimo*, str. 11-28. Toto členění neplatí výhradně pro *exemplum* u Valeria, nýbrž obecněji (jak vyplývá taktéž ze srovnání Val. Max. 7,3,4 a Cic. *off.* 1,10,33; srv. tamt., str. 18 n.): „Nella catena della tradizione paradigmatica, da Cicerone a Giulio Paride (ma anche oltre, con ogni probabilità), il meccanismo che trasforma il fatto storico in *exemplum* appare in qualche misura fisso, legato agli stessi criteri, a identici parametri formali.“ (Srv. tamt., str. 21.)

⁵ Srv. R. Guerrini, *Studi su Valerio Massimo*, str. 13: A L'esordio-presentazione; B Il racconto storico; C La riflessione conclusiva. Jako prvního příkladu užívá Guerrini *exempla* 9,11,1: *Vnde autem potius quam a Tullia ordiar, quia tempore uetustissimum, conscientia nefarium, uoce monstri simile exemplum est? cum carpento ueheretur et is qui iumenta agebat succussis frenis constitisset, repentinae morae causam requisivit, et ut comperit corpus patris Serui Tulli occisi ibi iacere, supra id duci uehiculum iussit, quo celerius in complexu interfectoris eius Tarquini ueniret. qua tam impia tamque probrosa festinatione non solum se aeterna infamia sed etiam ipsum uicum cognomine Sceleris commaculauit.*

⁶ Srv. Quint. *inst.* 5,11,1; R. Guerrini, *Studi su Valerio Massimo*, str. 14.

alespoň naznačen výklad příběhu či shrnutí, z něhož zřetelně plyne, jak jej chápat a případně též dále využít jeho obsah.⁷ Toto členění vnímali i Valeriovi epitomátoři, kteří při upravování a zkracování Valeriova textu zbavili jeho *exempla* „přebytečného“ výkladu a redukovali je na stručné převyprávění *res gesta*, tedy část B.⁸ Ani některá Valeriova *exempla* však nemusí nutně zahrnovat všechny tři strukturální oddíly A, B i C; jak vyplývá z Guerriniho zkoumání rozsáhlejšího úseku díla (knihy čtvrté, páté a deváté a několika dalších kapitol),⁹ v 80% případů se toto schéma objevuje v kompletní podobě A-B-C, zbylá *exempla* se pak zhruba stejným dílem vyskytují v podobě B-C nebo A-B; velmi zřídka je část B potlačena natolik, že ji Guerrini označuje za typ A-C,¹⁰ či naopak zahrnuje pouze samotné B.¹¹ Oddíl A nejčastěji slouží k uvedení příběhu (nezřídka se v něm již objevuje jméno ústřední postavy) a propojuje *exemplum* s předcházejícím textem; část C naproti tomu představuje výklad, komentář či vybídku a může také naznačit přechod k textu, jenž má následovat.¹² Struktura B-C se častěji objevuje na počátku větších úseků (kniha, kapitola, oddílů); v těchto případech obecnější *praefatio*

⁷ V případě 9,11,1 úvod (*Vnde ... est?*) včleňuje *exemplum* do narativního kontinua a závěrečné shrnutí (*qua ... commaculavit*) mu dodává probativní sílu. Srv. R. Guerrini, *Studi su Valerio Massimo*, str. 15.

⁸ Srv. Par. 9,11,1: *Tullia, cum carpento ueheretur et is qui iumenta agebat restitisset, ne super Ser. Tullii corpus induceret, ipsa supra id duci uehiculum iussit*. Srv. R. Guerrini, *Studi su Valerio Massimo*, str. 15 *et passim*.

⁹ Srv. R. Guerrini, *Studi su Valerio Massimo*, str. 21.

¹⁰ Guerrini jako příklad uvádí 4,7,7 (*de amicitia*); v tomto případě je část B *exempla* omezena na uvedení jména – v souvislosti s pojmem přátelství notoricky známé – osobnosti: *orere igitur ab illa quae sanctorum umbris dicata esse creditur sede, hinc D. Laeli illinc M. Agrippa, alter uirorum deorum alter maximum amicum et certa mente et secundis ominibus sortiti*.

¹¹ R. Guerrini uvádí Val. Max. 4,5,ext.2.

¹² Srv. R. Guerrini, *Studi su Valerio Massimo*, str. 21 nn.

celého úseku slouží zároveň jako uvedení prvního *exempla*;¹³ zároveň platí, že závěr jednoho tematického úseku může plynule přecházet v úvod k následujícímu.¹⁴ K vypuštění části A dochází také v případě, kdy Valerius věnuje několik po sobě jdoucích *exempel* téže osobnosti, která pak může být v navazujícím *exemplu* označena pouze zájmenem *idem*.¹⁵

Následující analýzu *exempel* jsme rozčlenili do dvou základních částí; první je věnována *domestica*, druhá *externa*. V rámci první části jsme se pokusili postihnout Valeriův přístup k *exemplu* ze tří aspektů: jednak jeho přístup k *exempla virtutis*, v nichž důležitou roli hraje *auctoritas* ústřední postavy (tj. *exempla*, jež jsou v největší míře zastoupena v knihách 3-6), jednak jeho zpracování *exempla* jako útvaru, jenž zachycuje a zprostředkovává čtenáři *mos maiorum* (tj. ve vyprávění zahrnutém především v první a druhé knize) a nakonec taková *exempla*, v nichž je potlačena normativní a moralizující složka vyprávění a jež se často omezují na prostý příběh, jenž v sobě nezřídka nese přídech neobyčejného, podivuhodného či paradoxního. Nutno dodat, že tyto aspekty jsou vzájemně kompatibilní, a proto mohou být – a častěji také jsou – v různé míře zastoupeny v tomtéž *exemplu*, nelze tedy na jejich základě provést jednoznačné a definitivní typologické členění *exempel*.

¹³ Srv. např. 4,2,1; 4,3,1; 4,6,1 atd. Srv. R. Guerrini, *Studi su Valerio Massimo*, str. 23 a pozn. 36 tamt.

¹⁴ Srv. např. 4,4,11; 5,2,10 – 5,2,ext.1; 5,2,ext.4 – 5,3,1 atd. Srv. R. Guerrini, *Studi su Valerio Massimo*, str. 23 a pozn. 37 tamt.

¹⁵ Srv. např. 4,3,5; 4,3,ext.4; 5,1,ext.3 atd. Srv. R. Guerrini, *Studi su Valerio Massimo*, str. 24 a pozn. 38 tamt.

3. *Domestica*

a) *Exempla virtutis*

V tomto oddílu pojednáváme nejen o postavách, jež jakožto *exempla virtutis* prezentují vlastnosti a činy hodné napodobení, ale i o jejich opaku, tedy osobnostech představujících příklady „odstrašující“, nazývané též *exempla vitiorum*.

Do první skupiny se řadí *exemplum* 1,1,14 umístěné v kapitole označené nadpisem *De religione*. Jeho ústřední postavou je M. Atilius Regulus a obsahem známé líčení, jak se tento konsul, velící římskému vojsku v Africe, stal r. 255 př. Kr. punským zajatcem a vzápětí byl vyslán do Říma s poselstvím, aby v senátu získal svobodu výměnou za vydání skupiny urozených punských mladíků; on však senátu doporučil opak a sám, vázán slibem daným nepříteli, se vrátil do Kartága pro jistou smrt:

Sed quae ad custodiam religionis adtinent, nescio an omnes M. Atilius Regulus praecesserit, qui ex uictore speciosissimo insidiis Hasdrubalis et Xanthippi Lacedaemonii ducis ad miserabilem captiui fortunam deductus ac missus ad senatum populumque Romanum legatus, ut se et uno et sene complures Poenorum iuuenes pensarentur, in contrarium dato consilio Carthaginem petiit, non quid ignarus ad quam crudeles quamque merito sibi infestos + deos + reuerteretur, uerum quia iis iurauerat, si captiui eorum redditi non forent, ad eos sese rediturum. potuerunt profecto dii immortales efferatam mitigare saeuitiam. ceterum, quo clarior esset Atili gloria, Carthaginienses moribus suis uti passi sunt, tertio Punico bello religiosissimi spiritus tam crudeliter uexati urbis eorum interitu iusta exacturi piacula.

K téže epizodě se vztahuje také *exemplum* 9,2,ext.1 (v kapitole *De crudelitate*), popisující kruté mučení, jemuž byl Atilius po návratu do Karthága vystaven a na jehož

následky zemřel.¹⁶ Atilius figuruje jako ústřední postava také ve dvou dalších *exemplis* Valeriovy sbírky, jež s tímto příběhem nesouvisí (1,8,ext.19: o boji s obrovským hadem; 4,4,6: o zabezpečení Atiliovy rodiny a statku na náklady státu v době jeho nepřítomnosti).

Vyjdeme-li z formálního modelu struktury *exempla*, jenž byl popsán výše, lze v této epizodě vysledovat tyto konstitutivní prvky: A) *Sed ... praecesserit*; B) *qui ... rediturum*; C) *potuerunt ... piacula*. Část A vymezuje *exemplum* v rámci kapitoly *De religione* užší zaměření na *custodia religionis*¹⁷ a v závěrečné části C je Atiliova krutá smrt vyložena jako bohy poskytnutá příležitost k získání ještě zářnější slávy, zatímco punská nemilosrdnost bude za spáchání tak odporného činu náležitě ztrestána třetí punskou válkou. Jádrem vyprávění v části B pak představuje Atilia jako jednoznačně kladnou osobnost: vojevůdce, jenž kvůli úkladům (*insidiis*) nepřátel upadl do zajetí a veden pevnými zásadami dodržel slovo dané nepříteli, a tím si přivodil smrt na mučidlech. Nahlédneme-li však do jednoho z historických pramenů, zjistíme, že události, jež Atiliovu zajetí předcházely, nesvědčily pouze o jeho morální příkladnosti a bezúhonnosti. Polybios líčí, že ve chvíli, kdy Římané nad Puny vítězili, byli Punové nakloněni uzavření míru, avšak Atilius nastolil tak tvrdé podmínky, že se tváří v tvář jeho svévoli raději rozhodli

¹⁶ *Transgrediemur nunc ad illa quibus, ut par dolor, ita nullus nostrae ciuitatis rubor inest. Carthaginenses Atilium Regulum palpebris resectis machinae, in qua undique praeacuti stimuli eminebant, inclusum uigilantia pariter et continuo tractu doloris necauerunt, tormenti genus indignum passo, auctoribus dignissimum. eadem usi crudelitate milites nostros + quos + maritimo certamine in suam potestatem redactos nauibus substrauerunt, ut earum carinis ac pondere elisi inusitata ratione mortis barbaram feritatem satiarent, taetro facinore pollutis classibus ipsum mare uiolaturi.*

¹⁷ Toto *exemplum* lze zařadit do tematického pododdílu kapitoly, jehož zastřešujícím tématem je důslednost v dodržování náboženských zvyklostí a pravidel; tento oddíl zahrnuje *exempla* 1,1,8-14, příběh Atilia Regula tedy představuje vyvrcholení celé série.

pokračovat v boji. Mezi vojáky, jež poté Punové nově naverbovali z Řecka, byl také zkušený válečník Xanthippos; právě díky jeho zdatnosti a zkušenostem dokázali Punové v dalším boji Římany porazit a Atilia, spolu s dalšími přeživšími vojáky, zajmout na útěku.¹⁸ Nelze samozřejmě s jistotou tvrdit, že Valerius Maximus znal detailně právě Polybiovo líčení; je však hodno zaznamenání, nejenže se Valerius omezuje pouze na líčení hrdinného Atiliova postoje v zajetí, ale zároveň naznačuje, že k tomuto zajetí došlo léčkou, úkladem ze strany nepřítele,¹⁹ zatímco Polybiův výklad naopak zmiňuje poněkud potupné lapení Atilia na útěku po prohrané bitvě.

Vraťme se však k příběhu, jež podává Valerius; vyprávění o Regulově zajetí nacházíme ve značném množství pramenů, z nichž mezi nejvýznamnější patří dílo Gelliovo, jež v tomto případě zaznamenává líčení Gaia Sempronia Tuditana (konsula v r. 129 př. Kr.),²⁰ dále u Livia (bohužel pouze ve zkrácené verzi jedné z perioch) a opakovaně v Ciceronových spisech.²¹ Gellius (resp. Sempronius Tuditanus) přidává detail, o němž se Valerius nezmiňuje: při svém vystoupení v senátu, když radil proti vydání kartaginských zajatců, Atilius prohlásil, že mu Punové podali pomalu působící jed, který jej po provedení výměny usmrtí. V Gelliově podání se rovněž dozvídáme o „epilogu“ celého příběhu v Římě, kde byli punští zajatci

¹⁸ Srv. *Polyb.* 1,31-34.

¹⁹ Stejný způsob, jak došlo k Atiliovu zajmutí (*ex insidiis*), uvádí také Cicero, *off.* 3,99 (srv. níže).

²⁰ Srv. E. Klebs, *Atilius* (51), sl. 2089.

²¹ Srv. Gell. 7,4,1; Liv. *per.* 18; Cic. *off.* 1,39; 3,99-101 ad. (rozšířený podává E. Klebs, *Atilius* (51), sl. 2089; E. R. Mix, *Marcus Atilius Regulus. Exemplum Historicum*, str. 35 nn.).

vydání rodině Atilia Regula a následně umučení s touž krutostí jako v Karthágu Regulus.²²

Zestručněné Liviovo svědectví podává příběh v týchž obrysech, jako Valeriovo (jako hlavní účel poselstva však uvádí jednání o míru, a teprve bude-li neúspěšné, žádost o výměnu zajatců); dále se však Atilius Regulus v jeho díle objevuje ještě na dvou místech zmíněn jako *exemplum*, a to v řečech Q. Fabia Maxima a Hannibala.²³ V prvním případě jej Fabius Maximus označuje za *insigne utriusque fortunae exemplum*, ve zřetelné narážce na počáteční vojenské úspěchy v Africe, následované drtivou porážkou, zajetím a smrtí. Hannibal naproti tomu akcentuje odvrácenou stranu Atiliovy povahy (podobně jako Polybius), když Atiliův pád dává do přímé souvislosti se zpupností, s níž ponižil nepřátele ještě jako vítěz; užívá tedy Atiliova příkladu jako *anti-exempla*, což je zcela v souladu s jeho postojem nepřitele římského národa.

Ciceronovo zpracování příběhu Atilia Regula ve spisu *De officiis* stejně jako Valeriovo *exemplum* akcentují aspekt dodržení daného slova; druhá, delší verze *exempla* z třetí knihy však toto *exemplum* pojímá do rámce širší filosofické úvahy na téma *utilitas* a rozlišení toho, co lze v dané situaci z morálního a filosofického hlediska považovat za *utile* a z jakého důvodu.²⁴ Atilius v Ciceronových očích

²² Srv. též Diod. 24,12,1; Zon. 8,15.

²³ Srv. Liv. 28,42,1: *Externa et nimis antiqua repeto. Africa eadem ista et M. Atilius, insigne utriusque fortunae exemplum, nobis documento sint*; 30,30,23: *Inter pauca felicitatis uirtutisque exempla M. Atilius quondam in hac eadem terra fuisset, si uictor pacem petentibus dedisset patribus nostris; sed non statuendo felicitati modum nec cohibendo efferentem se fortunam, quanto altius elatus erat, eo foedius corruit*. Srv. E. R. Mörner, *Marcus Atilius Regulus. Exemplum Historicum*, str. 18.

²⁴ Srv. Cic. off. 1,39: *Atque etiam si quid singuli temporibus adducti hosti promiserunt, est in eo ipso fides conservanda, ut primo Punico bello Regulus captus a Poenis, cum de captivis commutandis Romam missus esset iurassetque se rediturum, primum ut venit captivos*

potlačil své soukromé zájmy (zůstat s rodinou ve vlasti, uchovat si společenské postavení), dokonce se odmítl sám účastnit hlasování, neboť soudil, že dokud je vázán přísahou nepříteli, nemůže být považován za senátora, a prohlásil, že pro stát je užitečné, aby schopní mladí Kartaginci zůstali v zajetí, zatímco on sám, starý muž, již nemá pro svou vlast takovou cenu jako oni pro svou. A byť si byl vědom, že návrat do Karthága pro něj znamená jistou smrt, považoval za nutné dodržet danou přísahu.²⁵

Ač dnes již nelze určit, s jakými prameny byl Valerius obeznámen a k jakému pre-textu či pre-textům se vztahoval (byť je zřejmé, že jeho podání se nejvíce shoduje s pojetím Ciceronovým a snad i Liviovým), můžeme říci, že pro účely svého *exempla*, v němž ústřední motiv představuje dodržení

reddendos in senatu non censuit, deinde cum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit quam fidem hosti datam fallere. 3,99-101: Sed omittamus et fabulas et externa; ad rem factam nostramque veniamus. M. Atilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, iuratus missus est ad senatum, ut nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, falsam iudicavit; quae erat talis: manere in patria, esse domui suae cum uxore, cum liberis, quam calamitatem acceperat in bello communem fortunae bellicae iudicantem tenere consularis dignitatis gradum. Quis negat esse utilia? quem censet? Magnitudo animi et fortitudo negat. Num locupletiores quaeris auctores? Harum enim est virtutum proprium nihil extimescere, omnia humana despicere, nihil, quod homini accidere possit intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit, mandata exposuit, sententiam ne diceret, recusavit; quamdiu iure iurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam, („O stultum hominem,“ dixerit quispiam, „et repugnantem utilitati suae!“), reddi captivos negavit esse utile; illos enim adulescentes esse et bonos duces, se iam confectum senectute. Cuius cum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt, ipse Carthaginem rediit, neque eum caritas patriae retinuit nec suorum. Neque vero tum ignorabat se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci, sed ius iurandum conservandum putabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, periurus consularis remansisset. At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quo modo stulte? etiamne, si rei publicae conducebat? Potest autem, quod inutile rei publicae sit, id cuiquam civi utile esse?

²⁵ Srv. E. R. Mix, *Marcus Atilius Regulus. Exemplum Historicum*, str. 36: „Regulus is visualized as a happy man, *beatus*, in that he does his patriotic duty willingly and with regard for the sanctity of oaths.“

přísahy, pravděpodobně využil všechny dostupné prostředky; motivy, jež u Valeria chybí, ale nacházíme je v některých pramenech, by k větší působivosti *exempla* nepřispěly, ba naopak: Atiliova zpupnost, o níž mluví Polybios a Hannibalovými ústy Livius, by snížila *auctoritas* jeho osobnosti a tím i celého *exempla*; kdyby Atilius skutečně požil jed, jak o tom čteme u Gellia (z jeho vyprávění není zřejmé, zda Atilius v senátu mluví pravdu či zda statečně lže, aby jej senátoři s lehčím srdcem poslali na zpáteční cestu do Karthága), šlo by opět o relativizaci jeho odvahy a odhodlání; rovněž Gelliova zmínka o následné pomstě Atiliovy rodiny vůči punským zajatcům by v *exemplu* působila poněkud nízce a neadekvátně vzhledem k velikosti Atiliovy oběti – alespoň ve srovnání Valeriovým podáním, v němž velkolepou pomstu za Atiliovu smrt vykoná v podobě třetí punské války celý římský národ. Nejblíže Valeriovu podání stojí ve výkladu Atiliova příběhu Cicero; klade důraz na aspekt dodržení přísahy, jež v rozsáhlejším vyprávění dále rozvíjí ve filosoficky podbarvené pojednání na téma *utilitas*.²⁶

Ústřední postavy následujících *exempel* se naopak řadí mezi osobnosti, jež byly obecně označovány za prototypy záporných hrdinů jednající v rozporu se zájmy státu (eventuelně v jednom případě rozporuplného hrdiny s tragickým koncem²⁷): Spurius Cassius Vecellinus, Spurius

²⁶ H. W. Litchfield, jenž podává přehled tematiky římských *exempel virtutis* až do doby Claudianovy, shledává v příběhu Atilia Regula odraz těchto ctností: *fides*, *pietas erga patriam*, *fortitudo*, *constantia*, *paupertas* (poslední zmíněná se však bezpochyby vztahuje k epizodě, již Valerius popisuje v *exemplu* 4,4,6).

²⁷ Srv. P. Panitschek, *Sp. Cassius, Sp. Maelius, M. Manlius als exempla maiorum*, str. 242 n.

Maelius a Marcus Manlius Capitolinus.²⁸ Tito tři muži bývají v pramenech často zmiňováni společně a nejinak je tomu i u Valeria, jenž o nich pojednává ve třech navazujících *exemplech* 6,3,1a-c (k nimž je přidruženo vyprávění o bratrech Tiberiovi a Gaiu Gracchových /6,3,1d/):²⁹

(6.3.1a) *M. Manlius, unde Gallos depulerat, inde ipse praecipitatus est, quia fortiter defensam libertatem nefarie opprimere conatus fuerat. cuius iustae ultionis nimirum haec praefatio fuit: 'Manlius eras mihi, cum praecipites agebas Senonas: postquam imitari coepisti, unus factus es ex Senonibus.'* huius supplicio aeternae memoriae nota inserta est: propter illum enim lege sanciri placuit ne quis patricius in arce aut Capitolio habitaret, quia domum eo loci habuerat ubi nunc aedem Monetae uidemus.

(b) *Par indignatio ciuitatis aduersus Sp. Cassium erupit, cui plus suspicio concupitae dominationis nocuit quam tres magnifici consulatus ac duo speciosissimi triumphus profuerunt: senatus enim populusque Romanus, non contentus capitali eum supplicio adficere, interempto domum superiecit, ut penatium quoque strage puniretur: in solo autem aedem Telluris fecit. itaque quod prius domicilium impotentis uiri fuerat, nunc religiosae seueritatis monumentum est.*

(c) *Eadem ausum Sp. Maelium consimili exitu patria multauit. area uero domus eius, quo iustitia supplicii notior ad*

²⁸ Sp. Cassius byl popraven v r. 485 po Kr. (srv. F. Münzer, *Cassius* /91/, sl. 1749 n.; Liv. 2,41,10), Sp. Maelius r. 439 po Kr. (srv. F. Münzer, *Maelius* /2/, sl. 240; Liv. 4,13,6), M. Manlius r. 384 př. Kr. (srv. F. Münzer, *Manlius* /51/, sl. 384; Liv. 6,20,12). Zvláštní místo mezi pojednáními o těchto anti-hrdinech přísluší pasáži Liviových dějin věnované příběhu o Manliovi, v němž je do úst podněcovatelů lidu vložena řeč, předkládající tyto osobnosti jako kladné hrdiny a ochránce zájmů lidu, již byli zahubeni právě vinou nestálosti lidu samotného (Liv. 6,17,1-3): *Audiebantur itaque propalam voces exprobrantium multitudini, quod defensores suos semper in praecipitem locum favore tollat, deinde in ipso discrimine periculi destituat: sic Sp. Cassium in agros plebem vocantem, sic Sp. Maelium ab ore civium famem suis impensis propulsantem oppressos, sic M. Manlium mersam et obrutam faenore partem civitatis in libertatem ac lucem extrahentem proditum inimicis; saginare plebem populares viros, ut iugulentur.* (Srv. též řeč Manliovu, Liv. 6,18,9.)

²⁹ Cassius, Maelius a Manlius se jako exemplární postavy objevují jak samostatně, tak zcela běžně ve trojici (srv. Cic. *dom.* 101; *Phil.* 2,87; 2,114; *rep.* 2,49; Liv. 6,17,1-2) či dvojici; pokud jsou jmenováni pouze dva, jsou to Cassius a Maelius (srv. Cic. *Lael.* 28; 36) či Maelius a Manlius (srv. Quint. *inst.* 3,7,20; 5,9,13). O jejich propojení svědčí také vnitřní odkazy v Liviově díle, konkrétně v příběhu o Manliovi: na Cassia (Liv. 4,15,3; 4,15,5), na všechny tři (6,17,1-2), na Maelia (6,18,4), na Cassia a Maelia (6,18,9) a na Maeliova přemožitele Servilia Ahalu (6,19,2).

posteris perueniret, Aequimeli appellationem traxit. quantum ergo odii aduersus hostes libertatis insitum animis antiqui haberent parietum ac tectorum in quibus uersati fuerant ruinis testabantur. ideoque et M. Flacci et L. Saturnini seditiosissimorum ciuium corporibus trucidatis penates ab imis fundamentis eruti sunt. ceterum Flacciana area, cum diu penatibus uacua mansisset, a Q. Catulo Cimbricis spoliis adornata est.

Zařazení těchto *exempel* do kapitoly *De seueritate* je – s ohledem na skutečnost, že šlo o postavy až notoricky známé, jež bylo možno řadit k případům, kdy pouhé jméno vyvolávalo konkrétní asociace (a to přinejmenším v té míře, jak popisuje Valerius: jednání proti zájmu státu a usilování o samovládu) dosti neobvyklé a nečekané; bylo by přitom velmi dobře možné je v souladu s tématem zasadit do kapitoly 9,7 *De ui et seditione* a plně využít potenciál jejich příběhu. Umístění *exempel* do této kapitoly (a v jejím rámci do pododdílu, jenž pojednává o přísném potrestání těch, kdo se zpronevěřili *libertas*)³⁰ přenáší důraz na konkrétní projevy *seueritas* ze strany státu, jimž byli všichni tři v návaznosti na svá provinění vystaveni. Zároveň je v těchto *exemplech* nejsilněji akcentováno nikoli usmrcení viníků, nýbrž trest v podobě zničení míst jejich domovů.³¹ V závěru *exempla* 6,3,1c je pak ve stejném duchu použito srovnání s vyvrácením domů M. Flakka a L. Saturnina, k němuž došlo o staletí později.³²

Byť Valerius v tomto případě volí nechronologické pořadí *exempel* (Manlius – Cassius – Maelius), budeme se pro

³⁰ Srv. R. Honstetter, *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur*, str. 63 n. a výše sub IV,2.

³¹ Jak Valerius shrnuje v 6,3,1c větou: *quantum ergo odii aduersus hostes libertatis insitum animis antiqui haberent parietum ac tectorum in quibus uersati fuerant ruinis testabantur.*

³² O zničení domu M. Flakka r. 121 př. Kr. podává zprávu Cicero (*Cic. dom.* 102; 114); o tom, že podobný osud měl stihnout i dům L. Saturnina (usmrcen r. 100 př. Kr.), se dozvídáme pouze u Valeria (srv. Valerius Maximus, *Memorable Doings and Sayings*, II, str. 33, pozn. 4).

přehlednost našeho výkladu držet běžnějšího pořádku, jenž respektuje časovou posloupnost.

Nejprve stručně zrekapitulujme podání těchto tří příběhů u Livia.³³ V jeho vyprávění Spurius Cassius ve funkci konsula uzavřel smlouvu s Herniky, poraženými v boji, a zamýšlel rozdělit polovinu půdy, jež jim byla odebrána, Latinům a polovinu římskému lidu. Proti tomu se však postavil jak senát (jednak z obav o vlastní majetek, jednak o osud státu)³⁴ a druhý konsul Verginius, tak lid, jemuž bylo proti mysli, že by mezi obdarované měli patřit nejen občané, ale také spojenci. Cassius, aby získal lid na svou stranu, vybízel rovněž k rozdělení peněz, jež byly získány prodejem sicilského obilí; nebyl však úspěšný, neboť lid viděl v jeho snaze úplatek od konsula s ctižádostí samovládce.³⁵ V důsledku svých neúspěšných snah byl Cassius následujícího roku po složení úřadu odsouzen a popraven. Livius předkládá v závěru svého líčení také další verzi Cassiova konce, již známe také od Valeria Maxima v podobě *exempla* 5,8,2³⁶ a podle níž stál za Cassiovým usmrcením jeho otec: měl dát syna po soukromém vyšetření celého případu zbičovat, usmrtit a jeho majetek

³³ Srv. Liv. 2,41 (Sp. Cassius); 4,13-16 (Sp. Maelius); 6,11,2-12,1; 14,1-20,16 (M. Manlius). Podobné podání příběhů jako Livius podává Dionýsios z Halikarnássu (srv. Dion. 8,69-80; 12,1-4); drobné odchylky od Liviova podání nejsou pro naše pozorování určující (vypisuje je F. Münzer, *Cassius* (91), sl. 1750; *Maelius* (2), sl. 241).

³⁴ Srv. Liv. 2,41,2: *sed et publica patribus sollicitudo inerat, largitione consulem periculosas libertati opes struere*. Livius k tomu dodává (srv. tamt., 3): *tum primum lex agraria promulgata est, numquam deinde usque ad hanc memoriam sine maximis motibus rerum agitata*.

³⁵ Srv. Liv. 2,41,9: *id vero haud secus quam praesentem mercedem regni aspernata plebes; adeo propter suspicionem insitam animis hominum regni, velut abundarent omnia, munera eius respuebantur*.

³⁶ V tomto *exemplu* je Cassius označen za tribuna lidu – omyl, jenž není vzhledem k tradiční provázanosti mezi tímto úřadem a prosazováním pozemkových zákonů překvapivý (srv. P. Panitschek, *Sp. Cassius, Sp. Maelius, M. Manlius als exempla maiorum*, str. 236 n.).

zasvětit bohyni Cereře.³⁷ Livius sám však považuje za pravděpodobnější druhou variantu příběhu, dle níž byl Cassius odsouzen při veřejném procesu *populi iudicio* a jeho dům, který stál na prostranství před pozdějším chrámem bohyně Tellus, byl zbořen.

Příběh Spuria Maelia je předznamenán již ve stručném shrnutí událostí roku 440 př. Kr., charakterizovaném jako bouřlivé období plné pohrom; jednou z nich měla být i hrozba návratu královlády.³⁸ V následující kapitole se již dozvídáme, jaká byla konkrétní podoba této hrozby: Spurius Maelius, zámožný příslušník jezdeckého stavu, pojal záměr, jenž byl sám o sobě prospěšný, v rukou svého vykonavatele se však zvrátil v pravý opak a – jak píše Livius – Maelius jím poskytl ten nejhorší příklad.³⁹ V době nouze skoupil v Etrurii obilí, které pak rozdával a získával si tak oblibu u lidu, jehož přízeň v Maeliovi vyvolala ctižádost; tušil však, že k řádnému nabytí politické moci by taková podpora nestačila. Rozhodl se proto, že se pokusí o získání samovlády.⁴⁰ Záhy se uskutečnily konsulské volby a za *praefekta annonae* byl zvolen Lucius Minucius; jelikož se z titulu svého úřadu stýkal s týmiž lidmi jako Maelius, donesly se k němu zprávy o Maeliových úmyslech a přípravách na jejich uskutečnění. Ohlásil proto celou věc v senátu, kde po bouřlivé debatě konsul Titus Quinctius Capitolinus navrhl, aby byl vzhledem k omezené moci konsulů, jež znemožňuje rychle a účinně odvrátit hrozící převrat, zvolen

³⁷ Srv. Dion. 8,79,1; Plin. *nat.* 34,15. Srv. dále Plin. *nat.* 34,30; F. Münzer, *Cassius* (91), sl. 1751.

³⁸ Srv. Liv. 4,12,6: *annus ... multiplici clade ac periculo insignis, seditionibus, fame, regno prope per largitionis dulcedinem in cervices accepto.*

³⁹ Srv. Liv. 4,13,1: *rem utilem pessimo exemplo peiore consilio es adgressus.*

⁴⁰ Srv. Liv. 4,13,4: *ipse ... ad altiora et non concessa tendere et ... de regno agitare.*

diktátor, a sice Lucius Quinctius Cincinnatus. Nově zvolený diktátor pak ustanovil velitelem jízdy Gaia Servilia Ahalu a pověřil jej, aby následujícího dne k němu Maelia přivedl. Když nazítří skutečně došlo k jejich setkání, Maelius se bráněn svými příznivci zdráhal uposlechnout a předstoupit před řádný soud. Naopak se měl k útěku, Servilius se proto jal jej stíhat a v šarvátce ho zabil. Diktátor v následné řeči k lidu Serviliův čin schválil jako oprávněný, Maeliovu smrt však označil za nedostatečné odčinění jeho zločinu, a proto nařídil jeho dům zničit a majetek zabavit a prodat. Prostranství, kde dříve stál Maeliův dům, pak na paměť těchto událostí dostalo jméno *Aequimelium*.⁴¹

Vyprávění o Marku Manliovi se počíná jako příběh hrdiny:⁴² byl to on, kdo se jako první probudil křikem kapitolských hus a zachránil díky tomu Řím před vpádem Galů. Jako bývalý konsul a vynikající válečník dokázal sám bránit jejich proniknutí za hradby Kapitolu, než se k obraně města shromáždili další Římané. Za statečnost se mu dostalo pochvaly i odměny, nejen od vojenských tribunů, nýbrž od všech vojáků: každý z nich přinesl k Manliovu domu na Kapitolu půl libry mouky a čtvrtku vína. Manlioova proslulost byla taková, že jeho pozdější projevy povýšenosti a buřičství byly velmi nečekané.⁴³ Veden nenávistí k Marku Furiovi a pocitem nedoceněnosti,

⁴¹ Srv. Liv. 4,15,8-16,1: *non pro scelere id magis quam pro monstro habendum, nec satis esse sanguine eius expiatum, nisi tecta parietesque, intra quae tantum amentiae conceptum esset, dissiparentur bonaque contacta pretiis regni mercandi publicarentur. iubere itaque quaestores vendere et bona atque in publicum redigere. Domum deinde, ut monumento area esset oppressae nefariae spei, dirui extemplo iussit. id Aequimelium appellatum est.*

⁴² Srv. Liv. 5,47. Srv. Dion. 13,7-8 (výčet dalších pramenů podává F. Münzer, *Manlius* /51/, sl. 1170).

⁴³ Srv. Liv. 6,11,1: *seditio, unde minime timeri potuit, a patriciae gentis viro et inclitae famae, M. Manlio Capitolino. Qui nimius animi cum alios principes sperneret, uni invideret eximio simul honoribus atque virtutibus, M. Furio.*

přiklonil se na stranu lidu⁴⁴ a podřýval důvěru ve stát poukazováním na nebezpečné zadlužení.⁴⁵ Když se jeho buřičství vystupňovalo, byl z rozkazu diktátora Aula Cornelia Cossa uvržen do vězení, po nějaké době však, kdy jeho přívrženci volali pro jeho propuštění, byl rozhodnutím senátu opět osvobozen. Propuštěný Manlius začal opět pobuřovat lid, konal porady ve svém domě a chystal převrat, jenž měl vést ke královládě.⁴⁶ Senát zároveň vyzýval úředníky, aby Manliovy snahy nepodceňovali a nezpůsobili tak škody státu; tribunové lidu navrhli, aby byl postaven před soud, neboť se domnívali, že pak vyplynou na povrch Manliovy samovládné ambice, lid sám bude jeho jednáním znechucen a Manlius tak ztratí důležitou podporu. Tento návrh byl schválen, Manlius postaven před soud a obviněn z usilování o královládu. Při procesu se hájil odkazy na své někdejší hrdinské činy, vojenské úspěchy a především statečnou obranu Kapitolu, stejně jako svými zásluhami na oddlužení tisíců Římanů. Na druhý den byl však odsouzen a na rozkaz tribunů svržen z Tarpejské skály. Dále bylo stanoveno, že žádný patricij nesmí napříště bydlet na Kapitolu (dům Manliův stál na místě pozdějšího chrámu bohyně Monety a mincovny), a sám rod Manliů vydal zákaz, aby některý člen rodu v budoucnu dostal jméno Marcus Manlius. Když pak v brzké době propukla morová epidemie, mnozí ji vykládali jako trest za odsouzení Manlia,

⁴⁴ Srv. Liv. 6,11,7: *primus omnium ex patribus popularis factus.*

⁴⁵ Srv. Liv. 6,11,8: *et non contentus agrariis legibus, quae materia semper tribunis plebi seditionum fuisset, fidem moliri coepit: acriores quippe aeris alieni stimulos esse, qui non egestatem modo atque ignominiam minentur sed nervo ac vinculis corpus liberum territent.*

⁴⁶ Liv. 6,18,16: *inde de regno agendi ortum initium dicitur.* R. Seager upozorňuje na podobnost líčení Manlioova pokusu o převrat s detaily Catilinova spiknutí; řeč, kterou Livius vkládá do Manliových úst dokonce začíná vtipnou aluzí, a sice slovy *quo usque tandem* (srv. R. Seager, „Populares“ in *Livy and the Livian Tradition*, str. 383).

osvoboditele Kapitolu, jehož popravu nesli nelibě bohové, neboť právě on kdysi uhájil jejich chrámy před nepřáteli.

Liviovo vyprávění je pravděpodobně nejpodrobnějším podáním příběhů Cassia, Maelia a Manlia; příčiny, jež vedly k jejich potrestání, jsou v něm popsány detailně, a podoba usilování o samovládu je vykreslena v konkrétních souvislostech, jež z těchto mužů činí postavy s vlastnostmi a tendencemi pozdějších vůdců populárů, a to včetně typického důrazu na opatření spojená s agrárními reformami.⁴⁷ V moderním bádání převládá názor, že právě pro jisté anachronistické rysy je třeba považovat takové podání za poměrně pozdní (druhá polovina 1. stol. př. Kr.), přičemž příběh M. Manlia byl k ostatním dvěma přidružen později a upraven po jejich vzoru.⁴⁸ Starší podobu příběhu, jež specifikuje činnost těchto postav jako usilování o královládu bez bližších politických konotací, nacházíme v hojné míře u Cicerona.⁴⁹ Většinou jde o stručně formulované narážky či srovnání: *ideo ne L. Tarquinius exactus, Sp. Cassius, <Sp.> Maelius, M. Manlius necati ut multis post saeculis a M. Antonio, quod fas non est, rex Romae constitueretur?*⁵⁰ *hoc nomen (sc. tyranni) Graeci regis iniusti esse voluerunt; nostri quidem omnes reges vocitaverunt qui soli in populos perpetuam potestatem*

⁴⁷ V případě Manlia realizované alespoň v podobě stručné narážky *non contentus agrariis legibus, quae materia semper tribunis plebi seditionum fuisset* (srv. Liv. 6,11,8).

⁴⁸ Srv. P. Panitschek, *Sp. Cassius, Sp. Maelius, M. Manlius als exempla maiorum*, str. 243 n.

⁴⁹ Jedinou výjimkou, kdy Cicero rovněž odkazuje ke konkrétnější podobě usilování o královládu, je Mil. 72: *Occidi, occidi, non Sp. Maelium, qui annona levanda iacturisque rei familiaris, quia nimis amplecti plebem videbatur, in suspicionem incidit regni appetendi...* (Srv. F. Münzer, *Maelius* (2), sl. 239; P. Panitschek, *Sp. Cassius, Sp. Maelius, M. Manlius als exempla maiorum*, str. 239; 244.)

⁵⁰ Cic. *Phil.* 2,87. Srv. tamt. 114: *Tarquinius Brutus bello est persecutus, qui tum rex fuit cum esse Romae licebat; Sp. Cassius, Sp. Maelius, M. Manlius propter suspicionem regni adpetendi sunt necati.*

*haberent. itaque et Spurius Cassius et M. Manlius et Spurius Maelius regnum occupare voluisse dicti sunt.*⁵¹ Pro účely našeho pozorování není zcela podstatné, zda lze liviovské podání příběhů považovat za historicky věrohodné či nikoli, je však podnětné věnovat pozornost mimo jiné tomu, nakolik Valerius Maximus tuto tradici reflektuje a nakolik ji naopak upozaduje.

Vraťme se proto nyní k formální struktuře diskutované skupiny *exempel*: vzhledem k tomu, že *exempla* se nacházejí na samém počátku kapitoly, přebírá její *praefatio* zároveň funkci úvodní pasáže (A) prvního příběhu:⁵²

Armet se duritia pectus necesse est, dum horridae ac tristis seueritatis acta narrantur, ut omni mitiore cogitatione seposita rebus auditu asperis uacet: ira<e> enim destrictae et inexorabilis uindictae et uaria poenarum genera in medium procurrent, utilia quidem legum munimenta, sed minime in placido et quieto paginarum numero reponenda.

Celé Manlioovo *exemplum* (6,3,1a) pak lze označit jako část B, v níž je opakovaně zdůrazněna dvojakost Manlioova osudu a jež se uzavírá líčením trestu souvisejícího s místem Manlioova bydliště:⁵³

unde Gallos depulerat, inde ipse praecipitatus est, quia fortiter defensam libertatem nefarie opprimere conatus fuerat. ... ,Manlius eras mihi, cum praecipites agebas Senonas: postquam imitari coepisti, unus factus es ex Senonibus.'

Následující Cassiovo *exemplum* (6,3,1b) plynule navazuje na Manlioovo srovnáním míry rozhořčení, jaké oba svým jednáním vyvolali v obci: *Par indignatio ciuitatis aduersus*

⁵¹ Cic. *rep.* 2,49. Srv. též *Lael.* 28; 36; *Cato* 56; *Cat.* 1,3: *Sp. Maelium novis rebus studentem.*

⁵² 6,3,praef.

⁵³ Srv. 6,3,1a. Zboření jeho domu, o němž píší jiné prameny, zde podobně jako u Livia není výslovně popsáno (byť implicitně z textu vyplývá); jiné prameny o něm však zprávu podávají (srv. např. Cic. *dom.* 101).

Sp. Cassium erupit (A); v části B (*cui ... fecit*) se pak objevuje další shodný rys, jenž však již není zdůrazněn do té míry jako u Maelia, a sice Cassiova dřívější úspěšná kariéra, jež byla zcela v rozporu s jeho následným pochybením:⁵⁴ *cui plus suspicio concupitae dominationis nocuit quam tres magnifici consulatus ac duo speciosissimi triumphī profuerunt*. Lze se domnívat, že právě tato podobnost vedla Valeria k tomu, aby uvedl trojici *exempel* v tomto pořadí a nikoli podle běžného pořádku Cassius – Maelius – Manlius, jenž respektuje chronologickou souslednost příběhů.

Část B opět vrcholí popisem trestu v podobě stržení Cassiova domu, pod nímž leželo jeho mrtvé tělo. Věta, již je možné považovat za krátké shrnutí (C), se pak vztahuje pouze k tomuto trestu (*itaque ... monumentum est*). Maeliovo *exemplum* je navázáno slovy o dvojí podobnosti: jak úsilí, tak jeho výsledku (A):⁵⁵ *Eadem ausum Sp. Maelium consimili exitu patria multavit*. V tomto případě je již celý příběh Maeliova pochybení shrnut ve srovnání s předchozím *exemplum* a část B zaujímá pouze líčení o trestu, jimž byl zasažen jeho dům (*area ... traxit*). Část C tohoto *exempla* pak plní funkci shrnutí pro všechny tři příběhy (*quantum ... testabantur*), jež je doplněno zhuštěným mikro-*exemplum* doplněným na základě podobnosti trestu vykonaného na obydlích M. Flakka a L. Saturnina, označených jako *seditionisissimi ciues*.

Jak již bylo naznačeno, v *exemplech* 6,3,1-c je na úkor vyličení specifického trestu potlačena konkretizace provinění, jež k tomuto trestu vedlo: Manlioovy snahy jsou specifikovány slovy *libertatem nefarie opprimere conatus*

⁵⁴ Srv. 6,3,1b.

⁵⁵ Srv. 6,3,1c.

fuerat, Cassiovy ještě méně jednoznačně formulací *cui ... suspicio concupitae dominationis nocuit* a popis Maeliových činů se již omezuje na prosté srovnání s Cassiovými formulací *eadem ausum*.⁵⁶ V závěrečném shrnutí jsou pak všichni tři viníci označeni jako *hostes libertatis*. Odůvodnění jejich trestu se tedy omezuje na nezbytné minimum a v žádném z těchto *exempel* není patrné spojení s „liviovským“ podáním jejich osudu; a byť se i v Liviově díle setkáváme s líčením o osudu obydlí odsouzených, není tato okolnost prezentována jako faktor spojující příběhy těchto osobností. Pokud bychom se měli vztáhnout k textu, jenž má k Valeriovu vyzněním nejblíže, byla by to pravděpodobně krátká pasáž z Ciceronovy řeči *De domo sua*:⁵⁷

Sp. Maeli regnum adpetentis domus est complanata et, quia illud ,aequum' accidisse populus Romanus ,Maelio' iudicavit, nomine ipso ,Aequimaeli' iustitia poenae comprobata est. Sp. Cassio domus ob eandem causam eversa atque in eo loco aedis posita Telluris. In Vacci pratis domus fuit M. Vacci, quae publicata est et eversa ut illius facinus memoria et nomine loci notaretur. M. Manlius cum ab ascensu Capitoli Gallorum impetum reppulisset, non fuit contentus benefici sui gloria; regnum adpetisse est iudicatus; ergo eius domum eversam duobus lucis convestitam videtis.

V této řeči z r. 57 př. Kr. Cicero po návratu z exilu žádá pontifiky o navrácení svého domu (či spíše jeho pozůstatků poté, co byl srovnán se zemí a na části jeho trosek byl vybudován chrám bohyně *Libertas*), jež předtím zkonfiskoval P. Clodius Pulcher. Cicero chápal svůj zápas o znovuzískání domu jako podmínku plné rehabilitace své osoby, jejímž zhmotněním se mělo stát právě znovunabytí ztraceného domova, symbolu jeho někdejšího postavení.⁵⁸

⁵⁶ Také v *exemplu* 6,3,1d je činnost bratří Gracchů popsána stručnou obecnou formulací *statum ciuitatis conati erant conuellere*. Srv. G. Maslakov, *Valerius Maximus and Roman historiography. A study of the exempla tradition*, str. 482.

⁵⁷ *Cic. dom.* 101. Výčet pramenů, jež popisují zničení obydlí viníků podává F. Münzer, *Cassius* (91), sl. 1751; *Maelius* (2), sl. 243 n.; *Manlius* (51), sl. 1174.

⁵⁸ Srv. *Cic. dom.* 100; S. Hales, *At Home with Cicero*, str. 45.

Vůči Cassiovi, Maeliovi se tudíž vymezuje kontrastně: on, jenž se tolik zasloužil o stát by měl utrpět stejným trestem, jako zrádci?⁵⁹ Právě u Cicerona tedy nacházíme ono logické pojítko, jehož se rozhodl využít i Valerius Maximus, když potlačil obvykle zdůrazňované aspekty a vybudoval *exempla* o Cassiovi, Maeliovi a Manliovi na neobvyklé bázi, pro niž jako další, etickou spojnicí přidal trestající *severitas*.

Nutno však říci, že v případě Cassia a Maelia nejde o jediná *exempla*, v nichž tyto osobnosti u Valeria vystupují. *Exemplum* 5,8,2 (v kapitole *De seueritate patrum in liberos*) představuje podání Cassiova příběhu, v němž nacházíme detailnější líčení jeho provinění:

Huius (sc. L. Bruti) aemulatus exemplum, Cassius filium suum, qui tribunus plebis agrariam legem primus tulerat, multisque aliis rebus populariter animos hominum amore sui deuinctos tenebat, postquam illam potestatem deposuit, adhibito propinquorum et amicorum consilio adfectati regni crimine domi damnauit uerberibusque adfectum necari iussit, ac peculium eius Cereri consecrauit.

Je patrné, že v tomto *exemplu* lze vysledovat vícero rysů, jež jsou blízké Liviovu podání: Cassius je mylně označen za tribuna lidu a stejně jako u Livia za prvního předkladatele agrárního zákona,⁶⁰ jenž si libivými kroky získával na svou stranu přízeň lidu; trest v tomto podání přišel ze strany otce (stejně jako v alternativní podobě vyústění příběhu, již Livius hodnotí jako méně věrohodnou). Lze tedy říci, že v Cassiově případě Valerius uplatnil obě známé podoby podání příběhu i jeho vyústění: jak starší variantu, jež Cassiovi připisuje touhu po samovládě (6,3,1b), tak pravděpodobně mladší, propagandisticky

⁵⁹ Srv. Cic. *dom.* 101-102, Cicero odkazuje také k dalším provinilcům, mj. M. Flakkovi (srv. Val. Max. 6,3,1c).

⁶⁰ Srv. Liv. 2,41,3: *tum primum lex agraria promulgata est.*

zatíženou verzi prezentující jej jako předáka lidu a „populára“ (5,8,2); dramatické vyústění je pak v prvním případě připsáno na vrub *severitas* státní moci, ve druhém přísnosti spojené s *patria potestas*. Dodejme, že není na místě vnímat paralelní přítomnost dvou různých variant příběhu v rámci sbírky jako projev nepatřičnosti či nežádoucí rozpornosti, nýbrž v daném kontextu spíše jako přednost, neboť Valerius tímto způsobem jednak obohacuje řečnický repertoár a jednak zvyšuje „exemplární potenciál“ vyprávění o Cassiovi.⁶¹

Také Maelius vystupuje jako vedlejší postava v jiném *exemplu*, v němž ústřední roli hraje jeho přemožitel Servilius Ahala (5,3,2g).⁶²

Atque horum quidem secessus uoluntarii: Ahala uero, cum magister equitum Sp. Maelium regnum adfectantem occidisset, custoditae libertatis ciuium exsilio suo poenas pependit.

Tento příběh je zařazen do kapitoly *De ingratis*, a sice do její první části, kde je pojednáno o případech nevděku ze strany obce vůči mužům, kteří se o ni zasloužili; *exemplum* o Serviliu Ahalovi je poslední z této řady, následují *exempla* věnovaná projevům nevděku ze strany jednotlivců. Servilius Ahala je označen jako *magister equitum*, stejně jako v Liviově vyprávění;⁶³ přiřčení tohoto úřadu Ahalovi je moderními badateli opět považováno za pozdější přídavek oproti starší verzi, v níž Ahala

⁶¹ Pro úplnost dodejme, že Cassius vystupuje jako okrajová postava také v *exemplu* 6,3,2.

⁶² Obsah tohoto *exempla* je v souladu s tvrzením P. Panitscheka, jenž vysledoval, že Maeliova postava vykazuje určité rysy „nesamostatnosti“ a že pokud je Manliovo jméno zmíněno nezávisle, je jeho příběh omezen na vyprávění o jeho smrti, ať už přitom je či není zmíněn také Servilius Ahala. (Srv. P. Panitschek, *Sp. Cassius, Sp. Maelius, M. Manlius als exempla maiorum*, str. 237 n.)

⁶³ Srv. též Cic. *Cato*, 56: *L. Quinctio nuntiatum est eum dictatorem esse factum; cuius dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium regnum adpetentem occupatum interemit.*

vystupuje jako soukromá osoba.⁶⁴ Činnost Spuria Maelia je v tomto *exemplu* charakterizována přívlastkem *regnum adfectans*; ústředním motivem je pak (v souladu s tématem kapitoly) trest vyhnanství pro Servilia Ahalu, jenž byl projevem nevděku vzhledem k zásluhám tohoto muže o zachování svobody spoluobčanů.

Na základě pozorování *exempel* Valeria Maxima, v nichž jako hlavní (či významná) postava vystupují Spurius Cassius, Spurius Maelius a Marcus Manlius, tedy můžeme shrnout, že ačkoli Valerius bezpochyby byl obeznán s rozličnými variantami jejich příběhů, při koncipování svých *exempel* v kapitole 6,3 se rozhodl zvolit dosti netradiční optiku vynášející do popředí specifický způsob trestu a naopak odklánějící pozornost čtenáře od konkrétní podoby provinění, jež je popsáno v obecných formulacích (vyvolávajících až dojem jisté schematičnosti) a v souladu s pravděpodobně starším, politickou propagandou nezatíženým pojetím. Toto novější, konkrétnější podání naopak nachází uplatnění v *exemplu* 5,8,2, v němž nicméně trest za buřičství, pochlebování lidu a usilování o převrat nepřichází ze strany státu, nýbrž jako důsledek přísného uplatnění moci otcovské. Valeriovo pojetí *exempel* v 6,3,1 na jednu stranu nabízí poměrně úzké možnosti využití *exempla* v té podobě, v jaké je předloženo, avšak právě zobecnění popisu provinění dává potenciálnímu uživateli možnost detailnějšího propracování tohoto aspektu vyprávění způsobem, jaký bude v konkrétním literárním či politickém

⁶⁴ Srv. např. Cic. Cat. 1,3: *an vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae privatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede atque incendiis vastare cupientem nos consules perferemus? nam illa nimis antiqua praetereo, quod C. Servilius Ahala Sp. Maelium, novis rebus studentem manu sua occidit.* Srv. P. Panitschek, *Sp. Cassius, Sp. Maelius, M. Manlius als exempla maiorum*, str. 238 n. A. W. Lintott klade vznik této nové verze do poslední čtvrtiny 2. stol. př. Kr. (Srv. A. W. Lintott, *The Tradition of Violence in the Annals of the Early Roman Republic*, str. 16 nn.)

kontextu považovat za vhodný.⁶⁵ U postav z 5. a 4. stol. př. Kr. se může takové taktizování jevit jako zbytečné, jejich exemplární provázanost s pozdějšími osobnostmi jako byli bratři Gracchové, resp. P. Cornelius Scipio Nasica, případně další jedinci, již mohli dojít podezření z podobných přečinů či takové přečiny trestat, však ukazuje, že zcela bezvýznamné není.

b) *Mos maiorum* a *exempla* první a druhé knihy

V *exemplech* první knihy, věnované náboženským zvyklostem, jejich dodržování či naopak zanedbání, a rozličným projevům božské vůle, a knihy druhé, jež z větší části pojednává o starobylých římských ustanoveních, je v hojné míře kladen důraz na *auctoritas* pramenící z jejich starobylosti a pevné ukotvenosti v římské minulosti (velký důraz je v tomto případě třeba položit na slovo římský).⁶⁶ Tato minulost je jako celek relevantní zásobárnou *exempel*, v níž chronologické hledisko a časová odlehlost událostí nemají hodnotu kvalitativního měřítka, a umožňuje tak bez ohledu na momentální podobu současnosti utvářet vědomí kontinuity a trvalosti římské národní identity.⁶⁷

Auctoritas jakožto inherentní součást těchto *exempel*, v nichž se v pravém slova smyslu promítá a zpřítomňuje *mos*

⁶⁵ G. Maslakov klade v souvislosti se zobecňováním informací u těchto *exempel* důraz na jejich variabilitu, a proto také užitečnost; tato interpretace se nám však jeví jako neúplná. Faktem totiž zůstává, že Valerius samotným zařazením těchto *exempel* do kapitoly *De seueritate* k takovému využití nevybízí, naopak je cílí jiným směrem (Srv. G. Maslakov, *Valerius Maximus and Roman historiography. A study of the exempla tradition*, str. 482.)

⁶⁶ Je příznačné, že v některých kapitolách těchto dvou knih zcela chybí *externa* či jsou alespoň silně potlačena. Srv. níže sub VII., Tabulka: Poměr *exempla domestica* vs. *externa*.

⁶⁷ Srv. M. Stemmler, *Auctoritas Exempli*, str. 182.

maiorum, se odráží i na jejich formální podobě ve Valeriově sbírce. Zatímco v knihách čtvrté, páté a deváté R. Guerrini zaznamenal v 80% schéma A-B-C, u zbylých *exempel* pak stejnou měrou typ B-C nebo A-B a jen velmi zřídka typ A-C, či B, v prvních dvou knihách je tento poměr výrazně změněn. Zejména v první knize a v kapitolách 1-6 knihy druhé lze pozorovat výraznou tendenci k potlačení interpretační části C: v první knize se typ A-B vyskytuje zhruba ve 43% případů, typ B pak ve 33%; v kapitolách 1-6 knihy druhé je to 15%, resp. 42%.⁶⁸ V některých *exemplech*, v nichž část C nacházíme, má tato pasáž podobu obsahového výkladu určité náboženské zvyklosti, opatření či starodávného ustanovení.⁶⁹ Část C se také často objevuje v *exemplech*, v nichž je silně zastoupen etický rozměr, někdy až do té míry, že mohou být považována za *exempla virtutis*, to když je v nich tematizována určitá příkladná a napodobeníhodná vlastnost.⁷⁰ Jak by bylo možné očekávat, výrazně propracovanou část A a C vykazují rovněž *exempla*, v nichž jako hlavní postavy vystupují osobnosti, k nimž se Valerius vztahuje panegyricky (Caesar, Augustus, Tiberius); jsou prostoupena emotivními formulacemi, často ve formě

⁶⁸ V celkovém přehledu struktury *exempel* prvních dvou knih jsme dospěli k těmto výpočtům:

1. kniha: A-B-C 19%; A-B 43%; B-C 5%; B 33%.

2. kniha: A-B-C 33%; A-B 15%; B-C 22%; B 30%.

⁶⁹ Srv. např. Val. Max. 1,1,2; 1,1,13; 1,7,1; 2,1,2-4. Také výklad věštných znamení či úkazů může v některých případech být realizován v části C, a to jako shrnutí či etické vyhodnocení popsané události (srv. např. 1,6,11; 1,8,ext. 7; 1,8,ext.11).

⁷⁰ Struktura A-B-C: srv. např. Val. Max. 1,1,9 (synovská láska); 1,1,14 (zásadovost, dodržení daného slova – srv. výše sub V,1,a); 2,6,14 (oddanost v manželství); struktura B-C: 1,5,2; 2,7,14; 2,10,3. Není překvapivé, že přítomnost části C je častější v *exemplech* kapitol *De disciplina militari* a *De maiestate*, jež skýtají široký moralizační potenciál.

apostrofu, exklamací či řečnických otázek.⁷¹ Naopak tendenci k potlačení části C a častější strukturu A-B či pouze B pozorujeme u *exempel* zaznamenávajících *mos maiorum* ve formě popisu určité zvyklosti či ustanovení, jež samo o sobě disponuje takovou mírou *auctoritas*, že autor upustil od vlastního komentáře či výkladu; struktura B převažuje v kapitolách *De religione* (1,1) a *De institutis antiquis* (2,1-6).⁷² Forma A-B rovněž převládá v *exemplech* kapitol *De prodigiis*, *De somniis* a *De miraculis* (1,6-8), v nichž úvodní pasáž A dostatečně ukotvuje rozmanité úkazy a znamení v kontextu kapitoly a v pasáži B je pak vylíčena jejich konkrétní podoba, do níž mohou být vpleteny i výkladové prvky.

Obecněji lze říci, že *exempla* redukována na část B či taková, v nichž je část A či C výrazně potlačena, vykazují menší míru manipulace s příběhem, méně emotivní podání a střízlivější vyjadřovací prostředky; takové nakládání s pre-texty může ústít jednak v poněkud stroze působící stručné záznamy událostí,⁷³ jednak v tu kratší, tu rozsáhlejší anekdotická vyprávění.⁷⁴ Pokud ovšem Valerius rozezná v tématu či osobnosti ústřední postavy silný exemplární potenciál, neváhá jej využít. Příkladem takového *exempla* je 1,6,13, jež jakožto poslední *domesticum* představuje vyvrcholení kapitoly 1,6. Hlavní úlohu v něm hrají Caesar a věštba, jaké se mu dostalo krátce před smrtí:

⁷¹ Srv. např. Val. Max. 1,6,13; 1,7,1-2; 1,8,8. Zvolání a řečnické otázky jsou častou součástí oddílu C i v jiných případech, srv. např. Val. Max. 1,8,ext.7; 1,8,ext.17; 2,6,7d.

⁷² Srv. např. Val. Max. 1,1,4-6; 2,4,7-2,5,3. Někdy se však mohou *exempla* typu B také shlukovat do větších celků se společnou částí A a C: srv. např. 1,1,ext.3 (A-B-B-B-B-B-C); 1,8,ext.8 (A-B-B-B-B-C); 2,7,3-2,7,5 (A-B-B-B-C).

⁷³ Srv. např. Val. Max. 1,1,4-1,1,6; 1,6,5.

⁷⁴ Srv. např. 2,2,4; 2,4,5; 2,6,1-4.

Tuas aras tuaque sanctissima templa, diue Iuli, ueneratus, oro ut propitio ac fauenti numine tantorum casus uirorum sub tui exempli praesidio ac tutela delitescere patiaris: te enim accepimus eo die quo purpurea ueste uelatus aurea in sella consedisti, ne maximo studio senatus exquisitum et delatum honorem spreuisse uidereris, priusquam exoptatum ciuium oculis conspectum tui offerres, cultui religionis, in quam mox eras transiturus, uacasse mactatoque opimo boue cor in extis non repperisse, ac responsum tibi ab Spurinna haruspice pertinere id signum ad uitam et consilium tuum, quod utraque haec corde containerentur. erupit deinde eorum parricidium, qui, dum te hominum numero subtrahere uolunt, deorum concilio adiecerunt.

Celé *exemplum* koncipováno anastroficky, Caesar je v něm oslovován a vzýván jako božstvo; panegyrické prvky se neomezují pouze na části *exempla* A a C, nýbrž jsou zdůrazněny i v centrální části B ve formulacích jako *cultui religionis, in quam mox eras transiturus, uacasse* či *priusquam exoptatum ciuium oculis conspectum tui offeres*. Na dramatickosti *exemplu* dodává líčení okolností, za nichž k věštnému znamení došlo a z nichž je patrné, jak vznešenou byl Caesar osobností a jaké úcty požíval.

Týž příběh nacházíme i v Ciceronově spisu *De divinatione*:⁷⁵

nam et ad hostiam deligendam potest dux esse vis quaedam sentiens, quae est toto confusa mundo, et tum ipsum, cum immolare velis, extorum fieri mutatio potest, ut aut absit aliquid aut supersit; parvis enim momentis multa natura aut adfingit aut mutat aut detrahit. Quod ne dubitare possimus, maximo est argumento quod paulo ante interitum Caesaris contigit. qui cum immolaret illo die quo primum in sella aurea sedit et cum purpurea veste processit, in extis bovis opimi cor non fuit. Num igitur censes ullum animal, quod sanguinem habeat, sine corde esse posse? Qua ille rei novitate <non est>perculsus, cum Spurinna diceret timendum esse ne et consilium et vita deficeret; earum enim rerum utramque a corde proficisci. Postero die caput in iecore non fuit. Quae quidem illi portendebantur a dis immortalibus, ut videret interitum, non ut caveret. Cum igitur eae partes in extis non reperiuntur, sine quibus victuma illa vivere nequisset, intellegendum est in ipso immolationis tempore eas partes, quae absint, interisse.

Cicero tohoto *exempla* využívá, aby doložil své tvrzení, že ve vnitřnostech žertev může dojít při obětování ke

⁷⁵ Srv. Cic. div. 1,119.

změnám či zmizení některých orgánů, což je následně správně vykládáno jako znamení.⁷⁶ Cicero připojuje informaci, již Valerius z pochopitelných důvodů nezmiňuje, a sice, že Caesar nebyl znamením znepokojen;⁷⁷ u Suetonia se pak Caesara reakce na oběť objevuje v negativním podání, když je interpretována jako *vox inpotentiae*:⁷⁸

eoque arrogantiae progressus est (sc. Caesar), ut haruspice tristia et sine corde exta quondam nuntiante, futura diceret laetiora, cum uellet; nec pro ostento ducendum, si pecudi cor defuisset.

U Valeria je zamlčení tohoto detailu dobře pochopitelné právě proto, aby nevznikl dojem, že Caesar znamení podcenil či jím dokonce pohrdl, což by bylo zcela v rozporu se silně panegyrickým pojetím tohoto *exempla*.

Oslava Caesara a kladení jeho osobnosti na roveň bohům v tomto i dalších *exemplech*⁷⁹ však Valeriovi nebrání, aby na jiném místě neoslavil statečnost manželky Caesarova vraha, Porcie Catonis⁸⁰ a jejího otce M. Porcia Catona mladšího. A to bez ohledu na skutečnost, že Porcia byla obeznámena s plány svého muže a Cato mladší patřil k Caesarovým největším nepřátelům; Valerius však důsledně

⁷⁶ Srv. Plin. *nat.* 11,186; Plut. *Caes.* 63.

⁷⁷ Srv. též Val. Max. 8,11,2: *Spurinnae quoque in coniectandis deorum monitis efficacior scientia apparuit quam urbs Romana uoluit. praedixerat C. Caesari ut proximos triginta dies quasi fatales caueret, quorum ultimus erat idus Martiae. eo cum forte mane uterque in domum Calpurnii Domiti ad officium convenissent, Caesar Spurinnae 'ecquid scis idus iam Martias uenisse?' et is 'ecquid scis illas nondum praeterisse?' abiecerat alter timorem tamquam exacto tempore suspecto, alter ne extremam quidem eius partem periculo uacuum esse arbitratus est. utinam haruspicem potius augurium quam patriae parentem securitas fefellisset. Toto exemplum je zařazeno v kapitole s názvem *Quam magni effectus artium sint*; efektnost tohoto *exempla* spočívá právě v kontrastu postav vědoucího Spuriny a nadmíru sebevědomého Caesara. Srv. Plut. *Caes.* 63.*

⁷⁸ Srv. Suet. *Iul.* 77.

⁷⁹ Srv. Val. Max. 1,7,2; 3,2,19; 3,2,23a; 6,8,4; 7,6,5; 8,9,3.

⁸⁰ Srv. Val. Max. 3,2,15; 4,6,5.

zachovává jeho obraz dokonale ctnostného Římana bez poskvrny, jenž je všemi ctěn a obdivován.⁸¹ Velebí Catonovu osobnost, v níž se zrcadlí *omnibus numeris perfecta uirtus*, vyzdvihuje rysy *moderatio* (4,1,14), *abstinentia* (4,3,2), *continentia* (4,3,12) a *industria* (8,7,2), označuje Catona za *maximum decus familiae* (3,4,6) a v neposlední řadě oslavuje jeho statečnou smrt v kapitole *De fortitudine*.⁸² V jediném případě přichází na řadu konfrontace s Caesarem, a i tehdy je spor mezi nimi podán jen ve stručných obrysech, zatímco ani jedna z osobností neztrácí nic ze své glorioly:⁸³

M. quoque Porcium Catonem admiratio fortis ac sincerae uitae adeo uenerabilem senatui fecit ut cum inuito C. Caesare consule aduersus publicanos dicendo in curia diem traheret et ob id iussu eius a lictore in carcerem duceretur, uniuersus senatus illum sequi non dubitaret. quae res diuini animi perseuerantiam flexit.

I v rámci jediného *exempla* tedy Valerius dokáže upozadit konflikt obsažený v příběhu do té míry, že oba zúčastnění hrdinové, byť úhlavní nepřátelé, docházejí uznání a obdivu.

⁸¹ *Exemplum* 8,15,1 popisuje Catonův návrat z Kypru s královským pokladem; při vystupování z lodi přišel Catonovi aplaudovat celý Řím: *cui (sc. Catoni) naue egredienti consules et ceteri magistratus et uniuersus senatus populusque Romanus officii gratia praesto fuit, non quod magnum pondus auri et argenti, sed quod M. Catonem classis illa incolumem aduexerat laetatus*. Valerius tedy zachovává tradiční rétorický *locus communis* Catona jako statečného republikána; srv. J. Nováková, *Devět kapitol o tak zvaném stříbrném věku římské slovesnosti*, str. 15; 38; 78 n.

⁸² Srv. Val. Max. 3,2,14: *si quidem constantissime in gladium incumbendo magnum hominibus documentum dedisti quanto potior esse debeat probis dignitas sine uita quam uita sine dignitate*.

⁸³ Val. Max. 2,10,7.

c) *Felicitas, fortuna* a potlačení normativní funkce *exempla*

Jak již bylo naznačeno, *exempla* s tematikou vzdalující se *auctoritas* a *virtutes* nacházíme především v poslední třetině Valeriovy sbírky.⁸⁴ Jde o *exempla*, v nichž je silně patrné Valeriovo zalíbení v podivuhodnostech, kontrastech a paradoxech.⁸⁵ Valerius takto zaměřené kapitoly uvozuje v předmluvách rozmanitě a často velmi vynalézavě. V kapitole nadepsané *De mutatione morum aut fortunae* (6,9) upozorňuje čtenáře na útěšnou moc *exempel*, jsou-li vystavena srovnání s jeho vlastním osudem; navazující kapitola *De felicitate* (7,1) je pak uvedena jako protiklad k *exemplum* 6,9, jež dokládají přelétavost štěstěny, neboť uvádí výjimečné (jak zdůrazňuje sám Valerius)⁸⁶ příklady její stálosti. *Praefatio* ke kapitole *Quam magni effectus artium sint* (a jejímu pododdílu s názvem *Quaedam nulla arte effici posse*; 8,11) rovněž naznačuje, jak *exempla* v ní obsažená chápat a jak s nimi nakládat: Valerius se domnívá, že mohou přinést potěšení, zároveň ale hodlá ozřejmit jejich užitečnost a označuje je za zapamatováníhodná.⁸⁷ Za specifický přídavek k této kapitole lze považovat krátkou kapitolu o čtyřech *exemplech* nazvanou *Suae quemque artis*

⁸⁴ Srv. výše sub IV,2.

⁸⁵ Srv. např. podkapitolu *Quam exquisita custodia usi sint quibus suspecti domestici fuerunt* (9,13), která sestává ze tří příběhů králů cizokrajných zemí; společným motivem je kontrast mezi obrovskou mocí, přízní osudu a patologickým strachem o život, jenž se projevil v bizarně přísných bezpečnostních opatřeních (v jednom případě i přesto bezúčinných).

⁸⁶ Srv. 7,1,praef.: *Volubilis fortunae complura exempla rettulimus, constanter propitiae admodum pauca narrari possunt.*

⁸⁷ Srv. 8,11,praef.: *Effectus etiam artium + recognosci posse aliquid adferre + voluptatis, protinusque et quam utiliter excogitatae sint patebit et memoratu dignae res lucido in loco reponentur et labor in iis edendis suo fructu non carebit.*

optimum et auctorem esse et disputatorem (8,12).⁸⁸ V úvodu ke kapitole *De mortibus non uolgaribus* (9,12) je podobně jako u kapitoly 6,9 patrná Valeriova snaha dodat tématu filosoficko-etický rozměr; v případě 9,12 je úsek uveden poměrně rozsáhlou úvahou o významnosti prvních a posledních dnů života a o životní náplni, o jejíž kvalitě nerozhoduje délka života, nýbrž hodnota vykonaných činů. Je příznačné, že Valerius svou vzletnou pasáž ukončuje slovy *sed ne longius euager, eorum mentionem faciam qui non uolgari genere mortis absumpti sunt*⁸⁹; sám sebe tak usvědčuje, že jeho snaha zasadit téma do filosoficko-etického kontextu zde není zcela na místě. Podobně vzdáleno obsahu *exempel* je i *praefatio* ke kapitole *De similitudine formae* (9,14), v němž jsou prezentovány dva vědecké názory na příčinu podobnosti, a sice na jedné straně dědičnost a na druhé náhoda; Valerius svůj úvod uzavírá slovy *<igi>tur, quoniam ista quaestio in ambiguo uersatur, pauca inter alienos conspectae similitudinis exempla referemus*.⁹⁰ V souladu s Valeriovou snahou o vytvoření jistého zdání „exemplárnosti“ těchto příběhů (a tím i jejich patřičnosti v rámci sbírky) je i vyzdvihování slávy a významu osobností, jež jsou hlavními postavami těchto *exempel*

⁸⁸ V této kapitole se opět projevuje Valeriův spíše intuitivní a nesystematický přístup k výběru *exempel* a jejich strukturování do kapitol, když nejprve pojednává o mužích, kteří byli skvělí ve svém oboru a jiné znalosti přenechávali jiným, v dané věci zběhlým odborníkům (8,12,1-ext.1); následující *exemplum* pak pojednává o architektu Filónovi, který nejenže postavil v Athénách velkolepou stavbu, ale navíc dokázal o ní podat natolik výmluvný výklad, že se mu dostalo chvály za jeho stavitelské, právě tak jako řečnické schopnosti (tato epizoda tedy v jádru reprezentuje opačnou myšlenku než *exempla* předchozí). Poslední *exemplum* této kapitoly pak opět rezonuje původní myšlenkou „ševče, drž se svého kopyta“.

⁸⁹ Srv. 8,12,praef.

⁹⁰ Srv. 9,14,praef.

(Pompeius Magnus, Cornelius Scipio ad.), a tedy nositeli *auctoritas*.⁹¹

Mezi takové osobnosti jistě patří i Q. Caecilius Metellus Macedonicus, ústřední postava *exempla* 7,1,1:

Videamus ergo quot gradibus beneficiorum Q. Metellum a primo originis die ad ultimum usque fati tempus nunquam cessante indulgentia ad summum beatae uitae cumulum perduxerit. nasci eum in urbe terrarum principe uoluit, parentes ei nobilissimos dedit, adiecit animi rarissimas dotes et corporis uires, ut sufficere laboribus posset, uxorem pudicitia et fecunditate conspicuam conciliauit, consulatus decus imperatoriam potestatem speciosissimi triumphu praetextum largita est, fecit ut eodem tempore tres filios consulares, unum etiam censorium et triumphalem, quartum praetorium uideret, utque tres filias nuptum daret earumque subolem sinu suo exciperet. tot partus tot incunabula tot uiriles togae, tam multae nuptiales faces, honorum imperiorum omnis denique gratulationis summa abundantia, cum interim nullum funus nullus gemitus nulla causa tristitiae. caelum contemplare, uix tamen ibi talem statum reperiens, quoniam quidem luctus et dolores deorum quoque pectoribus a maximis uatibus adsignari uidemus. hunc uitae actum eius consentaneus finis excepit: namque Metellum, ultimae senectutis spatio defunctum lenique genere mortis inter oscula complexusque carissimorum pignorum extinctum, filii et generi humeris suis per urbem latum rogo inposuerunt.

Stejně jako drtivá většina *exemplum* z výše citovaných kapitol vykazuje i toto strukturu A-B-C v kompletní (byť poněkud modifikované) podobě.⁹² Osud Quinta Metella je v něm popsán jako bezvýhradně šťastný, neboť do života tohoto významného Římana nezasáhla pohroma v žádné podobě.⁹³ Toto jednostranné exemplární pojetí Metellova života bylo dosti běžné a rozšířené do té míry, že lze u publika předpokládat přímou asociaci při vyslovení jména

⁹¹ Srv. 9,14,5: *Abunde sint haec de domesticis, quoniam et personis sunt excellentia et non obscura notitia celebrantur*. Srv. též kapitolu *De iis qui infimo loco nati mendacio se clarissimis familiis inserere conati sunt* (9,15).

⁹² A₁: *Videamus ... perduxerit*; B₁: *nasci ... exciperet*; C: *tot ... uidemus*; A₂: *hunc ... excepit*; B₂: *namque ... inposuerunt*.

⁹³ A. Weileder ve Valeriově podání vidí jeden z projevů souznění s Augustovou politikou; podle Suetonia (Suet. *Aug.* 89,2) přečetl Augustus v senátu celou Metellovou řeč z r. 131 př. Kr., v níž Metellus prosazoval zvýšení porodnosti v Římě. (Srv. A. Weileder, *Valerius Maximus. Spiegel kaiserlicher Selbstdarstellung*, str. 41 n.)

Metellus – šťastný osud. Jak ukazují místa v Ciceronových spisech, poskytovala tato podoba *exempla* dobrý materiál k filosofickým disputacím na téma, co lze či nelze považovat za štěstí, resp. jakého člověka lze považovat za šťastného či naopak nešťastného. Cicero v jednom ze svých filosofických spisů staví proti sobě dvojici Metellus – Priamos;⁹⁴ zatímco k Metellovi byl osud milosrdný až do smrti, nešťastnému Priamovi nebylo dopřáno odejít ze světa, aniž jej právě na jeho konci zasáhly kruté rány. Také na jiném místě srovnává Cicero dvě osobnosti, Metella a Regula,⁹⁵ v tomto případě je však výklad veden v souladu se stoickou naukou, již má ilustrovat: Metellus podle stoiků nemůže být považován za šťastnějšího než Regulus, neboť štěstí člověka není podmíněno vnějšími okolnostmi, nýbrž záleží ve *virtus*.

Samotné příčiny Metellova štěstí jsou ve Valeriově *exemplu* vypsány spíše obecně a nekonkrétně, a to zejména jedná-li se o informace týkající se jeho vojenské a politické kariéry; G. Maslakov v této souvislosti poznamenává, že ve Valeriově *exemplu* je Metellova kariéra podána v „historickém vakuu“.⁹⁶ Z Valeriovy strany jde jistě o účinný způsob, jak odvést pozornost od problematických momentů Metellova života; tyto aspekty ovšem nebyly zdaleka zapomenuty, jak zjišťujeme v Pliniově polemickém líčení.⁹⁷ Plinius připouští, že Metellus bývá považován za neobyčejného šťastlivce,⁹⁸ ovšem připojuje

⁹⁴ Cic. *Tusc.* 1,85.

⁹⁵ Cic. *fin.* 5,82-83.

⁹⁶ Srv. G. Maslakov, *Valerius Maximus and Roman Historiography*, str. 443.

⁹⁷ Srv. Plin. *nat.* 7,142-146; G. Maslakov, *Valerius Maximus and Roman Historiography*, str. 443.

⁹⁸ Srv. Plin. *nat.* 7,142: *inter rara felicitatis humanae exempla numeratur.*

epizody z jeho života, jež s tímto tvrzením kontrastují: tribun lidu C. Atinius Labeo, jehož Metellus v době, kdy zastával censorský úřad, nechal vyloučit ze senátu, jej vlácel na Kapitol s úmyslem svrhnout ho z Tarpejské skály; Metellus unikl na poslední chvíli jen díky zásahu jiného tribuna. Atinius následně zabavil Metellův majetek⁹⁹ a znovu jej fyzicky napadl. Jako další doklad rozporuplnosti Metellova osudu uvádí Plinius jeho osobní nepřátelství se Scipionem Afrikanem a uzavírá svůj výklad slovy:¹⁰⁰

verum ut illa sola iniuria aestimetur, quis hunc iure felicem dixerit, periclitatum ad libidinem inimici, nec Africani saltem, perire? quos hostes vicisse tanti fuit? aut quos non honores currusque illa sua violentia fortuna retroegit, per mediam urbem censore tracto – etenim sola haec morandi ratio fuerat –, tracto in Capitolium idem, in quod triumphans ipse deorum exuviis ne captivos quidem sic traxerat? maius hoc scelus felicitate consecuta factum est, periclitato Macedonico vel funus tantum [tale] perdere, in quo a triumphalibus liberis portaretur in rogam velut exequiis quoque triumphans. nulla est profecto solida felicitas, quam contumelia ulla vitae rupit, nedum tanta. quod superest, nescio morum gloriae an indignationis dolori accedat, inter tot Metellos tam sceleratam C. Atini audaciam semper fuisse inultam.

Problematické aspekty Metellova života ostatně ve svých *exemplech* zpracovává i sám Valerius; patří mezi ně Pliniem zmiňované nepřátelství se Scipionem Afrikanem (4,1,12), nedůstojné chování vedené hněvem, když se dozvěděl, že jej v Hispánii má jakožto konsul vystřídat jiný jeho nepřítel, Q. Pompeius (9,3,7), dále přísný postup vůči vojákům, kteří v boji ztratili svou pozici (2,7,10) a v neposlední řadě neúspěšná kandidatura na konzulský úřad (7,5,4).¹⁰¹

⁹⁹ Srv. též Cic. *dom.* 123.

¹⁰⁰ Srv. Plin. *nat.* 7,145-146.

¹⁰¹ Srv. G. Maslakov, *Valerius Maximus and Roman Historiography*, str. 443; M. Stemmler, *Auctoritas exempli*, str. 165, pozn. 74. Velleius Paterculus se ve svém líčení Metellova života a zásluh rovněž nezdráhá kritické poznámky, když poukazuje na vybudování velkolepého mramorového chrámu, vystavěného z Metellova popudu (Vell. 1,11,5): *hic idem primus omnium Romae aedem ex marmore in iis ipsis monumentis molitus huius vel magnificentiae vel luxuriae princeps fuit.*

Podobně jako u *exempel*, v nichž vystupoval Atilius Regulus či Spurius Cassius je tedy i zde patrné, že Valerius do své sbírky pojímá příběhy reprezentující různé varianty vyprávění o těchto postavách, jejichž případnou protichůdnost nelze chápat jako nežádoucí, neboť ve výsledku naopak přispívá k rozšíření exemplárního potenciálu postavy a variabilitě repertoáru *exempel*.

Zároveň se nám jeví, že způsob, jakým Valerius představuje kapitoly obsahující *exempla* popisovaného typu, dokládá jeho snahu ukotvit tyto oddíly v rámci sbírky buď poukazem na jejich etický rozměr (6,9; 9,12) nebo naznačením, jakým způsobem a v jakém kontextu lze *exempla* využít (8,11; 9,14). Právě přítomnost *exempel* tohoto typu a způsob jejich začlenění do sbírky, jak se domníváme, naznačuje, že Valeriovo dílo je těsně spjato s řečnickou praxí, a naopak činí hůře obhajitelným názor, že jde „učebnici morálky“ určenou pro vzdělaného římského čtenáře.

2. *Externa*

Problematiky Valeriova přístupu k cizokrajným *exemplum* jsme se opakovaně dotkli již v kapitole věnované struktuře sbírky.¹⁰² Pro jeho vystižení jsou klíčová zejména slova samotného Valeria, jenž na několika místech odůvodňuje jejich zařazení snahou o dosažení *varietas* (disponují však tudíž menší mírou *auctoritas*),¹⁰³ jež má čtenáři přinést

¹⁰² Srv. výše sub IV,2.

¹⁰³ Srv. Val. Max. 1,6,ext.1: *externa ... ut auctoritatis minus habent, ita aliquid gratae uarietatis adferre possunt*. Srv. též 6,9,ext.1.

potěšení (*delectare*),¹⁰⁴ či o zamezení přesycenosti (*satietas*) z přemíry římských *exempel*.¹⁰⁵

Není jistě překvapivé, že u *exempla externa* lze zřetelněji než u *domestica* pozorovat styčné body a nitky pojící je s řeckou kompilační literaturou.¹⁰⁶ Řada Valeriových cizokrajných *exempel* má stručnou podobu *apofthegmat*, jejichž autory jsou význační filosofové, řečníci, státníci, vojevůdci či králové:¹⁰⁷

Sophocles autem aetate iam senior, cum ab eo quidam quaereret an etiam nunc rebus ueneriis uteretur, „di meliora!“ inquit: „libenter enim istinc tamquam ex aliqua furiosa profugi dominatione.“

V cizokrajných *exemplech* se také výrazněji a častěji než v domácích projevuje důraz na jevy podivuhodné a zajímavosti, o nichž pojednává oblíbená paradoxografická literatura:¹⁰⁸

In exercitu Xerxis, quem aduersus + prouinciam + Graeciam contraxerat, equae partu leporem editum constat. quo genere monstri tanti apparatus est euentus: nam qui mare classibus, terram pedestri <...> et fugax animal pauido regressu regnum suum repetere est coactus.

Členění do kapitol a ústřední témata *exempel* jsou v případě *externa* ovlivněny skutečností, že některé kategorie, jež Valeriovi dobře slouží v případě *exempel* z domácího prostředí, na cizokrajná aplikovat nelze (či by to bylo velmi nesnadné, případně neúčelné). Jde například o

¹⁰⁴ Srv. 2,10,ext.1.

¹⁰⁵ Srv. 3,8,ext.1.

¹⁰⁶ Srv. výše sub IV,1.

¹⁰⁷ 4,3,ext.2. Srv. např. též 4,3,ext.4b; kapitola 7,2 *Sapienter dicta aut facta*, v níž mají *externa* příznačně výraznou převahu (9:23), podobně v následující kapitole *Uafre dicta aut facta* (11:10).

¹⁰⁸ 1,6,ext.1. Srv. též kapitolu *De miraculis* (1,8), v níž *externa* opět převažují nad *domestica* (12:19).

hojně využívaný protiklad *domi* – *militiae*, chronologické řazení *exempel* a některá témata (*religio*, *ius triumph* apod.), která zařazení *externa* svou specificky římskou povahou vylučují. Obecně lze říci, že struktura oddílů *externa* a tematická souvztažnost (jak ve vztahu pododdílů *domestica* – *externa*, tak mezi *externa* navzájem) je spíše volnější, často není mezi jednotlivými *externa* patrná hlubší obsahová souvislost (nepočítáme-li jako takovou shodu v příslušnosti k téže národnosti či v hodnosti králů apod.), která by je propojila úžeji, než jak udává název kapitoly. V některých případech je však struktura pododdílu *externa* uchopena pevněji, když alespoň rámcově zrcadlí členění úseku téže kapitoly, věnovaného *domestica*: např. v kapitole *De mutatione morum aut fortunae* je to dělení na *exempla* věnovaná nejprve *mores* (6,9,1-9; 6,9,ext.1-3) a následně *fortuna* (6,9,10-15; 6,9,ext.4-7); v kapitole s názvem *Quam magni effectus artium sint* je alespoň vždy první *exemplum* (8,11,1; 8,11,ext.1) věnováno témuž tématu, a sice znalosti astronomie, resp. jejímu využití k racionálnímu výkladu zatmění Měsíce, resp. Slunce.¹⁰⁹

Jak lze očekávat, propracovanější strukturu vykazují rozsáhlejší skupiny *externa*, jako např. v kapitole *De studio et industria* (8,7). Zde se setkáváme s primárním členěním na základě oboru, v němž se jmenované osobnosti osvědčily pílí a zaujetím (toto členění je usnadněno skutečností, že jde až na poslední *exemplum* výhradně o Řeky); nejprve je to řečnictví (8,7,ext.1; Démostenés), po němž následuje obsáhlá skupina filosofů (ext.2-14),¹¹⁰ v níž

¹⁰⁹ Podobný vztah mají *exempla* 3,3,1 – 3,3,ext.1: v prvním jsou vyličený okolnosti, za nichž si Mucius Scaevola upálil pravou ruku; ve druhém vystupuje makedonský chlapec, jemuž při bohoslužbě rozžhavený uhlík pálil paži, on však přesto bolest přetrpěl, aby nenarušil rituál. Srv. A. Weileder, *Valerius Maximus. Spiegel kaiserlicher Selbstdarstellung*, str. 124.

¹¹⁰ *Exempla* 8,7,ext.2-3 dále spojuje téma cestování za vědomostmi do cizokrajných zemí.

jako výjimka figuruje Ísokratés (ext.9), jenž je nicméně začleněn do podskupiny *exempel*, v nichž hraje roli stáří ústřední osobnosti (ext.8-14).¹¹¹ Oddíl je uzavřen skupinou státníků či vládců (ext.15-16), kteří projevili píli, když si zapamatovali jména všech svých spoluobčanů, resp. vojáků, a v učení cizích jazyků.¹¹²

V některých kapitolách lze rovněž vysledovat podobnou tendenci, na jakou R. Honstetter poukázal u kapitoly 2,6,¹¹³ a sice posloupnost *exempel* v závislosti na kulturní a geografické blízkosti daného etnika; takto jsou např. *externa*, jež mají původ v oblasti Itálie, velmi často uvedena na počátku celého úseku.¹¹⁴ Podobné hierarchické začlenění lze pozorovat také u osobnosti Alexandra Makedonského; jemu věnovaná *exempla* nacházíme častěji v úvodu kapitol či jakožto završení v jejich úplném závěru.¹¹⁵ Je dobře známo, že po své smrti se tento podmanitel oikúmené opět probudil k novému životu v podobě silně abstraktní a idealizované literární postavy.¹¹⁶ Ve Valeriově díle je líčen téměř vždy kladně: v kapitole *De*

¹¹¹ Srv. blízkost těchto *exempel* Ciceronovu *De senectute*: 8,7,ext.8 – Cic. sen. 26; ext.9 – Cic. sen. 13; ext.11 – Cic. sen. 23; ext.12 – Cic. sen. 22; ext.13 – Cic. sen. 23; ext.14 – Cic. sen. 26.

¹¹² Solón (ext.14) může být považován za přechodovou osobnost mezi úsekem věnovaným filosofům a státníkům. Themistoklés (ext.15) se naučil jména všech svých občanů a později, uprchnuv ke králi Xerxovi se naučil persky ještě předtím, než před něj předstoupil. Podobně se Kýros naučil jména všech svých vojáků a Mithridatés všech dvaadvacet řečí svých poddaných (ext.16).

¹¹³ Srv. výše sub IV,2.

¹¹⁴ Srv. např. 3,2,ext.1; 3,8,ext.1; 4,5,ext.1; 9,15,ext.1.

¹¹⁵ Srv. např. 1,4,ext.1; 3,3,ext.1; 5,1,ext.1a-b; 7,3,ext.1; 9,3,ext.1; 9,5,ext.1. V závěru kapitol: 3,8,ext.6; 4,3,ext.3b-4a (v ext.3b je ústřední postavou Alexandr, v ext.4a vystupují Alexandr a Diogenés, ext.4b představuje stručné *dictum* Diogenovo); 4,7,ext.2a-b (v ext.2a vystupuje jako hlavní postava Alexandr, v ext.2b je pak srovnáním s ním uveden Valeriův mecenáš Pompeius).

¹¹⁶ Srv. A. Weileder, *Valerius Maximus. Spiegel kaiserlicher Selbstdarstellung*, str. 122 nn.

constantia (3,8,ext.6) je vyzdvížena důvěra, již choval ke svému lékaři nařčenému z věrolomnosti; toto *exemplum* je uvedeno slovy *quod sequitur et rei ipsius admiratione et claritati auctoris illustre*. V jiném *exemplu* nechal Valerius zazářit Alexandrovu velkorysost jakožto projev přátelství k Héfaistiónovi (4,7,2a), soucitu a lidskosti vůči starému vojákovi a poddaným v kapitole *De humanitate et clementia* (5,1,ext.1a-b). Zároveň však – byť ve výrazně menší míře – Alexandr figuruje i v *exempla vitiorum* deváté knihy: hněv byl příčinou, že poručil usmrtit tři své přátele (9,3,ext.1) a projevíly se u něj také *tres insolentiae gradus*, když opovrhl Filipem a za svého otce prohlásil Jova Hammona, když jej omrzely makedonské mravy a vyměnil je za perský šat a zvyky a když se nestyděl vydávat se za božskou bytost a pohrdnout tak svým lidstvím (9,5,ext.1).¹¹⁷

Především však Alexandr platí za vzor úspěšného vladařství a vojevůdcovství, síly, neporazitelnosti a v neposlední řadě za předobraz římského úsilí o vládu nad světem:¹¹⁸ v již zmiňovaném *exemplu* 4,7,2a je oslaven chvalořečí jakožto *maximi ... animi rex et iam totum terrarum orbem aut uictoriis aut spe complexus*; jakožto vládce, jehož *infinitam gloriam bellica uirtus ... meruit* (5,1,ext.1a) je v příměru postaven na roveň Sókratovi: *quantus hic (sc. Socrates) in sapientia, tantus in armis Alexander* (6,4,ext.3).

¹¹⁷ W. M. Bloomer považuje za Valeriovy prameny v případě těchto *exempel* díla Curtia Rufa a Pompeia Troga, kteří Alexandrovu osobnost pojímali kriticky jakožto tyranskou. srv. W. M. Bloomer, *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, str. 104 nn. Srv. též J. Nováková, *Devět kapitol o takzvaném stříbrném věku římské slovesnosti*, str. 53.

¹¹⁸ Srv. A. Weileder, *Valerius Maximus. Spiegel kaiserlicher Selbstdarstellung*, str. 126.

Spolu s Caesarem si jako jediní u Valeria vysloužili přízvisko *invictus*;¹¹⁹ iuxtapozice těchto dvou osobností patřila mezi oblíbená témata, jak naznačují Plútarchovy *Vitae parallellae*, v nichž tato dvojice tvoří biografický pár.¹²⁰ Alexandr tak snad jako jediná neřímská osobnost ve Valeriových *exemplech* disponuje určitou relevancí vzhledem k římskému prostředí (kromě něj by snad bylo možno uvažovat – ovšem v opačném, negativním zhodnocení – o Hannibalovi, jenž taktéž patří k nejčastějším postavám jak domácích, tak cizokrajných *exempel*) a překračuje tak hranice působnosti *externa*, jež Valerius vytyčil pojmem *varietas*.

Co se týče typologických tendencí u *externa*, je zřejmé, že mezi nimi z pochopitelného důvodu chybí *exempla* dokumentující *mos maiorum*; není proto také překvapivé, že v prvních dvou knihách se s nimi setkáváme jen sporadicky, a pokud jsou přítomna, lze je charakterizovat jako *exempla virtutis* či častěji jakožto *exempla* anekdotického typu postrádající morální apel a předkládající příběh jakožto zapamatováníhodnou zajímavost. *Externa* se svou strukturou neliší od *exempla domestica* a po formální stránce pro ně proto platí shodné závěry.

¹¹⁹ Srv. 4,3,ext.4: *Alexander uero, cognomen inuicti adsecutus, continentiam Diogenis cynici uincere non potuit*; 7,6,5: *Diui Iuli exercitus, id est inuicti ducis inuicta dextera*. Také Hannibal je označen jako *invictus*, avšak jen proto, aby jeho neporazitelnost byla vzápětí vyvrácena: *At Campana luxuria perquam utilis nostrae ciuitati fuit: inuictum enim armis Hannibalem inlecebris suis complexa uincendum Romano militi tradidit*.

¹²⁰ Srv. A. Weileder, *Valerius Maximus. Spiegel kaiserlicher Selbstdarstellung*, str. 125 a pozn. 552 tamt. Oba byli také tradičně zpodobňováni jakožto chráněnci osudu (*locus communis*; srv. J. Nováková, *Devět kapitol o takzvaném stříbrném věku římské slovesnosti*, str. 33.

VI. Závěr

Tato práce si kladla za cíl na základě relevantní komplexní analýzy textu dospět k odpovědi na otázku, zda je Valeriovo dílo vhodné považovat spíše za praktickou příručku pro řečníky a deklamátory či za spis určený k souvislé četbě poskytující vzdělaným Římanům morální oporu a ponaučení.

K tomuto cíli jsme ponejprv vykročili na základě sémantické analýzy pojmu *exemplum*, v jejímž rámci byla jakožto jeho základní a charakteristická vlastnost rozpoznána „vyňatost“. Vedení důkladným rozbořem H. Kornhardt jsme mohli rozlišit dva základní směry vývoje významu tohoto pojmu („vzorek“, „ukázka“ a „vzor“, „příklad“); obě tyto sémantické tendence lze vysledovat i v užití pojmu *exemplum* u Valeria Maxima.

V teoretické rovině – jež se následně stala oporou pro zkoumání *exempla* u Valeria Maxima – jsme se problematice *exempla* věnovali i v následujícím výkladu, jenž shrnuje pojednání o rétorickém *exemplu* a jeho definice v teoretických spisech *Rhetorica ad Herennium*, Ciceronově *De inventione* a Quintilianově *Institutio oratoria*. *Exemplum* je v těchto textech úzce spjato s ostatními rétorickými figurami, jež fungují na principu analogie a jsou do řeči přibírány zvnějšku; významný moment v jejich využití tedy představuje zvolení vhodného *tertium comparationis*, jež umožní jejich začlenění do nového kontextu. *Rhetorica ad Herennium* klade *exemplum* rovněž do souvislosti s *dignitas*, podobně jako Ciceronovo *De inventione* a Quintilianus s *auctoritas* (již za princip charakteristický pro římská *exempla* označil také M. Stemmler); v těchto antických

teoretických textech se tedy setkáváme s pojmy, jež jsou určující pro chápání a vyhodnocení funkční síly a působnosti *exempla* v kontextu.

Na základě shrnutí moderních přístupů k definování a typologizaci *exempla* jsme pak mohli vyčlenit určité tendence a pojmy, jež se nám jevily být přínosné pro pozdější vystižení koncepce *exempla* u Valeria Maxima: na jedné straně je to „evokační síla“ (J.-M. David), tedy schopnost *exempla* vyvolávat v souvislosti s jeho obsahem v adresátovi určité asociace, a stanovení „potenciálů“ *exempla* (U. Lucarelli), jež mohou (či naopak nemusí být) v konkrétních případech v různé míře realizovány, na straně druhé sice poněkud schematické, nicméně jakožto vodítko pro pojmenování typologických tendencí *exempla* velmi užitečné, vyčlenění typů *exemplum virtutis* a *exemplum* reflektující *mos maiorum* (K.-J. Hölkeskamp, M. Stemmler).

V následující kapitole věnované sbírce *Facta et dicta memorabilia* jako celku, jsme se nejprve přiklonili k tradičnímu datování textu do let 28-32 po Kr. Dále jsme se pokusili nastínit, z jakých tradic Valeriovo dílo vyrůstá a jaká díla (či typ děl) lze brát v úvahu jakožto Valeriovy prameny.

Ve výkladu o struktuře spisu, jsme se pokusili doložit, že ač Valerius nepostupuje s důslednou logikou, lze jeho dílo považovat za do značné míry systematicky, nikoli svévolně a nahodile uspořádané. Zároveň platí, že v několika delších úsecích na úrovni knih Valerius preferuje v závislosti na tématu určité podoby *exempla*, v nichž se zrcadlí některé typologické tendence nastíněné v kapitole III,3. První skupinu představují knihy 1-2 se zaměřením na *documenta* zaznamenávající *mos maiorum*; do

druhé skupiny patří knihy 3-5 a téměř celá kniha šestá (do 6,8), zaměřené převážně na *virtutes*, jejichž výběr v podstatných rysech koresponduje se systémem stoických kardinálních ctností (F. Römer). V poslední třetině knihy, jež je značně roztržštěná, se pak ve značné míře koncentrují *exempla*, jejichž charakteristickou vlastností je potlačení normativního hlediska a naopak důraz na aspekt neobyčejného, pozoruhodného či paradoxního (srv. kap. 6,9; 7,1; 8,11-12; 9,12-15).

Jak se domníváme, právě přítomnost tohoto typu *exempel* ve Valeriově sbírce hovoří spíše ve prospěch názoru, že *Facta et dicta memorabilia* je třeba klást do úzké souvislosti s realitou řečnické praxe, spíše než jej považovat za literární dílo etického obsahu určené širšímu čtenářskému publiku.

Na tomto hodnocení nic nemění ani skutečnost, že Valerius prokazatelně projevuje literární ambice, jež se ve velké míře projevují jak v jeho snaze o strukturování jednotlivých částí spisu, a to na všech úrovních, tak v úsilí o jejich důsledné propojení (taktéž na všech úrovních) a vytvoření textového kontinua. Na úrovni kapitol a jejich pododdílů realizuje Valerius tuto snahu v podobě *praefationes*, komentářů či dovětek k jednotlivým úsekům; na úrovni *exempel* k tomuto propojení často stačí několik slov či jediná partikule, jež uvedou sousedící epizody do vzájemné souvislosti.

K vlastní analýze několika Valeriových *exempel* jsme pak přistoupili v páté kapitole; snažili jsme se přitom postihnout všechny tři typologické tendence, jak byly vymezeny v předchozí části věnované struktuře spisu. Jakožto pomůcky ke zmapování struktury Valeriova *exempla*

jsme využili schématu vytvořeného R. Guerrinim; na základě zkoumání jednotlivých typologických tendencí právě v souvislosti se strukturou *exempla* se ukázalo, že zatímco *exempla virtutis* a *exempla* anekdotického typu vykazují silnou tendenci ke struktuře A-B-C, u *exempel* dokumentujících *mos maiorum* je patrný sklon k členění A-B, resp. B. Častou absencí části C v *exemplech* tohoto druhu si vysvětlujeme inherentní přítomností *auctoritas* v popisované *res gesta*; obsah *exempla* natolik významně reprezentuje *mos maiorum*, že není třeba dalšího výkladu.

Při zkoumání jednotlivých Valeriových *exempel* jsme dále dospěli k následujícím poznatkům: Valerius při práci s větším počtem zdrojů, zpravujících o téže události či osobnosti, důmyslně volí a upravuje látku pro zvýšení účinku svých *exempel*; v rámci sbírky neváhá v různých *exemplech* uplatnit různá podání, jež mohou být navzájem protichůdná či rozporná (Metellus, Cassius). Tato skutečnost, jak se domníváme, opět hovoří ve prospěch názoru, že Valeriův spis je primárně určen pro prostředí rétorských škol a auditorií, neboť vícero variant téhož příběhu dává více možností využití potenciálu epizody, zatímco v textu s etickým zaměřením by ve stávající podobě působil dojmem spíše matoucím, zasluhujícím vysvětlení.

V rámci téhož *exempla* Valerius zpravidla usiluje o jednoznačný výklad exemplární osobnosti (Regulus, Metellus, Maelius), není-li ovšem její ambivalentnost natolik typická, že představuje charakteristickou součást obrazu její osobnosti (Manlius), či nevytvoří-li v *exemplu* žádoucí kontrast (Cassius). Valerius také zpravidla (a nikoli překvapivě) volí takovou variantu příběhu, jež podporuje jednoznačnost vyznění *exempla*; tato volba často zahrnuje vypuštění problematických momentů, jež by snižovaly působnost a potenciál *exempla* v oblasti, již mu Valerius

zařazením do příslušné kapitoly vymezil (Metellus, Caesar). V některých případech je dokonce upozaděním nežádoucích detailů schopen zachovat kladnou exemplární hodnotu, a to i v rámci jediného *exempla*, u zcela protichůdných osobností (Caesar – Cato).

Zařazení do kapitol může být vzhledem k tradičnímu pojetí postav či příběhu neobvyklé (Cassius, Maelius, Manlius); zejména pro *exempla* anekdotického typu platí, že Valerius se je snaží ukotvit v rámci sbírky buď odkazem na jejich potenciální etický rozměr, či naznačuje, jakým způsobem mohou být včleněna do nového kontextu. I na základě naposledy zmíněné skutečnosti jsme dospěli k názoru, že místo Valeriovy sbírky je vskutku třeba hledat v prostředí rétoriky spíše než etiky a považovat je i přes nepřehlédnutelnou literární ctižádost autora nikoli za dílo primárně určené k souvislé četbě (byť jeho podoba to jistě nevylučuje), ale spíše za praktickou zásobnici exemplárních příběhů, jež autor sestavil pro ty, kdo nejsou natolik sečtělí, aby je sami získávali z jiných zdrojů – jak o tom ostatně zpravuje sám Valerius Maximus na samém počátku svých *Facta et dicta memorabilia*.

VII. Tabulka: Poměr *exempla domestica* vs. *externa*

	<i>domestica</i>	<i>externa</i>
I. kniha		
1 <i>De religione</i> <i>De neglecta</i> <i>religione</i>	17 (1/a-c/ ¹ ; 2-15) ² 6 (16-21)	- 8 (1-4; [5-8] ³)
[2 <i>De simulata</i> <i>religione</i>]	[5]	[4]
[3 <i>De</i> <i>superstitione</i>]	[4]	-
[4 <i>De auspicio</i>]	[8 (<i>praef.</i> ⁴ ; 1-7)]	[2]
5 <i>De ominibus</i>	9	2
6 <i>De prodigiis</i>	13	3
7 <i>De somniis</i>	8	10
8 <i>De miraculis</i>	12	19
II. kniha		
1 <i>De institutis</i> <i>antiquis</i>	11 (1-4; 5/a-b/; 6-10)	-
2	12 (1/a-b/; 2-3; 4/a-b/; 5-8; 9/a- b/	-
3	3	-
4	6 ⁵	-

¹¹ Číslování a členění exemplů vychází primárně z Briscoeovy edice, v níž je respektován způsob číslování, jak jej zavedl K. Kempf. Sám Briscoe upozorňuje na některé nesrovnalosti v jeho přístupu a místa, kde Kempfovo řazení není vhodné (např. *exempla* 2,6 všechna patří mezi *externa*, ale nejsou tak označena; někdy jsou *praefationes* nevhodně zařazeny jako *exemplum* a naopak, apod.). (Srv. J. Briscoe, *Praefatio*, in: Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, I, str. XXXVII.) V případě, že Kempfovo / Briscoeovo označení nesouhlasí a chyba by měla vliv na celkový součet exemplů dané kapitoly, je to v naší tabulce poznamenáno; např. u „1 a-c“ Kempf nerozlišuje, že jde o tři exempla v rámci bodu „1“ (na jiných místech spisu to však takto činí; srv. např. 3,7,1; 1a-e; 5,1,1a-f), proto pro přehlednost jeho dělení prostřednictvím minuskulí v analogických případech uplatňujeme.

² Exemplum, které Briscoe na základě Kempfovy edice řadí a označuje jako 18a (*Brennus Gallorum dux* ...) počítám mezi *externa* (podobně je Halm a po jeho vzoru pravděpodobně Shackelton Bailey zařazují jako 1,1,ext. 9). Srv. J. Briscoe, *Praefatio*, in: Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, I, str. XII, pozn. 21.

³ Hranaté závorky označují pasáže dochované pouze v epitomách Iulia Parida a Ianuaria Nepotiana.

⁴ Jako 4,praef. je chybně označeno *exemplum*.

⁵ Úsek označený 2,4,1 ve skutečnosti představuje *praefatio* ke kapitole 4.

5	6	-
6	-	22 (1-6; 7/a-e/ 7-17)
7 <i>De disciplina militari</i>	20 (1-14; 15/a-f/)	2
8 <i>De iure triumphi</i>	7	-
9 <i>De censoria nota</i>	10 (1-5; 6/a-b/ 7-9)	-
10 <i>De maiestate</i>	9 (1; 2/a-b/; 3-8)	2
III. kniha		
1 <i>De indole</i>	4 (1; 2/a-b/; 3)	1
2 <i>De fortitudine</i>	26 (1-5; 6/a-b/ 7-22; 23/a-b/; 24)	9
3 <i>De patientia</i>	2	7
4 <i>De humili loco natis qui clari euaserunt</i>	6	2
5 <i>Qui a parentibus claris degenerauerunt</i>	5	-
6 <i>Qui ex illustribus uiris in ueste aut cultu licentius sibi quam mos patrius permittebat indulserunt</i>	7	-
7 <i>De fiducia sui</i>	18 (1/a-g/; 2-9; 10/a-b/; 11)	9 (1/a-b/; 2-8)
8 <i>De constantia</i>	8	6
IV. kniha		
1 <i>De moderatione</i>	17 (1-5; 6/a-b/ 7-9; 10/a-b/; 11- 15)	10 (1; 2/a-b/; 3- 9)
2 <i>Qui ex inimicitiiis iuncti sunt amicitia aut necessitudine</i>	7	-
3 <i>De abstinencia et continentia</i>	17 (1-4; 5/a-b/ 6/a-b/; 7-13; 14/a-b/)	6 (1-2; 3/a-b/ 4/a-b/)
4 <i>De paupertate</i>	11	-
5 <i>De verecundia</i>	6	2
6 <i>De amore coniugali</i>	5	3
7 <i>De amicitia</i>	7	3 (1; 2/a-b/)
8 <i>De liberalitate</i>	5	2
V. kniha		
1 <i>De humanitate et clementia</i>	16 (1/a-f/; 2-11)	9 (1/a-b/; 2/a-b/ 3/a-b/; 4-6)

2 <i>De gratis</i>	11 (1/a-b/; 2-10)	4
3 <i>De ingratis</i>	11 (1; 2/a-g/; 3-5)	8 (1-2; 3/a-f/)
4 <i>De pietate erga parentes et fratres et patriam</i>	7	7
5	4	-
6	8	5
7 <i>De parentum amore et indulgentia in liberos</i>	3	2
8 <i>De seueritate patrum in liberos</i>	5	-
9 <i>De parentum aduersus suspectos liberos liberatione</i>	4	-
10 <i>De parentibus qui obitum liberorum forti animo tulerunt</i>	3	3
VI. kniha		
1 <i>De pudicitia</i>	13	3
2 <i>Libere dicta aut facta</i>	12	3
3 <i>De seueritate</i>	17 (1/a-d/; 2; 3/a-c/; 4-12)	3
4 <i>Graviter dicta aut facta</i>	7 (1/a-b/; 2/a-b/; 3-5)	5
5 <i>De iustitia</i>	10 (1/a-d/; 2-7)	4
6 <i>De fide publica</i>	5	2
7 <i>De fide uxorum erga uiros</i>	3	-
8 <i>De fide seruorum</i>	7	-
9 <i>De mutatione morum aut fortunae</i>	15	7
VII. kniha		
1 <i>De felicitate</i>	1	1 ⁶
2 <i>Sapienter dicta aut facta</i>	9 (1-5; 6/a-d/)	23 (1/a-d/; 2/a-b/; 3-10; 11/a-b/; 12-18)
3 <i>Uafre dicta aut facta</i>	11 (1-3; 4/a-b/; 5-10)	10
4 <i>Strategemata</i>	5	2
5 <i>De repulsis</i>	6	-

⁶ Exemplum označené jako 7,1,2 řadíme mezi externa (... cum enim Gyges, regno Lydiae armis et diuitiis abundantissimo inflatus ...).

6 <i>De necessitate</i>	8 (1/a-c/; 2-6)	3
7 <i>De testamentis quae rescissa sunt</i>	7	-
8 <i>Quae rata manserunt cum causas haberent cur rescindi possent</i>	5	-
<i>Quae aduersus opiniones hominum heredes habuerunt</i>	5	-
VIII. kniha		
1 <i>Infames rei quibus de causis absoluti aut damnati sint</i>	23	-
2 <i>De priuatis iudiciis insignibus</i>	4	-
3 <i>Quae mulieres apud magistratus pro se aut pro aliis causas egerunt</i>	3	-
4 <i>De quaestionibus</i>	3	-
5 <i>De testibus</i>	6	-
6 <i>Qui quae in aliis uindicarunt ipsi commiserunt</i>	4	-
7 <i>De studio et industria</i>	7	16
8 <i>De otio</i>	2	2
9 <i>Quanta uis sit eloquentiae</i>	3	3
10 <i>Quantum momentum sit in pronuntiatione et apto motu corporis</i>	3	-
11 <i>Quam magni effectus artium sint</i> <i>Quaedam nulla arte effici posse</i>	2 -	4 3
12 <i>Suae quemque artis optimum et auctorem esse et disputatorem</i>	1	3
13 <i>De senectute</i>	6	7

14 <i>De cupiditate gloriae</i>	6	5
15 <i>Quae cuique magnifica contigerunt</i>	12	4
IX. kniha		
1 <i>De luxuria et libidine</i>	9	7
2 <i>De crudelitate</i>	4	11
3 <i>De ira aut odio</i>	8	4
4 <i>De auaritia</i>	3	1
5 <i>De superbia et impotentia</i>	4	4
6 <i>De perfidia</i>	4	2
7 <i>De ui et seditione</i>	7	-
8 <i>De temeritate</i>	3	2
9 <i>De errore</i>	3	-
10 <i>De ultione</i>	2	2
11 <i>Dicta improba aut facta scelerata</i>	7	4
12 <i>De mortibus non uolgaribus</i>	8	10
13 <i>De cupiditate uitae</i> <i>Quam exquisita custodia usi sint quibus suspecti domestici fuerunt</i>	3 -	1 3
14 <i>De similitudine formae</i>	5	3
15 <i>De iis qui infimo loco nati mendacio se clarissimis familiis inserere conati sunt</i>	5	2

VIII. Bibliografie

1. Prameny:

ARISTOTELES, *Ars rhetorica*, vyd. R. Kassel, Berlin 1976.

ANAXIMENES, *Ars rhetorica, quae vulgo fertur Aristotelis Ad Alexandrum*, vyd. M. Fuhrmann, Leipzig 1966.

AURELIUS AUGUSTINUS, *Confessiones*, in: *PL* 32, 657-868.

CICERO, *Brutus*, in: *Cicero, Scripta quae manserunt omnia*, IV, vyd. E. Malcovati, Leipzig 1965.

CICERO, *Cato maior de senectute*, vyd. J. G. F. Powell, Cambridge 1988.

CICERO, *De divinatione*, in: *Scripta quae manserunt omnia*, XLVI, vyd. R. Giomini, Leipzig 1975.

CICERO, *De domo sua ad pontifices oratio*, in: *Scripta quae manserunt omnia*, XXI, vyd. T. Masłowski, Leipzig 1981, str. 35-89.

CICERO, *De inventione*, in: *Cicero, Scripta quae manserunt omnia*, II, vyd. E. Stroebel, Stuttgart 1965².

CICERO, *De inventione*, in: *Cicero II (De inventione, De optimo genere oratorum, Topica)*, přel. H. M. Hubbel, London – Cambridge 1949 (reprint 1976).

CICERO, *De officiis*, in: *Cicero, Scripta quae manserunt omnia*, XLVIII, vyd. C. Atzert, Leipzig 1963.

CICERO, *De re publica*, vyd. K. Ziegler, Leipzig 1969.

CICERO, *In L. Sergium Catilinam orationes*, vyd. P. Reis, Leipzig 1938.

CICERO, *In M. Antonium orationes Philippicae XIV*, in: *Scripta quae manserunt omnia*, XXVIII, vyd. P. Fedeli, Leipzig 1986².

CICERO, *In Verrem actio I et II*, in: *Cicero, Scripta quae manserunt omnia*, V, vyd. A. Klotz, Leipzig 1923.

- CICERO, *Orator*, in: Cicero, *Scripta quae manserunt omnia*, V, vyd. P. Reis, Leipzig 1932.
- CICERO, *Topica*, in: M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia, I, 2, vyd. W. Friedrich, Leipzig 1907, str. 425-449.
- ENNIUS, *Ennianae poesis reliquiae*, vyd. J. Vahlen, Leipzig 1903.
- Incerti auctoris de ratione dicendi ad C. Herennium libri IV*, in: M. T. Cicero, *Scripta quae manserunt omnia*, I, vyd. F. Marx, Leipzig 1923².
- LIVIVS, *Ab urbe condita. Libri I-X*, vyd. W. Weissenborn – M. Müller, Leipzig 1932.
- LIVIVS, *Ab urbe condita. Libri XXIII-XXV*, vyd. T. A. Dorey, Leipzig 1976.
- LIVIVS, *Ab urbe condita. Libri XXVIII-XXX*, vyd. P. G. Walsh, Leipzig 1986.
- PLINIUS SECUNDUS, *Naturalis Historia*, II, vyd. L. von Jan – K. Mayhoff, Leipzig 1909.
- POLYBIOS, *Historiae*, I, vyd. L. Dindorf – T. Buettner-Wobst, Leipzig 1905².
- QUINTILIANUS, *Institutio oratoria*, I-II, vyd. L. Rademacher, Leipzig 1959.
- Res Gestae divi Augusti. Das Monumentum Ancyranum*, vyd. H. Volkmann, Berlin 1969³.
- SUETONIUS, *De uita Caesarum*, vyd. M. Ihm, Leipzig 1905.
- TACITUS, *Historiae*, vyd. H. Heubner, Stuttgart - Leipzig 1978.
- VALERIUS MAXIMUS, *Facta et dicta memorabilia*, I-II, vyd. J. Briscoe, Stuttgart – Leipzig 1998.
- VALERIUS MAXIMUS, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, vyd. C. Halm, Leipzig 1865.
- VALERIUS MAXIMUS, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, vyd. K. Kempf, Berlin 1854.

- VALERIUS MAXIMUS, *Faits et dits mémorables*, I (livres I-III), vyd. a přel. R. Combès, Paris 1995.
- VALERIUS MAXIMUS, *Faits et dits mémorables*, II (livres IV-VI), vyd. a přel. R. Combès, Paris 1997.
- VALERIUS MAXIMUS, *Memorable Doings and Sayings*, I-II, vyd. a přel. D. R. Shackleton Bailey, Cambridge – London 2000.
- VELLEIUS PATERCULUS, *Histoire Romaine*, I, vyd. a přel. J. Hellegouarc'h, Paris 1982.

2. Sekundární literatura:

- ALBRECHT, M. VON, *Geschichte der römischen Literatur*, I-II, München – New Providence – London 1994².
- ALEWELL, K., *Über das rhetorische ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ. Theorie, Beispielsammlungen, Verwendung in der römischen Literatur der Kaiserzeit*, diss. Leipzig 1913.
- D'ARMS, J. H., *Pro Murena 16 and Cicero's Use of Historical Exempla*, in: *Phoenix*, 26/1, 1972, str. 82-84.
- ASSMANN, J., *Kultura a paměť*, přel. M. Pokorný, Praha 2001.
- BAŽIL, M., *Pozdněantické cento jako intertextuální literární forma, I: Teorie a možnosti její aplikace*, in: *Auriga – ZJKF*, 52, 2010, str. 18-32.
- BAŽIL, M., *Centones Christiani. Métamorphoses d'une forme intertextuelle dans la poésie latine chrétienne de l'Antiquité tardive*, Paris 2009.
- BELLEMORE, J. D., *When did Valerius Maximus write the Dicta et Facta Memorabilia?*, in: *Antichthon*, 23, 1989, str. 67-80.
- BLOOMER, W. M., *Valerius Maximus and the rhetoric of the new nobility*, Chapel Hill 1992.

- BOSCH, C., *Die Quellen des Valerius Maximus. Ein Beitrag zur Erforschung der Litteratur der historischen Exempla*, Stuttgart 1929.
- BRISCOE, J., *Praefatio*, in: VALERIUS MAXIMUS, *Facta et dicta memorabilia*, I-II, vyd. J. Briscoe, Stuttgart - Leipzig 1998, str. VIII-XLII.
- CARTER, C. J., *Valerius Maximus*, in: T. A. DOREY (vyd.), *Silver Latin II. Empire and Aftermath*, London - Boston 1975, str. 26-56.
- CHAPLIN, J. D., *Livy's Exemplary History*, Oxford 2007².
- COMBÈS, G., *Introduction*, in: VALERIUS MAXIMUS, *Faits et dits mémorables*, I (livres I-III), vyd. a přel. R. Combès, Paris 1995, str. 7-84.
- COMES, G., *Valerio Massimo*, Roma 1950.
- DAVID, J.-M., *Maiorum exempla sequi. L'exemplum historique dans les discours judiciaires de Cicéron*, in: J.-M. DAVID (vyd.), *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome (Moyen Âge)* 92/1, 1980, str. 67-86.
- FLECK, M., *Untersuchungen zu den Exempla des Valerius Maximus*, diss. Marburg 1974.
- FUHRMANN, M., *Das Exemplum in der antiken Rhetorik*, in: R. KOSELLECK - W.-D. STEMPER (vyd.), *Geschichte: Ereignis und Erzählung*, München 1973, str. 449-452.
- GEBIEN, K., *Die Geschichte in Senecas philosophischen Schriften. Untersuchungen zum historischen Exempel in der Antike*, diss. Konstanz 1969.
- GENETTE, G., *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris 1982.
- GOWING, A. M., *Empire and Memory. The Representation of the Roman Republic in Imperial Culture*, Cambridge 2005.
- GRIES, K., *Valerius - Maximus an Minimus?*, in: *Classical Journal*, 51, 1956, str. 335-340.
- GUERRINI, R., *Studi su Valerio Massimo*, Pisa 1981.

- HALES, S., *At Home with Cicero*, in: *Greece and Rome*, 47/1, 2000, str. 44-55.
- HELM, R., *Valerius Maximus*, in: *RE*, VIII A, 1, 1955, sl. 90-116.
- HELM, R., *Valerius Maximus, Seneca und die ‚Exemplasammlung‘*, 74, 1939, str. 130-154.
- HERKOMMER, E., *Die Topoi in den Proömien der römischen Geschichtswerke*, diss. Tübingen 1968.
- HÖLKESKAMP, K.-J., *Exempla und mos maiorum. Überlegungen zum kollektiven Gedächtnis der Nobilität*, in: H.-J. GEHRKE – A. MILLER (vyd.), *Vergangenheit und Lebenswelt: soziale Kommunikation, Traditionsbildung und historisches Bewusstsein*, Tübingen 1996, str. 301-338.
- HOMOLÁČ, J., *Intertextovost a utváření smyslu v textu*, Praha 1996.
- HONSTETTER, R., *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur: zur Gattungsgeschichtlichen Sonderstellung von Valerius Maximus und Augustinus*, diss. Konstanz 1977.
- HUBBELL, H. M., *De inventione. Introduction*, in: *Cicero II (De inventione, De optimo genere oratorum, Topica)*, přel. H. M. Hubbel, London – Cambridge 1949 (reprint 1976), str. XI-XVIII.
- JACQUEMIN, A., *Valère Maxime, lecteur et utilisateur de Salluste*, in: J.-M. DAVID (vyd.), *Valeurs et mémoire à Rome: Valère Maxime ou La vertu recomposée*, Paris 1998, str. 97-110.
- KAPPELMACHER, A., *Iulius Paris*, in: *RE* X, 1919, sl. 686-689.
- KEMPF, K., *De Valerii Maximi vita et scriptis*, in: VALERIUS MAXIMUS, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, vyd. K. Kempf, Berlin 1854, str. 1-12.
- KLEBS, E., *Atilius (51)*, in: *RE*, II, 1896, sl. 2086-2092.
- KLOTZ, A., *Studien zu Valerius Maximus und den Exempla*, München 1942.
- KLOTZ, A., *Zur Litteratur der Exempla un zur Epitoma Livii*, in: *Hermes*, 44, 1909, str. 198-214

- KORNHARDT, H., *Exemplum. Eine bedeutungsgeschichtliche Studie*, diss. Göttingen 1936.
- LACHMANN, R., *Intertextualita a dialogičnost*, in: M. Červinka (vyd.), *Čtenář jako výzva. Výbor z prací kostnické školy recepční estetiky*, Brno 2001, str. 243-270.
- LACHMANN, R., *Intertextualita jako konstituce smyslu. Petrohrad Andreje Bělého a „cizí“ texty*, in: R. Lachmann, *Memoria fantastika*, přel. T. Glanc, Praha 2002, str. 55-98.
- LACHMANN, R., *Paměť a literatura*, in: *Česká literatura*, 42/1, 1994, str. 3-22.
- LACHMANN, R., *Paměť a ztráta světa. Borgesovo Memoriosos – s narážkami na Lurijovy Mnemonisty*, in: R. Lachmann, *Memoria fantastika*, přel. T. Glanc, Praha 2002, str. 141-180.
- LE GOFF, J., *Paměť a dějiny*, přel. I. Kozelská, Praha 2007.
- LINTOTT, A. W., *The Tradition of Violence in the Annals of the Early Roman Republic*, in: *Historia*, 19/1, 1970, str. 12-29.
- LITCHFIELD, H. W., *National Exempla Virtutis in Roman Literature*, in: *Harvard Studies in Classical Philology*, 25, 1914, str. 1-71.
- LUCARELLI, U., *Exemplarische Vergangenheit. Valerius Maximus und die Konstruktion des sozialen Raumes in der frühen Kaiserzeit*, Göttingen 2007.
- LUMPE, A., *Exemplum*, in: *Reallexikon für Antike und Christentum*, VI, 1966, sl. 1229-1257.
- MARINCOLA, J., *Intertextuality and Exempla*, in: *Histos. The Online Journal of Ancient Historiography*, (Working Papers) 3, 2011, str. 1-31.
(<http://research.ncl.ac.uk/histos/documents/2011WP03MarincolaIntertextualityandExempla.pdf>; přístup 17.1.2014)
- MASLAKOV, G., *Valerius Maximus and Roman historiography. A study of the exempla tradition*, in: *ANRW*, II, 32/1, 1984, str. 437-496.
- MAYER, R. G., *Roman Historical Exempla in Seneca*, in: P. GRIMAL (vyd.), *Sénèque et la prose latine: neuf exposés*

- suivis de discussions*, Genève - Vandœuvres 1991, str. 141-176.
- MIX, E. R., *Marcus Atilius Regulus. Exemplum Historicum*, The Hague - Paris 1970.
- MORGAN, T., *Popular Morality in the Early Roman Empire*, Cambridge - New York, 2007.
- MOOS, P. VON, *Geschichte als Topik. Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit und die historiae im Policraticus des Johann von Salisbury*, Hildesheim - Zürich - New York 1996².
- MÜNZER, F. , *Cassius (91)*, in: *RE*, III, sl. 1749-1753.
- MÜNZER, F. , *Maelius (2)*, in: *RE*, XIV, sl. 239-244.
- MÜNZER, F. , *Manlius (50)*, in: *RE*, XIV, sl. 1167-1174.
- NOVÁKOVÁ, J. , *Devět kapitol o tak zvaném stříbrném věku římské slovesnosti*, Praha 1953.
- O'GORMAN, E., *Intertextuality and Historiography*, in: A. FELDHERR (vyd.), *The Cambridge Companion to Roman Historians*, Cambridge - New York 2009, str. 231-242.
- OPPERMANN, I., *Zur Funktion historischer Beispiele in Ciceros Briefen*, München - Leipzig 2000.
- PANITSCHKE, P., *Sp. Cassius, Sp. Maelius, M. Manlius als exempla maiorum*, in: *Philologus*, 133, 1989, str. 231-245.
- PRICE, B. J., *Paradeigma and Exemplum in Ancient Rhetorical Theory*, diss. Berkeley 1975.
- ROLLER, M., *The Exemplary Past in Roman Historiography and Culture*, in: A. FELDHERR (vyd.), *The Cambridge Companion to Roman Historians*, Cambridge - New York 2009, str. 214-230.
- RÖMER, F., *Zum Aufbau der Exempelasammlung des Valerius Maximus*, in: *Wiener Studien*, 103, 1990, str. 99-107.
- SEAGER, R., *'Populares' in Livy and the Livian Tradition*, in: *Classical Quarterly*, 27, 1977, str. 377-390.
- SCHAHADAT, S., *Intertextovost: čtení - text - intertext*, in: M. Pechlivanos - S. Rieger - W. Struck - M. Weitz

- (vyd.), *Úvod do literární vědy*, přel. M. Petříček, Praha 1999, str. 357-367.
- SCHANZ, M. – HOSIUS, C., *Geschichte der römischen Literatur*, München 1935⁴.
- SCHITTKO, M. P., *Analogien als Argumentationstyp. Vom Paradeigma zur Similitudo*, Göttingen 2003.
- SCHÖNBERGER, H., *Beispiele aus der Geschichte, ein rhetorisches Kunstmittel in Ciceros Reden*, diss. Erlangen 1910.
- SKIDMORE, C. J., *Practical Ethics for Roman Gentlemen. The Work of Valerius Maximus*, Exeter 1996.
- SKIDMORE, C. J., *Teaching by Examples: Valerius Maximus and the Exempla Tradition*, diss. Exeter 1988.
- SKUTCH, O., (rec.), *Hildegard Kornhardt: Exemplum. Eine bedeutungsgeschichtliche Studie*, in: *Classical Review*, 51, 1937, str. 86.
- STEMMLER, M., *Auctoritas Exempli. Zur Wechselwirkung von kanonisierten Vergangenheitsbildern und gesellschaftlicher Gegenwart in der spätrepublikanischen Rhetorik*, in: B. LINKE – M. STEMMLER (vyd.), *Mos maiorum. Untersuchungen zu den Formen der Identitätsstiftung und Stabilisierung in der römischen Republik*, Stuttgart 2000, 141-205.
- THEMANN-STEINKE, A., *Valerius Maximus. Ein Kommentar zum Zweiten Buch der Facta et Dicta Memorabilia*, Trier 2008.
- THURN, N., *Der Aufbau der Exemplasammlung des Valerius Maximus*, in: *Hermes*, 129 (1), 2001, str. 79-94.
- WALTER, U., *Memoria und res publica. Zur Geschichtskultur im republikanischen Rom*, Frankfurt am Main 2004.
- WEILEDER, A., *Valerius Maximus. Spiegel kaiserlicher Selbstdarstellung*, München 1998.
- WESSNER, P., *Ianuarus Nepotianus*, in: *RE IX*, 1916, sl. 697-698.

3. Slovníky a příručky

ERNOUT, A. – MEILLET, A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris 2001⁴.

GEORGES, K. E., *Ausführliches latein-deutsches Handwörterbuch*, I-II, Leipzig 1913-1918⁸.

KUŤÁKOVÁ, E., - VIDMANOVÁ, A. A KOL., *Slovník latinských spisovatelů*, Praha 1984.

LAUSBERG, H., *Handbuch der literarischen Rhetorik*, I-II, München 1960.

Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike, vyd. H. Cancik – H. Schneider, Stuttgart – Weimar 1996-.

Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, vyd. G. Wissowa, Stuttgart 1894-.

Slovník spisovného jazyka českého, I-IV, vyd. B. HAVRÁNEK, Praha 1958-1971.

Thesaurus linguae Latinae, Leipzig 1900-.